شیعر و ئەدەبیاتی کوردی

شیعر و ئەدەبیاتی کوردی

ڕەفیق حیلمی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێك هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی كوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیكترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspress.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

رەفیق حیلمی
شیعر و ئەدەبیاتی كوردی
كتێبی ئاراس ژمارە: ١٠٨٥
چاپی دووەم ٢٠١٠
تیرێژ: ١٠٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی كتێبخانە گشتییەكان ٢٣٠٥ – ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: كارزان عەبدولحەمید
رازاندنەوەی بەرگ: مریەم موتەقییان
پیت لێدان: رۆشنا رەشاد
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل. فەرهاد ئەكبەری

وتەیەکی پێویست

ئەگەرچی کتێبی ″شیعر و ئەدەبیاتی کوردی″ی رەفیق حیلمی یەکەمین کتێبی ڕەخنەی ئەدەبی نییە لە کوردیدا، پێشتر هەندێك هەوڵی تر هەبووە و بڵاویش بوونەتەوە، هەر لە حاجی قادری کۆییەوە کە لە شیعرێکدا ئەزموونی شاعیرانی بەر لەخۆی هەڵسەنگاندووە بەگشتی وەسفی توانای شیعریی و نواندنی ئەوانی کردووە، هەروەها ئەمین فەیزی بەگیش لە کتێبی ″ئەنجومەنی ئەدیبان″ەکەیدا، هەڵبژاردەیەك لە بەرهەمی چەند شاعیرێکی کلاسیکی بڵاو کردووەتەوە و پێشەکییەك و چەند پەراوێزێکی ڕەخنەییانەی نووسیوە دەربارەیان و ساڵی ١٩٢٠ لە شاری ئەستەنبول چاپ کراوە.

بەڵام ئەم کتێبەی حیلمی کە کاتی خۆی لە دوو بەرگی جیاوازدا بڵاو بووەتەوە، پرۆژەیەکی ڕەخنەیی تۆکمە و پێشکەوتووە و دەبێتە بناغەی سەرەکی بۆ ڕەخنەی ئەدەبی.

لەم کتێبەدا رەفیق حیلمی جگە لە هەڵبژاردەی بەرهەمی شاعیران، هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەی وردی کردووە بۆیان و هەر شاعیرەی خستووەتە ناو چوارچێوەیەکی ڕەخنەییەوە، بەوریاییشەوە بایەخی ئەو بەرهەمانەی دیاری کردووە بەمەنتیقی ئەدەبی و فیکری و ئەخلاقی پێوانەی کردوون و هەندێك جاریش جورئەتێکی کەم وێنەی نواندووەو پێشبینی دەرکەوتنی دەنگی تازەی کردووە، وەکی ئەوەی دەربارەی گۆران، کە دەڵێ: ″گۆران″ لە شیعری کوردیدا، ئینقلابێکی گێڕاوە بەم ئینقلابە قوتابخانەی شاعیرە کۆنەکانی بەتەواوی ڕووخاندوە″. یا کە دەڵێ: ″پێویستە سەنعەتی ئەدەب جێگەی ئایەت و حەدیسی ئەم چەرخەمان بۆ بگرێتەوە و ئەدیب ئەبێ واجیباتی رەسووڵ بگرێتەوە ئەستۆی.″ و هەر دەربارەی شیعری نوێ دەڵێ: «ئەم چەشنە شیعرانە ئیتر باویان نەماوە– مەبەستی شیعری کۆنە – و نابێ ئێمە بگەڕێینەوە سەری و بیکەینەوە بە باو... بەڵکو، ئەبێ ئیتر ئوسلووبێکی تازەی بۆ دابنێین و بەشێوەیەکی وا لە نیشتمان بدوێین کە لەگەڵ پێویستی ئەم چەرخەی دێ و شانبەشانی شارستانییەتی بڕوا».

یان: «بەش بەحاڵی خۆم لەو باوەڕەدام کە شیعری کۆن بە چاك و خراپییەوە ئەبێ

ورده ورده بکشێته دواوه و ″ئەنتیکه خانه″کانی ئەدەبی پێ برازێنرێتەوه.» ئەگەرچی ئەم حوکمەی دوایی جۆره قەتعییەتێکی پێوه دیاره، بەڵام مەبەستی حیلمی ئەوەیە کە نابێ ئەدیبە تازەکان وابەستە بن بە پێوانە و مەنتیقی کۆن دە بێ پێوانە و مەنتیقی شیعری تازە بێننە کایەوە، ئەمەش جورئەتێکی زۆری پێوه دیاره، بەتایبەتیش ئەگەر بێنینە بەرچاوی خۆمان کە ئەم نووسینەی نووسەر لەو کاتانەدا نووسراوه کە هێشتا مشتومڕ لەسەر شەرعیەتی بەرهەمی نوێ نەبڕابووەوه.

دەزگای ئاراس لە پڕۆژەی زیندووکردنەوه و چاپکردنەوەی ئەو کتێبانەی ساڵانی زوو چاپ کراون بەتایبەتی ئەوانەیش کە ڕۆڵێکی باشیان هەبووه لە دامەزراندنی کەلتوور و ئەدەبیاتی کوردیدا، بەپێویستی زانی ئەم کتێبە دانسقەیە بخاتە ناو پڕۆژەکانییەوه، بە تایبەتیش کە لە ڕابردوویەکی دووردا، ئەم کتێبە چاپ کراوه و تەمەنی یەکەمین چاپی بەرگی یەکەمی نزیکەی حەفتا ساڵە و ئەگەرچی لە هەشتاکاندا جارێکی تر چاپی دووەمیشی کراوەتەوه لەو چاپی دووەمە هەردوو بەرگەکە، کراوەتە یەك بەرگ، بەڵام لەبەر خراپیی چاپەکە و ئەو هەموو هەڵەی تێی کەوتووه، کتێبەکە بایەخی خۆی لە دەست داوه. سەرەڕای هەموو ئەوانەش ئەم کتێبە بەشێکە لەو بناغە ئەدەبییەی زانکۆکانی کوردستان پێویستییان پێی هەیە و کتێبەکە خۆشیی هەر لە سەرەتادا بۆ ئەم مەبەستە نووسراوه هەروەکو نووسەر لە پێشەکیی چاپی یەکەمی بەرگی یەکەمیدا نووسیویەتی.

دوا سەرنجی پێویست ئەوەیە، ئەگەرچی هەندێك لەو دەقە شیعرییانەی لەم کتێبەدا هەن دواتر کە لە دیوانی شاعیرەکان خۆیاندا کە لەلایەن کەسان و دەزگای جیاوازەوه بڵاوبوونەتەوه، جیاوازییەك هەیە لە نێوانیاندا. بەڵام ئێمە هەروەکو لە کتێبەکەی ڕەفیق حیلمیدا هاتووه دەسکاریی هیچ شتێکمان نەکردووه، جگە لە ساغکردنەوەی ڕێنووس بەو ڕێنووسەی کە ئەمڕۆ پێی دەنووسرێ، لەمەشدا هەوڵمان داوه ئەو تایبەتمەندییانەش بپارێزین کە لە زمانی نووسینی نووسەرەکەدا هەبووه.

لەکۆتاییدا پێویستە ئەوەش بڵێین کە ئێمە لە چاپکردنەوەی ئەم کتێبەدا چاپی یەکەممان وەرگرتووه کە نووسەر خۆی چاپی کردووه.

دیاری

ئەم چەن لاپەڕەیە کە ئاوێنەیەکە سوورەت و سیرەتی هەندێ لە شاعیرە ناودارەکانی کوردستانی عێراق بە وێنەی دەسکەگوڵێکی رەنگاوڕەنگ و بۆنخۆش دەرئەخا کە هەر گوڵێکی لە باخێك هەڵبژێردرابێ، پێشکەشی لاوانی کورد و بەتایبەتی پێشکەشی ئەو قوتابییە خۆشەویستانە ئەکەم کە لە قوتابخانە بەرزەکاندا ئەخوێنن و لەوێدا لە شیعر و ئەدەبیاتی کورد شتێکیان بەرچاو ناکەوێت. ئەگەر بەم سیپارە بچووکە توانیبێتم کە گیانی (روحیی) ئەدەبیی ئەوان بجووڵێنمەوە تەقەلایەك کە بۆ پێکهێنان و دەرهێنانی بەرگی دووەم ئەیدەم لەلام سووك ئەبێ و گیانی نیشتمانپەروەریم تازە ئەبێتەوە...

رەفیق حیلمی

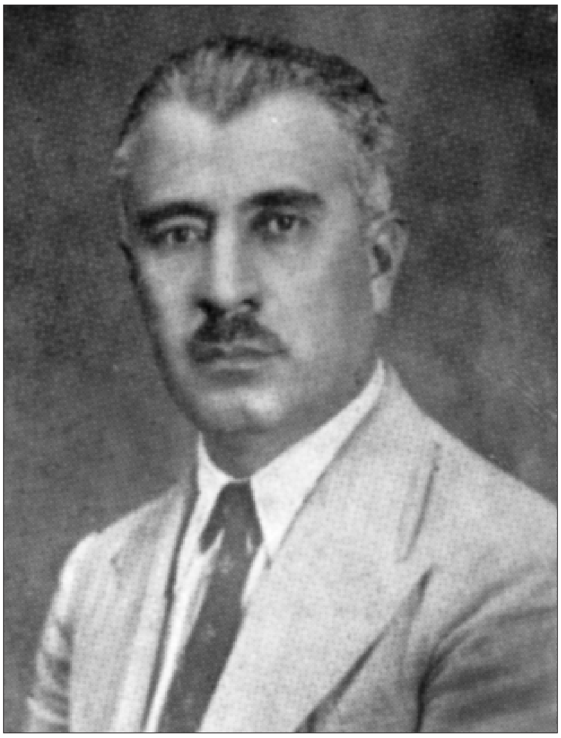

رەفیق حیلمی
نووسەری ئەم کتێبە

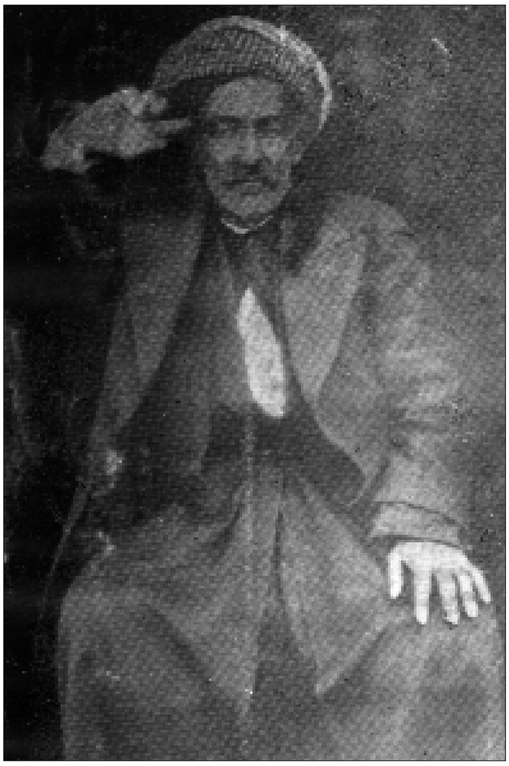

ئەحمەد بەگی ساحێبقران

ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ

ئەحمەد بەگ، کوڕی فەتاح بەگی ئەرازییە و لە ١٢٩٥ ی هیجریدا لە سلێمانی لە دایك بووە. هەر لە سلێمانییش خوێندوویەتی و لە حوجرە (قوتابخانە)ی مەلا عەزیز لەگەڵ ئەمین زەکی بەگ(١) پێکەوە بوون. خزمی (کوردی) و (سالم)ە، کە دوو شاعیری بە ناوبانگی کوردن. لە بنەماڵەی (ساحیبقران)ە. بە فارسی و کوردی زۆری شیعر داناوە. دیوانی شیعرەکانی لە ١٣٣٤ ڕۆمی و لە گرتنی سلێمانیدا سووتاوە. بەڵام لە دوای ئەم تاریخەوە دیوانێکی هێناوەتە ناو کە هێشتا لە چاپ نەدراوە. قەسیدەکانی و غەزەلیاتی تەخمیس و تەرجیعی وێنەیەکی بەرزیی تەبعی شاعیرانەیەتی. لە ساڵی ١٣٥٥ی هیجری لە شاری سلێمانی لەم دنیایە کۆچی کردووە...(٢)

ئەحمەد بەگ (خوا لێی خۆش بێ) هەر وەکو شاعیرێکی قەلەندەر مەشرەب بوو، پیاوێکی شۆخ و بەنموود، سوارێکی باش و سیلاحشوورێکی ئازایش بوو. زۆر دڵ تەڕ و دەسبڵاو و میوانپەروەر بوو. لە هەر مەجلیسێکا دابنیشتایە بەقسەی خۆش و نوکتەی شیرین ئەو مەجلیسەی دەهێنایە نەشئە. کە شیعرەکانی خۆی دەخوێندەوە بەدەنگێکی نێر و زەمزەمەیەکی شاعیرانە ڕەنگوبۆنێکی تری پێ ئەبەخشی و تامێکی زیاتری پێ ئەدا. بەینێك پێش مردنی پارچەیەکی لە دیوانە تازەکەی و وێنەیەکی خۆی بۆ ناردبووم. لەو پارچەیە هەندێکی لێرەدا ئەنووسین:

وەسفی ئەرز

پێی بەسەردا قەت مەنێن نامەرد بە عیزە و شەئنە ئەرز
خاکەکەی پاکی غوباری مەقدەمی جانانە ئەرز
فەرشی ڕەنگینی گوڵستان، ڕەشکی گوڵزاری جینان
گەوهەری دەریای سونعی حەزرەتی یەزدانە ئەرز
دەم بە دەم بۆ حاڵی عالەم دێتە جۆش و گریەوە
ئەشکی سوور و سوێری بەحری ئەحمەر و عومانە ئەرز

(١) معالی محەمەد ئەمین زەکی وەزیری ئیقتسادی پێشووی عێراق.
(٢) تاریخی سلێمانی لاپەڕە (٢٤١) تألیفی محەمەد ئەمین زەکی بەگ.

دیـم (یـنـار داغـی) وتم بـیٚ شك سكـی سووتـا بـه مـن
مـادەرێكـی مـوشفـیقـە لـوتـفـی لـەگـەڵ ئینسانـە ئـەرز
جـوودی حـاتـەم بـووەتـە ئـەفسانـە لـە عـالـەمدا كـەچی
لـوقـمـە نـانـێكـی بـەویش داوە لـەسەر ئـەم خوانـە ئـەرز
ئـاسمـان و مـانگ و ڕۆژ و ئـەنجومـم دی تـیٚ گـەیـیم
ساحیبـی خیـمـە و سەرایـە و شەمـعـی ئـاوێزانـە ئـەرز
هـەر چـە دڵ مـەیـلـی ئـەكـا هـەر چی نـەفس لازمیـەتـی
حـازرە بـۆچـی ئـیـتـر كـوفـرە بـڵـێم ریـزوانـە ئـەرز
بـەم هـەمـوو عـەیبـانـەوە خـەڵقی كـە چوونـە مـاڵـەكـەی
ئـەیـگرێتـە بـاوەشی خـۆی ئـەو هـەمـوو عـەیبـانـە ئـەرز
ئـەم هـەمـوو بـیٚ شەئـنـییـە ئـەگرێتـە سەرشانـی كـە چی
تێك نـەچوو، ئـەمما لـە حیرسا دەم بـە دەم لـەرزانـە ئـەرز
گـەر لـە سەقـفـی گـومـەزی ئـەفـلاكـەوە سەیـری بـكـەی
سابـیـت و دەوارە، حـەتـا هــەم خـڕە هــەم پـانـە ئـەرز
دەرئـەخـا ئـەجـنـاسی ئـەشیـا غـائبـیشیـان هـەر ئـەكـا
چەن دڵی مەعموورە یا رەب ماڵی چەن وێرانە ئەرز
زوبدەیی ئەولادی فەخری ئەنبیا بوو، کەم بوو بۆی
كـائـیـنـاتـی سەربـەسەر بـۆ كـرد بـەیـەك كـاشانـە ئـەرز
ئـەو مـەهـەی چـونـكـو لـە دڵدایـە لـەبـەر چـاوی نـییـە
بـەحـری ئـەشكـی جـارییـە ئـەممـا دڵـی خـەندانـە ئـەرز
ئاسمانی كرد بە سەقف و ئەنجومی بۆ كرد بە مێخ
كـەهـكـەشانـی كـرد بـە تـاقـی پێشی ئـەو هـەیـوانـە ئـەرز
ئـەودەمـە بـووەتـە زیـارەتـگـاهـی ئـەفـواجـی مـەلـەك
لێوی گەییە پێی و، دەستی گەییە ئەو دامانە ئەرز
هــەر دەبــوو بمزانــیــایــە قــووەتــی ئــەو ڕۆحــەیــە
سیـقـلـەتـی بـەم زۆریـیـە وەستـاوی بـیٚ بـنـیـانـە ئـەرز

(حەمدی) لادە لەم حیسابە کافییە بۆ تێگەییو
مەنبەعی کوللی شتێکە مەنسەبی هەمووانە ئەرز

وەتەن

ئەی وەتەن ڕۆم و عەجەم موشتاقی کوردستانتە
ئیفتیخاری میللەتی کورد، شەوکەتی عینوانتە
بەستە سەر بەرزیی سبەینان و شەوانت مانگ و ڕۆژ
وەك نیشانی ئیفتیخاری سنگ و نەجمەی شانتە
بەرق ئەدا و ئەڕژێ وەکو ئەمواجی گەوهەر چەشمەکان
ئاوە یا ڕۆحی ڕەوانی چەشمەیی حەیوانتە
ئاوە یا نوورە لە عەکسی خۆر کە ئەبریسکێتەوە
ئەهلی حیکمەت وا دەزانێ دوڕڕە کانیی کانتە
گوڵ گوڵی سوور و سپی، خاڵ خاڵی خاکی ڕەش ئەڵێی
پۆدرەیی ڕوخسار و سورمەی ڕشتنی چاوانتە
(پەی) کوڵی تاقەسری شیرین ڕاکشاوە (پێ)ی کوڵی
دەستی (قەندیلت) درێژە بۆ چراچیی (وان)تە
(پیرەمە گروون) تاجی شاهانەی بە سەربەرزی فڕان
تەم (دەماوەند)دا گرێ مەحجوویی (هەورامان)تە
خەتی دیوانی شکستەی (گردولووت)ی بەرزی شاخ
وازیحە بۆ سەربەخۆیی توڕڕەیی فەرمانتە
جار بە جار (حەمدی) بتۆرێ لێت، مەڵێ حەقی نییە
جەردە ڕامەگرە نەڵێن خەلقی کە (جانی) جانتە

پەندی عیبرەت

ئـەحـواڵـی ئـەم زەمـانـە لـە کـایـەی مـنـاڵ ئـەچـێ
دونـیـایـەکـی چ پـووچـە لـە زەرفـی بـەتـاڵ ئـەچـێ
لـەم بـاغـە هـەردەمـە کـە ئـەگـا مـێوەیـەك ئـەڵـێ
ئـەم کـۆنـە گـوممەزە لـە دوکـانـی بـەقـاڵ ئـەچـێ
نـەقس و کـەمـالـی خـەڵقی جیهـان، بـایـەخـی نییـە،
هـەردووکـی بـێ شکـە، کـە بـە دەستی زەواڵ ئـەچـێ
گـەهـ، ڕۆژ ئـەبـێ بـە ئـەسیـری زەلامـی شەو
گەهـ، بـەدری کـامیلـە کە بـە دەردی هیلال ئـەچـێ
ئیـقـبـال و شوومـی تـابـیعی عیلم و جەهل نییە
ڕێ کەوتە بازە ئیمڕۆ و سبەینێ لە (داڵ) ئەچێ
ئەیوانی (جەم) کە هەمدەمی کەیوان بوو مودەتێ
ئیـمـڕۆ بـە پـەستـی، خـانـە خـراپـە لـە چـاڵ ئـەچـێ
ئـەو نـەونـەمـامـە سێبـەری دوێنـێ لـە نـاز ئـەکـرد
ئـیـمـڕۆ لـە ئـاگـرایـە لـە چـیلـکـە و چـەواڵ ئـەچـێ
بـێ لـێوە ئـەم جـیـهـانـە تـەمـاشا کـە (نـەی ژەن)ی
بـیـنـایـی کـوێرە، ئـەفسەحـی عـەیـنـی لـە لاڵ ئـەچـێ
هـەر نـاڵـە وا لـە بـورجـی جـەلالا وەکـو هـیـلال
هـەر مـاهـە وا لـە کـونـجی مـەلالا لـە نـاڵ ئـەچـێ
بـازاری دەهـرە، قـیـمـەتـی ئـەشیـا بـە جـێگـەیـە
مـێشێ گـەیشتـە ڕووی نـیـگـارێ لـە خـاڵ ئـەچـێ
دنـیـا هـەنـاسەیـێکـە نـە چـووبـێ و، نـە هـاتـبـێ
حـاڵـێکـە بـۆی ئـەچـی کـە لـە عـالـەم بـە حـاڵ ئـەچـێ
بـڵـقـی سەر ئـاوە کـاکـە جـیـهـان تـێ بـفـکـرە تـۆ
بۆ کەس نەبوو بە حاڵ و نە بۆ کەس لە ماڵ ئەچێ

خـۆ لابـدەن لـە بـاری گـرانـی حـقـووقـی خـەڵـق
بـنوارە هـەڵگری کە لـە (فـیلـە)(١)ی حـەمـاڵ ئـەچـێ
بـۆ نـەفـعـە خـواشنـاسی، عـیـبـادەت ریـایـیـە
تـەقـوایـی ئـەم زەمـانـە بـە نـرخـی وەبـاڵ ئـەچـێ
بـانـگـێکـی تـر لـە غـەیـبـەوە ئـێـستـا کـە هـاتـە گوێم
هـێـندە زوڵاڵـە دەنـگـی لـە دەنـگـی (بـیـلال) ئـەچـێ
ئـاخـر زەمـانـە هـەستـنـە پـێ تـا بـدەن حساب
لـوقـمـەی حـەرامـی دوێـنـێ بـە نـرخـی حـەڵاڵ ئـەچـێ

لە وەسف و شعووری قەومی و فەلسەفەی ژیاندا، ئەم سێ وتارە جوانەی (حەمدی) یەعنی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ مان لە سەرەوە نووسی. هەر چەندە مەرحووم لەسەر ئوسووڵی کۆن شیعری داناوە و لە فنوونی شیعردا زۆری ئەهەمیەت بە سەنایعی لەفزییە داوە و لەم لایەنەوە پەیڕەویی شاعیرە کۆنەکانی کردووە، بەڵام ئەگەر لە شیعرەکانی باش ورد ببینەوە بۆمان دەرئەکەوێت کە دیسانەوە ڕێگەیەکی جیاواز و سەربەخۆی گرتووەتە بەر و لە زۆر جێگەدا ژوور شاعیرە بەناوبانگە کۆنەکانیش کەوتووە. مەسەلەن لە وەسفی (برۆ)دا هیچ شاعیرێکی کۆن نەماوە کە زۆر و یا کەم شیعری دانەنابێ، بەڵام ئەگەر لەم وەسفەی (حەمدی)یش بفکرین:

بـاڵـی کـێشاوە بـەسەر حـوسنـا لـە دوو لاوە بـرۆ
وەك هـومـا گـەیـیـە مـەقـامـێك، پـێی لـەسەر چـاوە بـرۆ
روتـبـەیـی بـاڵا بـە ئـیـنسانـی بـچووکـی قـەت مـەدەن
چـۆن لـە ڕووی ڕۆژا بـزانـە تـیـغـی کـێشاوە بـرۆ
ڕەنگە قەت ئەهلی موحیبەت یەك کەسی لێ دەرنەچێ
تـیـغـی ڕاکـێشاوە ئـەمـری کـوشتـنـی داوە بـرۆ

چۆنە؟ ئایا کەس توانیویەتی برۆ بگەیێنێتە جێگەیەك کە «پێی بگاتە سەرچاو!» بێجگە لەمە تەماشای بەیتی دووەمیش بفەرموون ئایا لە وردیی بیر و جوانی تەشبیهەکانی لەزەتێکی شاعیرانە بە دڵتانا نایەت؟ ئەی بەیتی سێیەمی لەگەڵ ئەم

(١) فیلە ناوی حەماڵێکی زۆر بەهێز بووە. ئە. حەمدی

بەیتە فارسییەی خوارەوە کە ئەڵێ:

تیغ جلادان کج است ابروی محبوبان چ است
هردو خونریزند اما این کجا وآن کجا

چۆنە؟... من بەش بە حاڵی خۆم زۆر داخم خوارد بۆ ئەوەی کە سەردەمێك وام زانیبوو ئەم شیعرە فارسییە وەسفێکی زۆر جوانی (برۆ)یە و لە بەرم کردبوو. بەڵام کە ئەم شیعرانەی شاعیرێکی کوردم بەر چاو کەوت، ئینجا تێ گەیشتم کە ئەو شیعرە فارسییە هیچ بەلاغەتێك و یا سنعەتێکی ئەدەبیی تیا نییە و لەبەر خۆمەوە وتم: این کجا وآن کجا!. دیسانەوە لە غەزەلێکی فەلسەفیدا بزانن چی ئەڵێ:

بە ڕەنگ و بۆ نییە ئیحسانی دنیا، هەر بە ڕێکەوتە
لە (نەی) شەکر دەبارێ، ژاڵە بەو شیرینییە تاڵە

ئێستە ئێمە لەو فەلسەفەیە بگەڕێین کە لەم بەیتەدا دامەزراوە، بەڵام تەنیا لە وەسفی ژاڵە کە هەم بە شیرین کراوە و هەم بە تاڵ، ورد بینەوە. بزانن چەن جوانە. بەڵێ ژاڵە کە بە ڕەنگ زۆر شیرینە کەچی بە تام تاڵە و وەکو زەهر وایە. و نەی کە قامیشێکە ڕەق و تەق بەری شەکر ئەگرێت. ئینجا لەبەر ئەمەیە شاعیر ئەڵێت: «بە ڕەنگ و بۆ نییە ئیحسانی دنیا، هەر بە ڕێکەوتە». چونکو قامیشی بەو ناشیرینی و بێ ڕەنگییە شیرین و ژاڵەی لەگەڵ ئەو جوانی و شیرینییە تاڵ کردووە. مەبەستی شاعیریش ئەوەیە کە بەخت و یا کەمالی ئینسان لەگەڵ دەرەوە (مظهری) قیاس کردن (پێوان) زۆر جار ئینسان بە هەڵە ئەبات. ئەم بەیتە جوان و بە مەعنایەش ئاخر بەیتی ئەو غەزەلەیە کە هەمووی عیبارەتە لە فەلسەفە:

وەرە (حەمدی) ئەوەی ماڵە لە پێش خۆتا ڕەوانەی کە
ئەوی بێ جێ کە چوو وا چوو، ئەوی جێی بێڵی کەی ماڵە

بە ڕاستی شعوورێکی بەرز و فەلسەفەیەکی قووڵە ....

ئەحمەد حەمدی بەگ، جێی ئینکار نییە کە بۆ شیعر دانان خۆی زۆر ماندوو کردووە و گەلێك لە شیعرەکانی لەبەر سەنعەتی لەفز و قافیە تەنگی، لە ڕەوانی و سەلاسەت مەحروومە، بەڵام گەلێ جاریش ئەم خۆماندوو کردنەی بە خۆڕایی نەڕۆیشتووە و شیعری زۆر مەتینی داناوە، ئەم شیعرانەی خوارەوەی وێنەیەکی شیعری (مەتین)یەتی:

حەرفی ناساغی بە جێم پێ چاکە، نەك بێ جایی ساغ
کاسە گڵ بێنە لەمەی پڕ، خاڵی نەك مینای ساغ
نەشئە بەخشایە موحبەت زەهدی گەر تێکەڵ نەکەی
شەکریش حەتتا خراپە نەیکەیە سەهبای ساغ
بوتکەدەی خۆتە، دڵم مەشکێنە ئاخر ئەی سەنەم
شەوقی خۆش نابێ کە نەیبێ لالەکەت لەمپایی ساغ
عوسرەتە عوشرەت، موهەییا گەر نەبێ ئەسبابی عەیش
بۆ، لە یەك دانە بە حەسرەت، دەستی بێ ئەعزایی ساغ
فیکری خۆت ئامان مەنێرە بەر حەریفی بەدسرێشت
هەر چرووکە گەر چرووك بیکاتە بەر کالایی ساغ
مەعریفەت بۆ تێگەیینی جەوهەری جانانەیە
خاسی بینینی نیگارە دیدەیی بینایی ساغ
لابەرە تەکلیفی دەست و پێ لەسەر خۆت ئێستەکە
(حەمدی) دەس بۆ زاڵم و بۆ جەردە چاکە پایی ساغ

ئیتر بەم روباعییە جوان و پڕ مەعنایە دوایی بەباسی ئەحمەد بەگ ئەهێنین، خوا لێی خۆش بێ و قەبری ڕووناك و فراوان بکا.

دەمێکە ئینتیزاری هاتنی دەور و زەمانێکم
لە دوونانم(١) فەرق کا، چونکە و من موحتاجی نانێکم
لەسەر پارە کە تەقدیری حیساباتی شەرەف بکرێ
منیش ساحیبقرانێکم، شوکر ساحیب قرانێکم.

---

(١) دوونان: جمعی دەنییە و بە معنای (دوو، نان)یشە. جیناسە.

ئەحمەد بەگی وەسمان پاشا

ئەحمەد موختار بەگ

ئەحمەد موختار بەگ، ئەحمەد بەگی کوڕی وەسمان پاشای گەورەی جافە. لە ١٨٩٦ی میلادی لە هەڵەبجە هاتووەتە دنیا. ئەحمەد موختار بەگ، بە حیسابی ئەبجەد دەکاتە ١٣١٦ کە بە تاریخی هیجری عیبارەتە لە تاریخی لە دایکبوونی و لەبەر ئەمە بەو ناوە ناونراوە. لاوێکی شیرین و باڵابەرز و سووروسپی بوو. بە چاوی شین و مووی زەردی وێنەیەکی مومتازی رەگی ئاریی تەمسیل ئەکرد. زرنگ و شۆخ و تەڕ پۆش و لە رەغمی دەوڵەمەندی و ئەملاکێکی زۆر، ماڵوێرانی سەخاوەت و دەسبڵاوی بوو. هەر چەند لە خوێندنێکی بەرز و ڕێکوپێك بەهرەدار نەبووبوو، بەڵام خاوەنی زەکایەکی تیژ و بیرێکی ورد بوو. کوردی و فارسی و تورکی و عەرەبی و کەمێکیش ئینگلیزیی ئەزانی. بە کوردی و فارسی گەلێك شیعری دانابوو. شیعرەکانی ئاودار و بەتامە و وێنەی شعووری دەروونێکی پڕجۆش و زەمزەمەیە. لەم لایەنەوە لە تاهیر بەگی برا گەورەی دەچوو کە یەکێکە لە شاعیرە بە سۆزەکانی کورد(١). وەسمان پاشای باوکی و مەحموود پاشای مامی، هەر دووکیان لە ئومەرای بەناوبانگی عەشایری جاف بوون. لە لایەن سوڵتانی عوسمانییەوە روتبەی پاشایەتییان درابوویە و لە هەڵەبجەدا حاکمایەتی و قائمقامییان کردبوو، دایکی ئەحمەد بەگیش کە ناوی عادیلە خانمە و بە خانم ناوبانگی دەرکردبوو لە بنەماڵەی ئومەرای بەنی ئەردەڵان بوو. لە زەبروزەنگ و سیاسەتا ناوێکی هەبوو. ئەحمەد موختار بەگ، خۆیشی بەینێك بوو بە قائمقامی هەڵەبجە و لە دوای ئەوەیش لە مەجلسی تەئسیسیی عێراق و لە مەجلسی نیابیدا بوو بە ئەندام و لە دوای ژیانێکی ناکامانە لە ساڵی ١٩٣٤ی میلادی(٢) و لەسەر ئاوی سیروان لە لایەن دەستێکی نەفامی کوردەوە، کوژراوە و لە دێی (ئەباعبیدە) کە نزیکی هەڵەبجەیە، نێژراوە. خوالێی خۆش بێ.

---

(١) تەماشای جلدی دووەم بکەن.

(٢) لە تاریخی سلیمانیدا، ئەڵێ، ١٩٣٣ی سیلادی مەقتوولەن وەفاتی کردووە، عەلی کەمال ئەڵێ، ١٩٣٥.

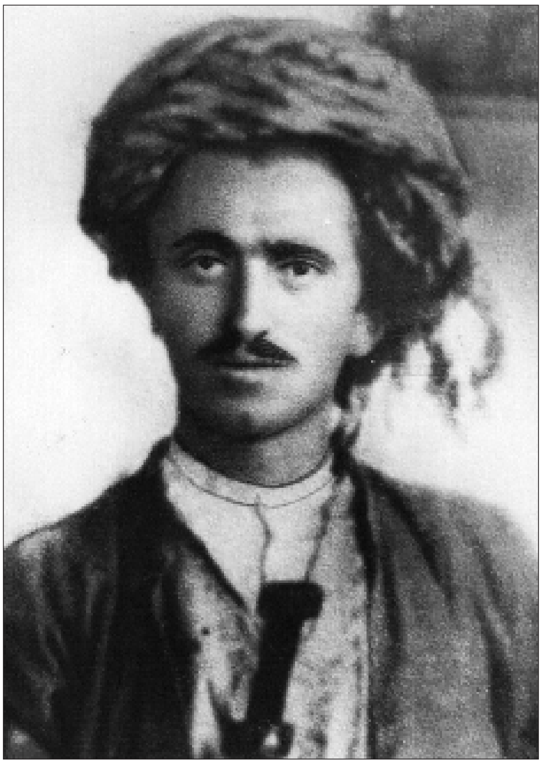

ئەحمەد موختار بەگ

لە خەو هەڵسن

لـە خـەو هـەڵسن درەنـگـە مـیللـەتی کورد خـەو زەرەرتـانـە
هـەمـوو تـاریـخـی عـالـەم شاهـیدی فـەزڵ و هـونـەرتـانـە
دەسا تێ کۆشن ئەی قەومی نەجیب و بێ کەس و مەزڵووم
بـە گـورجـی بـیـبـڕن ئـەو ڕێگـە دوورەی وا لـە بـەرتـانـە
بـخـوێنن چونکو خوێندن بۆ دیفـاعی تیغی دوژمنتـان
هـەمـوو ئـان و زەمـانـێ عـەیـنـی قـەڵـغـان و سپـەرتـانـە
بـە خـۆڕایـی لـە دەستـی بـەرمـەدەن ئـەم خـاکـە شیـریـنـە
کـە تـۆزی وەك جـەواهـیـر سورمـە و نـووری بـەسەرتـانـە
بـەسەر خـاکـا ئـەگـەر نـازیش بکـەن حـەقـتـانـە کوردینـە
تـەمـاشا! سێبـەری ئـەم شاخ و کـێوانـەی لـەسەرتـانـە
بـەبـێ قـەدری بـەسەریـا ڕامـەبـوورن حـورمـەتـی بگـرن
گـوڵاڵـە سوورەکـەی ئـەم دەشتـە خـوێنـاوی جگـەرتـانـە
دەمـێکـە ئـەم وڵاتـە وا ئـەسیـری پـەنجەیـی جـەهـلـە
لـە سایـەی عـیلـمـەوە ئـیمـڕۆ ئـیتـر نـۆبـەی زەفـەرتـانـە
زبانی حاڵی (ئەحمەد) هەر ئەڵێ وریا بن ئەی میللەت!
بـزانـن بـەردی ئـەم شاخـانـە ئـەڵـمـاس و گـەوهـەرتـانـە

ئـەم شیـعرانـەی سەرەوەی ئـەحـمـەد مـوخـتـار بـەگ، نـیشتمـان و خۆشەویستی و خەمخواریی میللەتی پێشان ئەدا. و بەرامبەر بە زانستی و خوێندن پایەی مەیل و قـەدرزانـیـی خـۆیمان تـێ دەگـەیـێنـێ. بـەڕاستـیـیش ئـەحـمـەد بـەگ دڵی بـە وەتـەن و زانستییەوە بوو. لە لایەن پایەی ئەدەبیاتیشەوە ئەم شیعرانە و بە تایبەتی هەندێ لە بەیتەکانی نرخێکی بەڕاستی هەیە. مەسەلەن:

ئەم نیوە شیعرەی خوارەوە تا بڵێی ڕێك و ڕەوانە و سەلاسەتێکی ئەدەبیی تیایە:

«بە گورجی بیبڕن ئەو ڕێگە دوورەی وا لەبەرتانە»

ئەحمەد بەگ، دیارە کە شیعری فەلسەفیشی خوێندووەتەوە لەزەتی لێ وەرگرتووە. بە دوور نازانرێ کە لەم بەیتەدا:

بەبێ قەدری بەسەریا ڕامەبوورن حورمەتی بگرن
گوڵاڵە سوورەکەی ئەم دەشتە خوێناوی جگەرتانە

لە فەلسەفەی (خیام) ئیلهامی وەرگرتبێ.

بێجگە لەمەیش کە خۆی ئەڵماس و گەوهەری دنیای زۆر لەبەرددا و سەروەت وسامانی بەشی خۆی کە لە باوکییەوە بۆی مابووەوە لە بەینێکی زۆر کەمدا لە ناوی برد و دواییی پێ هێنا، دیسانەوە دیارە کە بۆ سەروەتی وڵاتەکەی زۆر دڵسۆز و بە پەرۆش بووە کە دەڵێ:

زبانی حاڵی (ئەحمەد) هەر ئەڵێ وریا بن ئەی میللەت
بـزانـن بـەردی ئـەم شاخـانـە ئـەڵـمـاس و گـەوهـەرتـانـە

ئەحمەد موختار بەگ، لە زمانی بێگانەیشەوە، شیعرێکی زۆر بەرز و ڕەنگینی بۆ کـردووین بـە کـوردی و بـەم ڕەنگـە هـێز و تـوانـای شاعـیـریـی خـۆی و فـەساحـەت و بەلاغەتی زمانی کوردیی خستووەتە بەرچاو. «گوڵی خوێنین»ی (سوللی پرودوم)ی شاعیری بە ناوبانگی فرەنسز کە لەلایەن ئەدیبی ئازادیپەروەر مەحموود جەودەت بـەگـەوە بـە نـەسر کـراوە بـە کـوردی؛ ئـەحمـەد موخـتـار بـەگ بـەم چـەشنـەی خـوارەوە کردوویەتەوە بە شیعر:

گوڵی خوێنین

لـەو دەمـەی ئـێمـە کـە خـوێنـمـان ئـەڕشت
ڕۆژیش بــەهــاری هــێنــابــووە وجــوود
لـەو جـێگـا شەڕەی یـەکـتـرمـان ئـەکوشت
گـوڵان سەوز بـوون و کـەوتـبـوونـە سعوود

هــەر چــەن لاشەکـان وەك پـەیـنـی بـەسام
کــەوتــبــوون لــەژێر لــقــی گــوڵانــدا
کــەچــی گــوڵانــی بــێ هــۆش و بــێ فــام
تــــەڕ و تــــازە بـــوون لــــەسەر چــڵانــدا

زەوی ئـــەوەنـــدە خـــوێنـــی نـــۆشی بـــێ
بـــۆچـی (وەنـــەوشە) ڕەنـگی هـــەر شین بـــێ
خـــوێنـــاوی لاوان دەشتـــی پـــۆشی بـــێ
چـۆن دەبـێ (بـەیـبـوون) سپـی جـەبین بـێ

بـــە خـــوێنـــی ئـــینسان گـــوڵ ئـــاو دراوە
ئـــەبـــوو ڕەنگ و بـــۆی ئـــەوان بسێنـــێ
ئـــێستـــا کـــە پـــۆل پـــۆل خـــێمـــەیـــان داوە
بـــۆچ، بـــێ پـــەڵـــەی خوێن، سەر دەرئـەهـێنـێ

ئـەبـینـین غـەیرە ئـەچـنـێ گوڵ، خونچە
کـەچـی هـیچ کـامـیـان گرژ نـاکـەن ڕوویـان
غـــالـــبـــی، تـــێی بـــێ و بـــکـــات لـــەنجە
بـــۆ پـــێنـــەکـــەنین نـــاکـــەونـــە خـــەزان

یـەکـێکـیـان جـارێ نـاڵـێ بـە (هـەنـگـێ)
یـا بـەو (پـەپـوولـەی) هـەڵـیـان ئـەسێنـێ
ئـێستـا نـەم مـاوە مـن بـۆن و ڕەنـگـێ
ئـیـمـڕۆ دڵـتـەنـگـم بـیـخـە سبـەیـنـێ

لەم دەشتە شوومەی پڕ خەوف و خەتەر
کـــە لاشەی قـــەومـــی ئـــێمـــەی تـــێدایـــە
بـۆ شەرمـی حـوزوور شەعشەعـەی زەفـەر
کـــەم نـــاکـــەنـــەوە تـــاقـــە گـــەڵایـــە

مـــاتـــەمـــی ئـــێمـــە ڕەنگ و بـــۆی پـــێ دان
کـەچـی قـەت نـاکـەن ئـیـزهـاری کـەدەر
چـونـکـو بـێ حـیسن نـەتـەوەی گـوڵان
لـــە حـــاڵـــی کـــۆن دان دایـــم تـــازە و تـــەڕ

لــە داخــا گــەڵای خــۆ بــپــێچــنــەوە
نــەفــامــن چــونــکــو هــێشتــا نــازانــن
بــۆ نــاو بــەرگــی سەوز خــۆ بشکــێنــنــەوە
ئــــەی گـــوڵان ئـــێوە بـــیـــوەی لاوانـــن

بـــەرامـــبـــەری ئـــەم دەرد و بـــەڵایـــە
ئـــــازادە پشکـــوون گـــوڵانـــی وەتـــەن
چـــەن بـــێ ویـــجـدانــن ئـێوە ئـەبـوایـە
بـۆ مـردووەکـانمـان هــەر بـکـەن شیـوەن!

ئەم غەزەلەی خوارەوەیش وێنەیەکی شیعری غەرامیی ئەحمەد موختار بەگە:

مەشکێنە !

بــە بــەردی فـیـرقــەتت شیشەی دڵـی ئـاوارە مـەشکـێنـە
لـەنـاو زومـرەی ڕەقـیـبـا عـاشقـی بێچـارە مـەشکـێنـە
ئـەگـەر رۆح و دڵ و ئـیـمـان تـەڵـەب کـا بـیـدەرێ عـاشق
کـە تـیـفـلـی خـوردەساڵـە قـەت دڵـی ئـەو یـارە مـەشکێنە
دەخیـلـم ئـەی نـەسیمی سوبحگاهـی، مـەسکـەنی دڵـمە،
پـەرێشانـی مـەکـە تـۆ زوڵـفـی ئـەو نـازدارە مـەشکێنـە
کە خۆی بۆ کوشتنت موختارە، عاشق شۆخی شیرینت
لـەسەر رۆح و دڵت فـەرمـانـی ئـەو سالارە مـەشکـێنـە
کە من پەروانەکەی شەمعی سەری دوو کوڵمی تۆم جانا
دڵی (ئەحمەد) بە فیتنەی ئەو سەگی پەتیارە مەشکێنە

لەسەرەوە وتمان کە لە شیعرەکانی ئەحمەد موختارا، ڕەوانی و سەلاسەتێك هەیە، چاویشتان لەم سەلاسەت و سادەیییە بێ کە لەم غەزەلەی سەرەوەدایە:

کە من پەروانەکەی شەمعی سەری دوو کوڵمی تۆم جانا
دڵــی (ئەحمەد) بە فیتنەی ئەو سـەگی پەتیارە مەشکێنە

ڕەقیبی بە (سەگی پەتیارە) تەشبیە کردووە. بە کوردییەکی پەتی، وەسفێکی سادە و تەواوی ڕەقیب، لەمە باشتر چۆن دەبێ، بە زمانێکی لەمە سادەتر بۆ چ شاعیرێك شەکوای حاڵ کراوە؟

لە بەینی هەردوو (ئەحمەد) دا موقایسەیەك

بەڕاستی ئەوەندەی شیعرەکانی ئەحمەد بەگی ساحیبقڕان، پڕ لە سەنعەتە و ڕەقە و تێگەیشتن و لەزەت لێ وەرگرتنی، پێویستی بە وردبوونەوەیە، ئەوەندە شیعرەکانی ئەحمەد بەگی وەسمان پاشایش سادە و ڕەوانە و نموونەیەکی بە نرخی سەلاسەتە. ئەویان، شیعرەکانی بە ئەنواعی سەنعەتی ئەدەب، یەعنی بە جیناسی لەفزی، بە تەشبیهـ، بە ئیستیعارە و بە ئەنواعی خەیاڵاتی قووڵ و بیری ورد ڕازاندووەتەوە و بۆ دەرهێنانی گەوهەرەکانی فیکر و بیری پێویستە کە خوێندەوارەکانی، غەواسی بەحری شیعر و ئەدەبی بن. هەر چی وەکو ئەحمەد موختار بەگە، وەکو جەنابی ئەمین زەکی بەگ لە تاریخی سلێمانیدا وتوویە :«سەلیقەیێکی باشی» شیعریی بووە و لە سایەی ئەم سەلیقەی تەبع و ڕەوانیی فیکرەوە شیعرەکانی لە سادەیی و سەلاسەتا پایەیەکی مومتازی هەیە. بەڵام داخەکەم هەر دووکیان کە بەهرەیەکی گەورە و بڵندی شاعیرییان بووە، لەسەرچاوەی فتری زەکای خۆیان و موحیتی ئەدەبیی سلێمانی بەولاوە، لە هیچ سەرچاوەیەکی عیلم و ئەدەبی بێگانە، نسیبە داری فەیز و هونەر نەبوون.

وابزانم ئەحمەد بەگی وەسمان پاشا شیعرەکانی لە جێگەیەکدا کۆ نەکراوەتەوە لەبەر ئەمە نەمانتوانی کە دەستە گوڵێکی باش و ڕەنگین لە باغی فیکری هەڵبژێرین. ئەم چەن بەیتەیش کە پارچە غەزەلێکیەتی لە لاپەڕەیەکی پەرپووتی «کۆمەڵە شیعری شاعیرانی کورد»(١) دا بەر چاومان کەوت.

چییە ئەی گوڵ کە ڕەنگت ئێستە سوورە
چ وەقتی شادیی و عەیش و سروورە
پەڕەت بۆ ئاڵ و ڕەنگینە بەهاران
دوڕئەفشانن لە قەترەی ئاوی باران

(١) ریسالەیەکی شیعرییە کە لەلایەن مەلا عبدالکریم هەکزییەوە لە بەغدا لە چاپ دراوە.

مەگەر حیسست نییە تاکو بزانی
لە خاکی کێ ڕواوی بۆیە جوانی
ئەتۆ نازانی بۆچی ئاڵ و سووری
لە بەزما، مایەی کەیف و سرووری
کەوابوو ئیستە ئەی گوڵ تۆ بزانە
کە سەوزیی تۆ لە خاکی دلبەرانە
لەسەر خاکێ بنی ڕیشەت ڕواوە
بە جەرگی عاشقانا داخی ناوە

ئەمین فەیزی بەگ

ئەمین فەیزی بەگ

ئـەمین فـەیزی بـەگ، یـەکێکـە لـە زانـایـانـی بـەنـاوبـانگی کـورد. عـەسکـەرێکی عـالیم و ئـەدیبێکی عـەسکـەر بوو(١) لـە زەمـانـی حکوومـەتی عوسمـانی، کـە هێشتا قـول ئـاغـاسی بوو، مودیری مـەکتـەبی عـەسکـەریی بـەغدا بوو. لـەو وەقتـەدا بـەنـاوی (اجمـالی نتـایج) کتێبێکی نووسیوەتەوە کە خولاسەیەکی علوومی ریازیات و تەبیعیاتە(٢) بەینێکیش لە سلێمانی قوماندانی لیوا بوو. ئەو وەقتە روتبەی میر ئالای (کۆلۆنێل) هەبوو. (نالە پێ پـان) کـە یـەکێك بـوو لـە عـەشیرەتی هـەمـەوەند و لـەگـەڵ ئـەوانـە بـوو، کـە تـابـوورێك عەسکەری تورکیان لەلای دەربەندی بازیان ڕووت کردبووەوە، لە زەمانی قوماندانیی ئەمین فەیزی بەگدا و لە سلێمانی کرا بە قەناره دا (١٣٢٦ رومی) لەدوای ئەمە کە تەقاویت (تقاعد) کرا، عومری خۆی هەر بە نووسین و خوێندن و گەڕان ڕابوارد. سیاحەتێکی ئەوروپایشی کرد. و باقیی عومری خۆی لە ئەستەموڵدا بەسەر برد. بێجگە لە (اجمالی نتایج) بە ناوی (تفرقەی ریاضیات) و (هوای نسیمی) و (شعاعات)ەوە چەند ئەسەرێکی تریشی هێنابووە ناو. بەینێکی کەم پێش مردنیشی لە ژێر ناویدا کۆمەڵە شیعرێکی هەندێ لە شاعیرانی کوردی لەچاپ دا (١٣٣٩ رومی). زۆر مەیلی لـەسەر ریـازیـات و ئـەدەبـیـات و لـە ریـازیـاتی عـالیـەدا شارەزاییی تـەواوی هـەبـوو. هەرچەند لەگەڵ شیعر و ئەدەبدا زۆر خەریك نەدەبوو، بەڵام دیسانەوە بە ئوستادی شیـعـر و ئـەدەب نـاسراوە و لـە شاعیـرە بـەنـاوبـانگ و بـە سەلیـقـەکـان دەژمێردرێت.

---

(١) کە جەیشی غەم هجوومی کرد نیزامی عومری من تێك چوو
ئیتر مـوومکین نییە ئـاسـایش حـاڵی پەرێشـانـم
بینای بورجی بەدەن ڕووخـا بـە گوللەی حادسات ئیمڕۆ
نەمـا قووەت لـە ئـەژنۆمـا بڕا پشتم، شکا شانم.

ئەمین فەیزی

(٢) چه عجب گر به وجود تو بنازد بغداد
ای وجود تو محیط دوجهان استعداد
گرو از مهر بـرد ذره بدان نـاچیزی
اگـر از رأی منیر تـو کـند استعداد

شێخ ڕەزا

دۆستایەتیی بەینی خۆی و شێخ ڕەزای تاڵەبانی شاعیری هەرەبەناوبانگی کورد و موخابەرەیان لەگەڵ یەکتری بە شیعر، ئەم قسەیەمان ئیسبات ئەکا، و ئەم جەوابنامەیە کە شێخ ڕەزا بە فارسی لە جەوابی کاغەزێکدا بۆ ئەمین فەیزی بەگی نووسیوە، پایەی زانستی و ئەدەبیی لە ئێمەوە دەرئەخا:

«زنطفەء قلمت درمیشمەء قرطاس»
«نتیجەهاست بە قیمت گرانترا ز الماس»
«صحیفەء معجزە پیراست بسکە چون مریم»
«بە بر گرفتە موالید عیسوی انفاس»
«رسیدە کار بە جایی ترا امین فیضی»
«کە جبرائیل امین خوانمت ز روی قیاس»
«هزار سال بمانی کە این عجب نبود»
«بشر نیند مگر خضر زندە و الیاس»

نووسین و موخابەرە لە بەینی شێخ ڕەزا و ئەمین فەیزی بەگ ئیشی جار جارە نەبووە، بەڵکو بە دایم بووە لە یەکتری دوور و یا نزیك بووبن، دۆستیی ئەوان هەر بە گەرمی دەوامی کردووە. ئەمەیش کاغەزێکی تری شێخ ڕەزایە کە لە دوای دەرچوونی کتێبی (هەوای نسیمی) و لە وەختێکا کە (ئەمین فەیزی) بەگ لە (یەمەن) بووە بۆی ناردووە:

«الا ای هنرمند و یار قدیمی»
«تویی خسروانرا سزای ندیمی»
«زحکمت بپرداختی نامە تو»
«بدادی دران نامە داد حکیمی»
« هوای نسیمی از ان گشتە نامش»
«کەجان پروراند هوای نسیمی»
«بە دانش ترا هیچ همتا ندیدم»
«مگر جوهر فرد و در یتیمی»
«توخواهی سفر دریمن دورتر کن»
«امین فیضیا در دل من مقیمی»

بەم جەوابنامانەدا وا دەرئەکەوێت کە موخابەرەی بەینی شێخ ڕەزا و ئەمین فەیزی بەگ هەر بە شیعر و بە زمانی فارسی بووە، و ئەمین فەیزی بەگ خۆی فارسیی ئیختیار کردبێ. ئەگینا شێخ ڕەزا بە موناسەبەت نەبوو بێ، بەتایبەتی لەگەڵ کوردێکا، زمانی فارسیی بەکار نەهێناوە و لە شیعر و ئەدەبی کوردیدا ئوستادێکی گەورە و سەنعەتکارێکی بێ هاوتا بووە. هەر چی وەکو ئەمین فەیزی بەگە، لە ژێر تەئسیری دەوری منالّی کە لە حوجرەکانی سلێمانی بەفارسی خوێندوویەتی و (موشعرینە)ی کردووە، هیچ فەرقێکی لەوەدا نەبینیوە کە لەگەڵ شێخ ڕەزا بە فارسی موخابەرە بکا و یا بە کوردی. ئەگینا چ ئەمین فەیزی بەگ و چ شێخ ڕەزا، هەر دووکیان لە شیعری تورکیشدا دەستێکی باڵایان هەبووە. حەتا (شعاعات) کە دیوانی ئەشعاری ئەمین فەیزی بەگە، هەمووی بە(تورکی)یە(١) مەبەستمان ئەوەیە کە ئەمین فەیزی بەگ لەلای خۆی نەیویستووە بە تورکی کە زمانێکی بێگانەیە لەگەڵ شاعیرێکی کورد موخابەرە بکا. بەڵام لەلایەکی ترەوە نزیکی و خزمایەتیی زمانەکانی کوردی و فارسی و عادەتی ئەو زەمانەی خەڵقی سلێمانی کە موخابەرەی بەینی خۆیان و زمانی حوجرە و قوتابخانەکان فارسی بوو، خستوویەتە هەڵەیێك کە بەدەرەجەیەك خۆی لێ پاراستووە.

لەناو هەندێ لەو کاغەزانەی ترا کە شێخ ڕەزا بۆ ئەمین فەیزیی نووسیوە، ئەوانەی کە ناوی ئەمین فەیزی تیا وتراوە و بەهایەکی ئەدەبیی هەیە لە ژێرەوە ئەینووسین؛ لە کاغزێکا ئەڵێ:

«مستم از جام بادهء فیضت»
«چون مسیحا زفیض روح أمین»
«سالهای دراز باقی باد»
«بە سلامت أمین ما امین»

وا لە کاغزێکی تریشدا ئەمانەی بۆ دەنووسێت:

«تا بە ضرب المثل همی گویند»
«کە دعا ازبرای آمین است»

---

(١) جەنابی محەمەد ئەمین زەکی بەگ، لە تاریخی سلێمانیدا (شعاعاتی) بە کوردی داناوە.

«خـاطـرت شاد بـاد أمين فـيضـی»

«زانکه دريای دانش و دين است»

ئێمه تەرجەمەیەکی حاڵی تەواوی ئەمین فەیزی بەگمان لا نییە، و بێجگە لەو روباعییەی کە لەلاپەرە (٢٤) نووسراوە و ئەم فیردە:

گـەر ڕەفـیـقـت یـار سـادیـق بـیٚ چـە بـاکـی ڕێگـەتـە

گەر کەسی بەدخوو لە گەڵتا بیٚ جەهەنەم جێگەتە

نە دیوان و نە چەن شیعر و غەزەلێکی تری کوردیی خۆیمان لەژێر چنگا نییە و دەستمان ناکەوێت؛ لەبەر ئەوە بۆ ئیسباتی فەزڵ و هونەری ئەمین فەیزی بەگ و پایەی شیعر و شاعیریەتیی، بە ناچاری موراجەعەتمان بە بیرەوەریی خۆمان و شایەتیی یەکێك لە شاعیرە زۆر گەورە و بەناوبانگەکانی دۆستی گیانیی خۆی کرد. داخەکەم، لە تاریخی سلێمانیشدا تەرجەمەی حاڵی تەواوی ئەمین فەیزی بەگ و هەتا تاریخی لە دایکبوون و مردنی نەنووسراوە، بەڵام من ئەگەر لە بیرم مابیٚ لە بەینی ١٣٤٠ و ١٣٤١ رۆمی و لە وڵاتی غەریبیدا بە رەحمەت چووە و بە تەواوی نازانم لە کویٚ نێژراوە. ئەوەیشم لە بیرە کە لە تاریخی ١٩١٥ی میلادی بە گەڕان لە سووریا بوو و لە ژووری خانێکا لە حەلەب بە نەخۆشی کەوتبوو کە چوومە لای و بۆ ئاخر جار زیارەتم کرد. بەڕاستی کوردێکی بە جەوهەر و زانا و ئەدیب بوو. وەکو ئەمین زەکی بەگ ئەفەرموێت، زۆریش بیٚ هەوا و قەلەندەر مەشرەب بوو.

لەم کتێبەدا نیازمان نەبوو ئەوانەی کە بە زمانی خۆیان یەعنی بە کوردی شیعریان نەنووسیبیٚ باسیان بکەین، چونکو مەبەستمان دەرخستنی شیعر و ئەدەبیاتی کوردییە، نەك دەرخستنی ئەو کوردانە، کە خزمەتی ئەدەبیاتی بێگانەیان کردووە و زمانی خۆیان نازانن و نەشیان ویستووە فێری بن، چونکو بۆ ئەو جۆرە کوردانە بگەڕێین زۆر بەداخەوە، ئەڵێم: کە لە ناو میللەتەکانی شەرقدا، گەلیٚ کوردی وا بووە و هەیە کە لە مەیدانی شیعر و ئەدەب و زانستی و سیاسەتدا گەیشتوونەتە پایەیەکی زۆر بەرز و لە ڕێی پێگەیشتنی تورك و عەرەب و عەجەمدا خزمەتی زۆر گەورەیان کردووە.

بەڵام ئەمین فەیزی بەگ کە تا مردن و لە هەموو جێگەیەك لەگەڵ هاونیشتمانە کوردەکانی خۆیا، بە کوردی قسەی کردووە و دۆستەکانی تایبەتی و دایمیی خۆی لە

پێگەیشتووان و تێگەیشتووانی کورد هەڵبژاردووە، بەڵێ ئەمین فەیزی بەگ کە پایەی عیلم و زانستی و هونەری خۆی بە ئاساری عیلمی دەرخستبوو، و لەوە زیاتر دەرخستنی لە تواناداا بوو، و ئەو ئەمین فەیزییە کە (ئاکادەمیی فرانسە) بە ڕەسمی تەقدیری کەمالاتی کردبوو ئەگەر بەڕۆح و بەگیان کورد نەبووایە لە هەموو باس و سوحبەتێکا شیعری کوردی نە ئەخوێندەوە و شیعری زۆری گەلێك لە شاعیرە بەناوبانگەکانی کوردیی لەبەر نەدەکرد و لە بیری نەئەما. و لەمەیش زیاتر لە ئاخری عومرا، لە جێگەیەکی وەکو ئەستەموڵ ئەو شاعیرانەی لە وێنەی کتێبێکا و بە پارەی خۆی لە چاپ نەئەدا و بە ناوی خزمەتی ئەدەبیاتی کوردەوە بە ڕەنج و بە پارە، خۆی نەئەخستە زەحمەتەوە. بە چاوێکی ئینساف لەم قسانەی بفکرن کە لە موقەدمەی (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد)دا نووسیویەتی:

«ئودەبا و شوعەرای کورد زۆرن لاکین (بەڵام) ئاساریان بە تەواوی جەمع و تەئلیف نەکراوە. من نیەتم کرد کە بەعزێ لە ئەشعاری کوردی بابان تەبع و نەشر بکەم تا بزانرێ موڵکی بابان چەند مەنبەعی فەیز و زەکایە»

«لە شیعری هەر شاعیرێ چەند پارچەیێکم ئینتیخاب کرد و لەو منتخباتە ریسالەی (ئەنجومەنی ئەدیبان)م هێنایە وجوود، بەم وەسیلەیە تالیبان و راغیبان کەمێك خلاس بوون لە شیعر نووسینەوە لەسەر دەفتەری پارچە پارچە».

دیقەت ئەفەرموون کە ئەمین فەیزی مەبەستی لەم ریسالەیە چییە و بە چ فیکرێك هێناویەتە ناو؟!...

ئینجا لەبەر ئەو ڕۆحە بەرزەی ئەمین فەیزی، هەر چەند شیعرە کوردیەکانی نەکەوتە دەسمان (چونکو ئەوە جێگەی شك نییە کە ئەمین فەیزی بێجگە لە تورکی و فارسی، بە کوردییش شیعری زۆری هەبوو و خۆم لێم بیستبوو) دیسانەوە دڵ، بڕوای نەدا کە خاوەنی (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد) لە زومرەی ئودەبای کوردا ناو نەبرێت و بەقەدرناشناسیمان زانی کوردێکی ئەدیب و بەوەفا و خۆشەویستێکی زۆر بڵندپایەی کورد، لێرەدا بە یاد نەکەینەوە و بە ناوی موبارەك و باسی پڕ فەیزی ئەوەوە ئەم نامیلکە بچووکە موعەتەر و بۆنخۆش نەکەین.

محەمەد ئەمین زەکی بەگ

خاوەنی تاریخی کورد و کوردستان

ئەمین زەکی بەگی
عەسکەر و موئەریخ

ساڵی (١٨٨٠ میلادی) لە شاری سلێمانی هاتووەتە دونیاوە، ناوی مناڵیی (محەمەد ئەمین)ە. کوڕی حاجی ئەورەحمانی خەڵقی سلێمانییە. باوکی لەگەڵ ئیشی تووتن و تیجارەت خەریك بووە. خۆیشی وەکو ئەمین فەیزی، لە پێشا لە حوجرە بە فارسی خوێندوویەتی. لە دوای ئەوە لە (روشدیەی عەسکەری)ی سلێمانی، لە ئەعدادیەی بەغدا و لە حەربیە و مەکتەبی ئەرکانی حەربی ئەستەموڵ خوێندوویەتی. تەقریبەن لە تاریخی ١٨٩٣ بووە بە (یوزباشی) مومتاز و لە ١٩١٥ چووەتە پۆلی ئەرکانەوە. لە ئوردووی عوسمانیدا عەسکەرێکی بەرز و بەناوبانگ بوو لە زۆر وەزیفەی ناسك و بە ئەهەمییەتدا بووە و خزمەتی حکومەتی عوسمانیی کردووە. هەر بە وەزیفە و ئیشی حکوومەتی، ئەورووپایش چووە و ئەڵمانیا و فەرەنسا گەڕاوە (١٣٢٩ رۆمی). لەگەڵ ئەمەیشا لەبەر هەندێ بیانوو و ئەسبابی سیاسی لە جەیشی عوسمانیدا تا روتبەی (بیکباشی) سەرکەوتووە و لەوە زیاتر پێش نەکەوتووە. لە دوای ڕابواردنێکی دوورودرێژ لە ئۆردوی عوسمانی و ئەستەموڵ، نیهایەت لە ساڵی (١٩٢٤) گەڕایەوە عێراق. و لە ئاخری ئەم ساڵەدا بە روتبەی عەقیدی بوو بە مودیری مەکتەبی حەربیەی بەغدا، ئەوەندەی پێ نەچوو کرا بە نائبی لیوای سلێمانی و وازی لە مودیری حەربیە هێنا. لە نیابەتی جاری یەکەمدا زۆر بە گەرموگوڕی خەریك بوو و ئەیویست بە تەواوی تەمسیلی کوردانی سلێمانی بکا. بەڵام داخەکەم هیچی بۆ نەکرا. لەگەڵ ئەمەیشا لە ساڵی (١٩٢٥) بوو بە وەزیری ئەشغاڵ. لەو تاریخەوە ئیتر لە وەزارەتەوە بۆ وەزارەت چوو و ئاڵوگۆڕێکی زۆری دی. جارێکیش بوو بە مودیری عامی ئیقتصاد. لە وەزارەتی مەعاریف و دیفاع و ئەشغاڵ و مواسیلات و ئیقتساد بە ئەسالەت و لە هەندێ وزارەتەکانی ترا بە وەکالەت، گەلێ خزمەتی عێراقیشی کرد و هەموو وەقتێك هەوڵی بۆ ئەوە دا کە کوردەکان بنووسێنێ بە حکومەتەوە. هەر وەکو لە وەقتی خزمەتی تورکیا یا چەند ئەسەرێکی باش و بەهاداری لە بابەت تاریخی عەسکەرییەوە نووسیبوو و لە چاپی دابوو، لە عێراقیشدا سەرەڕای ئیش و فرمانێکی زۆری حکومەتی، لە نووسین و خوێندنەوە دەستبەردار نەبووە و تا ئیمڕۆ چەند کتێبێکی کوردیی زۆر باشی داناوە و لە چاپی داون. لە ناو ئەمانە (تاریخی سلێمانی) و (تاریخی کورد و

کوردستان) بەڕاستی شا ئەسەریەتی. بە تایبەتی کتێبی دووەمیان کە بەری کردەوەیەکی درێژ و بیرێکی قووڵ و بە ڕەنجە ئامانجێکی زۆر گەورەی کوردەواریی هێنایە جێ.

بەرگی یەکەمی ئەم تاریخەی زۆر جێگەی سوپاسە کە لە لایەن زانای نیشتمانپەروەرو بەناوبانگی کورد (محەمەد عەلی عەونی) بەگەوە کرا بە عەرەبی و لە ساڵی ١٩٣٩ی میلادی لە قاهیرەی میسرا لە چاپ درا.

ئەمین زەکی بەگی شاعیر و ئەدیب

لە ژیانی محەمەد ئەمین زەکی بەگی ئەرکانی حەرب و عەسکەری بەناوبانگی تورك و وەزیری عالیم و سیاسیی عێراق نەبزەییێکمان زانی.

ئەم عالیمە کوردە و موئەریخە گەورەیە هەر وەکو لە مەیدانی عەسکەری وسیاسەت و زانستا، ناوبانگێکی گەورەی هەیە، شارەزای گەلێك لە زمانەکانی شەرق و غەربیشە. بێجگە لە کوردی کە زمانی مادەرزادی خۆیەتی و زۆر شارەزاییی تیا هەیە، زمانەکانی تورکی و فارسییش وەکو ئەبنای ئەم دوو زمانە دەزانێ. لە عەرەبی و فەرەنسی و ئینگلیزیدا، بە خوێندن و بە نووسین بەهرەیەکی تەواوی هەیە. و هەر چەندە بە تەبیعەتی حاڵ و موقتەزای وەزیفە شاعیریی نەکردووە بە مەسلەك و لەگەڵ سنعەتی نەزم و قافیە خەریکبوونی بە فیکرا نەهاتووە، بەڵام کە موناسەبەت هاتبێتە پێشەوە لەو مەیدانەشا ئەسپی تاو داوە بەم ڕەنگەیش ئیسپاتی قەریحەی شاعیرانەی کوردیی خۆی کردووە. مەسەلەن جارێك یەکێك لە شاعیرەکانی کورد، بە نەزم سوئالێکی تاریخی لێ کردووە. ئەمین زەکی بەگیش بە سەوقی سەلیقە جوابەکەی بە نەزم داوەتەوە و بەم ڕەنگە دەری خستووە کە موئەریخێکی شاعیرە. ئەمە جوابەکەی ئەمین زەکی بەگە:

لە ڕۆژنامەی (ژین)(*) ، لە ٣ی ڕەمەزان
هەشت شیعرم بینی زۆر شیرین و جوان
پێنج شیعری ئەوەڵ شایستەی شوکرە
٣ شیعری دوایش پرسینی فیکرە

(*) (ژین) جەریدەیەکی کوردییە کە لەلایەن پیرەمێردەوە لە سلێمانی دەرئەچێ.

ئـەڵـێن هـەیـکـەلـی (دەربـەنـدی گـەورە)
نــازانین چـیـیـە و هـیـنـی چ دەورە؟
عـولـەمـای ئـاسار بـۆ ئـەو تـیـمسالـە
ئـەڵـێن پـاشمـاوەی چـەنـد هـەزار سالـە
قـراڵـی ئـاکـاد (نـارام سین) نـاوێك
چـل وحـەوت عـەسرە، هـەستـا بـە تـاوێك
بـەشەڕ هـاتـە سەر لـوولـوو و گـوتـوو
لـە قـەرەداغـا، داوا گـەرم بـوو.
لـە دوای شەڕ لـوولـوو، گوتـوو ئـەشکێنێ
مـەلك (ساتـونـی) دەر ئـەپـەڕێنێ
بـاسی ئـەو شەڕە و ئـەو بـگـرە و بـەردە
نـووسراوە یـەك، یـەك لـەسەر ئـەو بـەردە
چـەکـی ئـەو حـەلـە تـیـر و کـەوانـە
لـە لای هـەیـکـەلـدا دیـارە، نـیشانـە
وەك دار، تـاشیـیـان ئـەو شاخـە گـەورە
کـردیـان بـە تـیـمسال لـە دەربـەند گـەورە
لـە دوای (٣٠) عـەسر ساسانـی هـاتـوون
زۆر تیمسالیان بوو بە دەسەڵات بروون

بـەم شیـعـرە ڕێك و سەلـیسانـەدا، دەردەکـەوێت کـە ئـەمین زەکـی بـەگ، لـە شیـعـرا قابلیەتێکی فیترِیی هـەیە و زمانـەکەی خۆی زۆرباش دەزانێ. لەبەر ئەوە بهاتایە وەکو مەیلی داوەتە سەر تاریخی کورد و کوردستان، ئارەزووی بکردایە و لەگەڵ شیعر و ئەدەبیاتدا خەریك ببووایە شکی تیا نییە کە خەزێنەی ئەدەبیاتی کوردیشی بە ئاساری ئەدەبیی خۆی ڕەنگین و دەوڵەمەند ئەکرد.

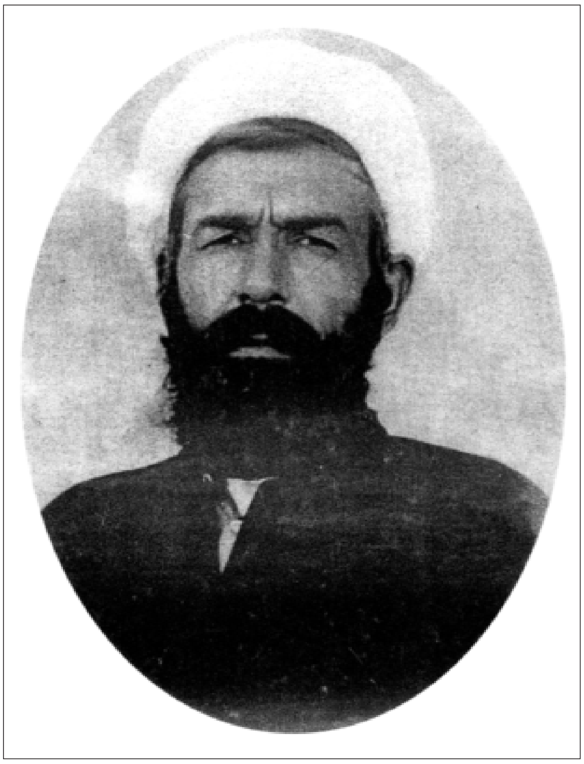

ئەسیری

شاعیر و فەیلەسووفی کورد

ئەسیری

خەڵکی کەرکوکە و ناوی (شێخ عەبدولخالیق)ە مەخلەسی (ئەسیری)یە. کوڕی شێخ حسێنە و برای نەجمەدین ئەفەندی نیشتمانپەروەری بەناوبانگی کوردە. ئێستا لە کەرکووك سەر کاتبی مەحکەمەی شەرعییە. عومری (٥٠) ساڵ ئەبێ و هێشتا ژنی نەهێناوە. زانایەکی عەسری و پیاوێکی ڕووخۆش و قەلەندەر مەشرەبە. شارەزای زمانەکانی کوردی وتورکی و فارسی و عەرەبییە، بەڵام شیعری هەر بە زمانی خۆی یەعنی بە کوردی وتووە. ڕۆحی نیشتمانپەروەریی زۆر بەهێزە و هەموو شیعرەکانی بەسۆز و ئاگرینە و ئەم سۆز و ئاگرەیە کە نرخی بە شیعرەکانی پەیدا کردووە و هەموو گۆڤار و قەزاتەیەکی (جریدە) کوردی لاپەڕەکانی خۆی بۆ کردووەتەوە. گەلێك لە شیعرەکانیشی بەتایبەتی لە گۆڤاری (هاوار)ا بڵاو کراوەتەوە. یەکێکیش لە شیعرە بەسۆزەکانی کە لە (گوڵدەستەی شاعیرانی هاوعەسرم)ی عەلی کەمال دا نووسراوە، ئەمەیە:

«گردی سەیوانت(١) دەوێ»

بێرە کوردستان عەزیزم گەر تۆ سەیرانت دەوێ

بتبەمە قەندیل ئەگەر گوڵزاری کوێستانت دەوێ

سەیری ئەو خێڵانە کە نیشتوونە داوێنی چیا

بابچین بۆماڵی کوردی گەر تۆ خۆیشانت دەوێ

ئاوی ساف و ڕۆشنی داوێنی چەشمانی چیا

لێی بنۆشە دەم بە دەم گەر ئاوی حەیوانت دەوێ

لاوی کوردی من، لەبەر کە شاڵی زاخۆ و ئامێدی

گەر تۆ سەد چاتر لە ڕەنگی شاڵی کرمانت دەوێ

هەڵسە گەشتی چیمەن و گوڵزاری کوردستان بکە

گەر لە بۆ دەردی دەروونت داو و دەرمانت دەوێ

---

(١) ناوی قەبرستانێکە لە سلێمانی کە لەبەر جوانیی درەختەکانی ئەرخەوانی و خۆشیی هەواکەی بەهاران ئەبێ بە سەیرانگای ئەهالی.

رۆح و ماڵت سەرفی ڕێگەی میللەتت کە ڕۆحەکەم
گەر لە خوا لوتفی عەمیم و جوود و ئیحسانت دەوێ
ئەی ئەسیری هێندە عەشقی میللەتی کوردت هەیە
بشمری لام وایە قەبری «گردی سەیوانت دەوێ»

وا دەزانم هەر ئەم شیعرانەی سەرەوەیە کە (جگەر خوێنێکی) کوردی هێناوەتە جۆش و لەژێر عینوانی (بردیلك)(١) چەند شیعرێکی لە هینەکانی ئەسیری بە سۆزتری لە جوابدا بۆ نووسیوە.

ئەی برا شەهبازی ئەوجی فەن و هەم عیرفانی تۆ
سەد وەکی ئیبن ئەلئەسیری گۆڕی بوو قوربانی تۆ

جگەرخوێن، گۆڕی، یەعنی قەبری ئیبن ئەسیر ئەکا، بەقوربانی ئەسیری. چونکو لەلای وایە، ئیبن ئەسیر کە کوردێکی موئەریخە نەك مۆرخێکی کورد لە عاستی ئەسیری دا کە شاعیرێکی کوردە نەك کوردێکی شاعیر، هیچ نرخێکی نییە و کەلکێکی نەبووە بۆ کوردایەتی.

دیسانەوە ئەڵێ:

سەر سەلاحەدین و بی سەد وەك ئەبی موسلیم هەبی
فـــائیدە هیچ بۆ مە نادەن سەطوەتی شـاهـانی تۆ

لەمەیش وا بزانم مەبەسی ئەمەیە گەورەیی ئەوانە بەکەڵکی بێگانان هاتووە و لەو گەورەیییە، کورد، ناوێکیشی بۆ نەماوەتەوە.

مەسەلا لەو تاریخانەی کە لە مەکتەبەکاندا دەخوێنرێ، قەت بەرچاومان نەکەوت کە با، بەبۆنەی (سەلاحەدین)یشەوە بێت باسێکی کورد کرابێ و یا بکرێت.

بەتایبەتی لەم (بیت)ەدا جگەر خوێن، سۆزی دڵ و ئاگری کوورەی دەروونی دەرئەخا و بەبڵێسەی ئەو ئاگرە، گڕ لە ئینسان بەرئەدا:

ئـەز جـەگـەر خـوەنم ل دردان لـول مـن سووتـایـە دڵ
مـلـهـمـا دردی دڵـی مـن (لاوك) و (حـیـرانـی) تـۆ

---

(١) گۆڤاری (هاوار) ــ ساڵ ــ١، ژمارە ــ١٠.

تیری خۆشخوانی تەسهتان جان و دڵ ئەی کاکی خۆم
نـاتـوانم ئــەز خــۆ ڕاگـیـرم ل بـر خـۆشخـوانـی تـۆ

یەعنی: من لەبەر دەردی دەروون، جەرگم بووە بە خوێن و دڵم سووتاوە. ئەگەر مەڵحەمێك هەبێ بۆ دەردی دڵم ئەویش لاوك و حەیرانی تۆیە. كاكی خۆم! ئاهـ و نەوای خۆشخوانیی تۆ بەوێنەیەك ڕۆح و دڵی منی سووتاندووە و گڕی تێ بەرداوم، كە ئیتر خۆم پێ ناگیرێ.

ئەسیری وا دیارە كە نەیویستووە ئەم سكاڵایە بێ وەرام بمێنێتەوە و لەبەر ئەوە ئەم شیعرانەی خوارەوەی بۆ نووسیوە كە ئەمیش لە (ژمارە-١٤)ی گۆڤاری (هاوار)ا نووسراوە:

«هۆ جگەر خوێن»

فـەن و زانـینت ئـەسەل(١) بەرزبوونەوە و سەركەوتنە
گـەل كـە نـادان بـوو بـەشی دیـلـی و پـوولـی و مـردنـە
ڕێگـەكـەی سەمـتـی قـوتـابـخـانـە و دەبـیـرسـتـانـی گـەل
ڕێگــەیــی ئــازادیــیـــە و ڕێگـــا بـــە هــیــوا بــردنـــە
چـــارەیـــی زانین و زانستـی كـــە پـــێك بـــێ زوو بـــە زوو
هـۆ جگـەر خـوێـنـیـنـن كـولـیـنـی گـەل لـە زەڕ پڕ كردنـە
زەڕ بە كۆشین دێتە دەس، گورجی و دەس و بردیی دەوێ
هـــەر كــەسێ كـاری چـــەبـی لــەو كـارە چـاتـر كـردنـە
....
....

و لە ئاخری ئەم شیعرانەدا ئەڵێ:

هۆ ئەسیری گەر چی وەك چیرۆكە هەڵبەستت دەڵێ
بـەندی دەستوورە، بـەكارهێنـانـی كورد سەرخستنە

ئەسیری لەژێر عینوانی (درشهوار) هەر لە (هاوار) دا، شیعرێكی تری جوانی هەیە،

---

(١) أصل.

چ ئەم شیعرە و چ ئەوانەی تری کە لەم لاو لەولا بڵاوکراوەتەوە، هەمووی نیشتمانپەروەرانە و بەسۆزە و تا ئێستا ئێمە تووشی شیعرێکی غەرامی نەبووین و لەمەیش وا دەردەکەوێت عەشقی وڵات، ئەوی کردووە بە شاعیر ئەگینا لەبەر ئەوە نییە کە شاعیر بێ و ویستبێتی پێڕەوی شاعیرانی عەسر بکا و شیعری نیشتمانیش بڵێ.

ئاهی

لەبەرئەوەی کە دیوانێکی ئەم شاعیرە کوردە لەناوا نییە و سەر گوزەشتەیەکی تەواوی نازانین بە ناچاری بەوانەی کە لە (تاریخی سلێمانی) و (ئەنجومەنی ئەدیبانی کوردا) نووسراوە واز لە باسی دێنین؛ لە تاریخی سلێمانیدا ئەڵێ:

«سالح ئەفەندی (ئاهی) خەڵکی سلێمانی و لەو شعرای عەسری سیانزەمین و چواردەمینی» «هیجری یە. زۆری حەیاتی لە کۆیە – کوێسنجەق ڕابواردووە. عالیمێکی باش و شاعیرێکی حەساس بوو. زۆر غەزەل و قەسیدەی کوردیی هەیە. ئەم دوو (بەیت)ە لە نیهایەتی غەزەلەکەی (خوا هەڵناگرێ) ی وەرگیراوە:

«هەتا کەی سا، زەقومی میحنەتی دووریت بچێژم من
بە شێتی وێڵ و سەرگەردانی دەشت و کێو و سەحرابم
دەبێ (ئاهی) لە جەژنی وەسڵی دولبەردا بە قوربانی
قەدی باریك و لێوی ئاڵ و چاوی مەست و شەهلابم»

لێرەدا تاریخی سلێمانی باسی ئاهی ئەبڕێتەوە؛ تەواوی ئەم غەزەلە کە لە (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد)دا نووسراوە بەم ڕەنگەیە:

خودا هەڵناگرێ

خودا هەڵناگرێ چاوم، ئەمەندە شێت و شەیدا بم
لە مابەینی خەلایقدا وەها مەهتووك و ڕیسوا بم
گەلێ دەفعە ئەڵێم بێم دڵ بگۆڕم خۆم لەوی لادەم
لە دوو ڕێدا خەریك ماوم بەڵام وا چاکە یەك ڕابم
چ ئینسافێکە ئەی نەی قامەت و غونچە دهان و شۆخ
وەکو بولبول هەمیشە هەر بە هاوار و بە غەوغا بم
هەتا کەی سا زەقومی میحنەتی دووریت بچێژم من
بە شێتی وێڵ و سەر گەردانی دەشت و کێو و سەحرا بم
دەبێ (ئاهی) لە جەژنی وەسڵی دولبەردا بە قوربانی
قەدی باریك و لێوی ئاڵ و چاوی مەست و شەهلا بم

نـازانم بـۆچـی ئـێمـه بـه خیلافی ڕەئی ئەمین زەکی بەگ لـەم شیعرانـەدا ئـەمـەی خوارەوەمان لا خۆش بوو زۆرتر به دڵمانا چوو؟

گەلێ دەفعە ئەڵێم بێم دڵ بگۆڕم خۆم لەوی لادەم

له دوو ڕێدا خەریك ماوم بەڵام وا چاکە یەك ڕابم

چەن جوانە؟ و بزانە ئاهی چۆن، لە دوای ئەوە کە گەلێ جار ئەیەوێت دڵ بگۆڕێ و خۆی له مەحبووبەی دوور بخاتەوە و ڕووی لێ وەربگێڕێت. یەعنی لەوەدا لەسەرڕێی عەشق بڕوات و دڵ به ئارامیی گیانی خۆیەوە ببەستێ و یا، دەستی لێ بەردا و خۆی لەم داوی عەشقە ڕزگار بکا یا نە، دوو دڵ ئەمینێتەوە و دوو ڕێگەی دێت بە خەیاڵا، دیسانەوە واز لە دوودڵی دێنێت وێکڕا (یەك ڕێ و یەك ڕەئی) ئەبێتەوە. و ئەنجامی کار بەرامبەر بە فەرمانی عەشق، ملی خۆی کەچ ئەکا:

«لە دوو (ڕێ)دا خەریك ماوم بەڵام وا چاکە یەك ڕابم»

ئاهی، داخەکەم هەر لەگەڵ غەرامیات خەریك بووە و بە ئاخ و داخی عەشق و مەعشووقەوە تلاوەتەوە و ناڵاندوویەتی. ئەبێ لە زەمانی ئەوا حادیسات و کردەوەی وا، ڕووی نەدابێ کە ئەویش بە دەردی (سالم) و (نالی) بەرێ، و مەجرای ژیانی وەکو ئەوان لە ناکاو بگۆڕێ و بە ناڵەی نیشتمانەوە خەریکی بکا و مەحبووبەی دڵی لە بیر بەرێتەوە.

یەکێك لەو شیعرە غەرامیانەی تری ئاهی ئەمەیە:

نوکتەی دەمی

نوکتەی دەمی مەخفی لە فلاتوونی خەیاڵە

سڕێکە بە سەد فەلسەفی ئیزاحی مەحاڵە

من سەتحی ئەم عیلمەمە لەو وەقتەوە قوربان

نەوخێزی خەتت حاشیە فەنی جەماڵە

پەروانە سیفەت دڵ بە چرای عاریزی پاکت

سەر باختە و سوختە بێ پەروباڵە

سەرمەست و برینداری موژەو چاوی خومارە

ماتەم زەدە و شیفتەیی پەرچەم و خاڵە

ئاهی کە غولام و خەدەمی حەزرەتی یاری؛
ناڵی بخەرە گوێتەوە وەك حەلقە لە ناڵە

من لام وایە ئەغلەبەی شاعیرە کۆنەکان هەر وەکو شیعرەکانیان لاساییکردنەوە بووە، لە عەشقیشدا هەر موقەلید بوون و ڕەنگە بەشی زۆریان مەعشوقەیان نەبووبێ و بە خەیاڵ بووبن بە عاشق. ئەگینا تۆخوا کە دەمی ئەوەندە بچووك بێ بە ئەفلاتوونیش نەبینرێت و سرێکی (شاراوە)ی وا نەبینراو و نیهانی بێ کە سەد فەیلەسووف نەتوانێ دەری بخا، ئەوە دەمە، و مەحبووبەیەکی وا بێ (دەم) ئەتوانێ پیاوێکی بە هۆش گیرۆدەی عەشقی خۆی بکا؟

ئەمەیش لەوێ بێ. ئەی (دەم)ێك کەوا نەبینراو (مەخفی)، بێ ئەو دانانەی کە لەو دەمەدایە ئەبێ چۆن بێ؟ ڕەنگە شاعیرە عاشقەکانمان هیچ بیریان لە ددانی مەحبووبەکانیان نەکردبێتەوە و یا شیرینییان بە مەحبووبەی بێ دەم و ددان‌دا چووبێ. بەڕاستی شتێکی سەیر و زەوقێکی باڵایە.

ئەی لەوەیش فکریون کە مەحبووبەکانی ئەم شاعیرە بەسەرزمانانە بە ئەکسەر هەم نێر و هەم (مێ) بوون. ئەگەر وا نەبێ بۆچی لە شیعرەکانیاندا وایان وەسف ئەکەن کە لە (کوڕ)یش و لە (کچ)یش بچن؟ بۆ ئەمەیش هەر لەم دوو شیعرەی (ئاهی)دا شایەدمان بە دەستەوەیە:

من سەتحی ئەم عیلمەمە لەو وەقتەوە قوربان؛
نەوخێزی خەتت حاشیەیی فەنی جەماڵە

سەرمەست و بریندار‌ی موژە و چاوی خومارە؛
ماتەمزەدە و شیفتەیی پەرچەم و خاڵە

بەڵێ ئەگەر مەعشووقەی کوڕ نەبووایە بە «نەوخێزی خەتی» یەعنی بەو سمێڵەی کە تازە بۆری کردووە حاشیەی لە فەنی جەمالی نە ئەدا و لە لایەکی تریشەوە ئەگەر بە کچی نەزانین چۆن ئەتوانین بە یادی ویساڵییەوە گوێ لە ئاهو ناڵەی (ئاهی) بگرین و مەعنا بۆ،

دەبێ ئاهی لە جەژنی وەسڵی دوڵبەردا بە قوربانی
قەدی باریك و لێوی ئاڵ و چاوی مەست و شەهلا بم

لێك بدەینەوە. ئایا ئەو مەحبووبەی کە ئاهی، شیفتە و ماتەمزەدەی پەرچەم و خاڵیەتی و لەجەژنی ویساڵیا خۆی ئەکا بە قوربانی قەدی باریك و لێوی ئاڵی، کورە؟ ئەمەیش سەیرێکی ترا.. عالمێکی ساڵح، ئەگەر لەم عەشقەدا لەژێر حوکمی خەیاڵ و تەقلیدا نەبووبێ، بە ڕاستی من بە زانا و شاعیری ناژمێرم. بەڵام بۆ ئەوەی کە لێی خۆش ببم و حەرفی بێجای لە حەق نەڵێم هەر لەسەر فیکرەکەی خۆم ئەمێنمەوە، ئەڵێم، هەر وەکو شاعیرێکی تەقلیدی بووە، عاشقێکی تەقلیدییش بووە. چونکو وەکو خۆی ئەفەرموێ:

من سەتحی ئەم عیلمەمە لەو وەقتەوە قوربان

نەك سەتحی بێ لەو جەماڵەدا کە حاشیەی خەتی نەوخێزەی لێ پەیدا بووە، بەڵکو لە عیلمی عیشقا بە تەواوی سەتحی بووە و لاسایی عاشقە خەیاڵییە کۆنەکانی وەکو خۆی کردووەتەوە و لەبەر ئەوە شیعرەکانی ئەگەر قیمەتێکی ئەدەبیی هەبێ لە نوقتەی لاساییکردنەوە و دەرەجەی توانایەتی لەم لاساییکردنەوەدا.

ئیتر با لەوە زیاتر لە (ئاهی) ناوچەوان ڕەش و بەدتالیع نەدوێین و هەر وەکو خۆی فەرموویەتی:

خـوا هەڵناگرێ چاوم ئەمەندە شێت و شەیدا بم

لە مابەینی خەلایقدا وەها مەهتووك و ڕیسوا بم

ئێمەیش ڕیسوا و ڕەنجەڕۆی نەکەین و زەحمەت بە ڕۆحی نەدەین...

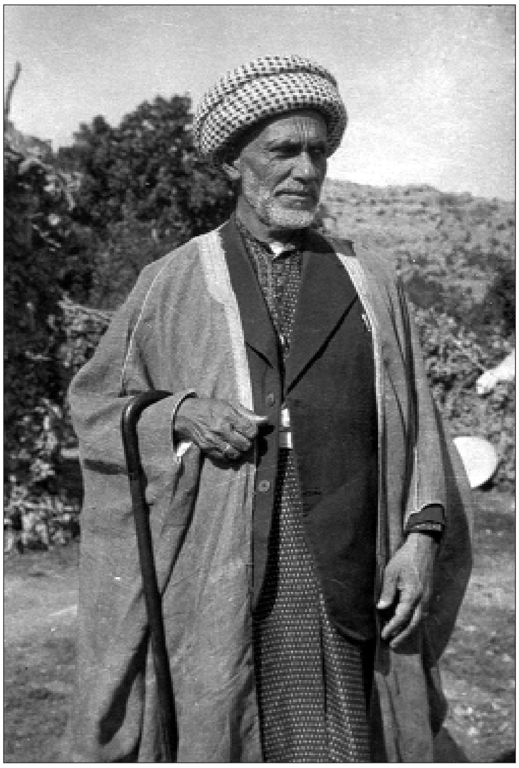

بێخود

شاعیری لاهووتیی کورد

بێخود

ناوی مەلا مەحمودە و کوڕی مەلا ئەمینی موفتی نەوەی مەلای (چاو مار)ە کە ناوبانگی عیلمیی ئافاقی کوردستانی عێراقی داگیر کردووە. لە سلێمانی هاتووەتە دنیاوە، وعومری ڕەنگە لە پەنجا ساڵ زیاتر بێ و هێشتا ژنی نەهێناوە. عەلی کەمال دەرحەق بە (بێخود) ئەڵێ:

«عیسا بە پێغەمبەری عرووجی کردبووە ئاسمان، ئەم بە شاعیری»

بێخود، لە موحیتی سلێمانیدا شاعیرێکی بە ناوبانگە. زۆر شارەزای فارسییە و بە زەوقێکی زۆر گەورەوە (بیدل) و (مثنوی) ئەخوێنێتەوە. شکم نییە کە لە شیعری فارسیدا لەم دوو شاعیرە متسوفەی فورس ئیلهامی وەرگرتبێ. چونکو لە دوای شیعری غەرامی، زۆرتر لە وادی متەسەوفەی و بە فارسی شیعری داناوە و نووسیویەتی.

لە (مراثی)(*)دا و بە تایبەتی لە تاریخی مردن نووسینەوەدا دەستێکی باڵای هەیە و مەرسیەیەکی کە بۆ (عەلی حیکمەت) ئەفەندی عالیمی بەناوبانگی کورد دای ناوە وێنەیەکی بەرزی ئەدەبە. ئەم (مرثیە)یەشی بۆ شێخ عەبدولکەریمی کوڕی شێخ محەمەدی قەرەداغ وتووە:

که حەجاجی فەلەك هاتوو بە خوێنی غەم خەڵاتی کرد
بەسەر شێخ و مەلادا دابەشی مووچە و بەراتی کرد
کەسم ئیمڕۆ نەدی بیخاتەسەر سەر چەرخ و سبحەینێ
وەها نەیدا بە عەرزا تۆ نەڵێ ی قەتعی حەیاتی کرد
لە ساداتی (تەکی) عەبدولکەریم نابینی شایێ بوو
کەچی فیلی ئەجەل هات و کشێکی کرد و ماتی کرد
کە زانی نەشئەیێ نادا حەیاتی عاریەت بۆ کەس
ئەویش وەك باوك و جەدی ئارەزووی بەزمی مەماتی کرد
بیحەمدوڵلا لە دنیادا کە ئەوقاتی نەفیسەی خۆی
بە ئەکسەر سەرفی زیکر و باقیاتی ساڵحاتی کرد

(*) (مراثي) جەمعی مرثیة.

من و تۆی تووشی قەعری دۆزەخی هیجران و غەم فەرموو
ئەگەر چی خۆی لە ئەوجی قەسری فیردەوسا سەباتی کرد
کە پرسیم ساڵی غیفرانی لە ئوستادی خیرەد (بێخود)
بە ئاهـ و ناڵە، داوای قاقەز و خامە و دەواتی کرد
منیش لەوحەی دڵ و ئەنگەشت و چاوم نایە بەردەستی
ئەویش ئەلحەق بەدقەت سەنعەتێکی پرنیکاتی کرد
حرووفی موعجەمەی ئەم نیوە شیعرەی کردە تاریخی
جەوانمەردێ لە ئەشراف (تەکی) ئیمرۆ وەفاتی کرد ١٣٥٣

بێخود لە شیعری غەرامیشدا زۆر خاوەن توانایە. هەر چەند خۆی وەکو عەلی کەمال ئەڵێت:

ڕەنگە «لە دیانەت و عیلما زۆری نەما بێ مەزهەری حەدیسی «علماء امتی» ببێ؛ دیسانەوە لەژێر حوکمی تەقلید نەچووەتە دەرەوە و لە مەدحی (خەت و پەرچەم و لێوی ئاڵ)» خۆی پێ نەگیراوە. لەوەیش زیاتر بەڵکو سەردەمێك هەندێ لەو لاوە جوان و شۆخانەی نەدیبێ کە موحیتی پڕ فەیزی سلێمانی پێی گەیاندوون؛ لەگەڵ ئەمەیشدا لەسەر بیستن و هەر لەژێر تەئسیری لاساییکردنەوە و حوکمی سەلیقەدا بە شیعر هەموویانی هۆنیبووەوە و مەدحی کردبوون و ئەم غەزەلەی ئەوەندە جوان و سادە و موافیقی وەسفولحال بوو کە زۆری لاوە تازە پێگەیشتووەکانی ئەو دەورە لەبەریان کردبوو.

هەر ئەم شاعیرە دڵتەڕ و نەزەر بازەیشە کە گەلێ قەسیدەی غەرامیی لە عەشقی حەقیقیی محەمەد (صلی اللّه علیه وسلم) دا وتووە.

ئەم قەسیدەیەی خوارەوە یەکێکە لەو قەسیدانە:

ئەگەر شاهم وەگەر شاهین و بازم یا رەسوولەڵلا
وەتەن ئاوارە و هێلانەوازم یا رەسوولەڵلا
بە ڕۆژ پەروانەیەکی دڵ شکاو و بێ پەڕ و باڵم
بە شەو شەمعێکی پڕ سۆز و گودازم یا رەسوولەڵلا
لە تیغی قەهر و روتبەی ئیلتیفاتی تۆوەیە قوربان
ئەگەر گەردن کەچم یا سەرفرازم یا رەسوولەڵلا

به وەرچەرخاندنێکی ڕووت هەتا هەم کەوتووم بێ ناز
بـە لـوتـفـێکت لـە عـالـەم بـێ نـیـازم یـا ڕەسوولـوڵـلا
لـە تـێکـۆشینـی ڕزگـاریـی منـی ئـاوارەدا کـول بـوون
هــەمـوو بــاپـیـرەکــانــی دڵــنـەوازم یـا ڕەسولـوڵــلا
ئیتر هەر خۆت ئەبێ چارەم بفەرمووی چونکە هەر خۆتی
تــکــاکــارم مــوعــیــنــم چــارەسازم یــا ڕەسووڵــلا
ئـەزانـم خـۆ خـیـلافـی ئـەمـری تـۆم زۆر کردووە ئەمما
کـوڕی خـۆتم بـەلـوتـفـی تـۆ ئـەنـازم یـا ڕەسوولـوڵـلا
نـەجـاتم گـەر بـدەی زوو بـۆ تـەوافت حـازرم یـەعـنـی
بە کەعبەی ڕووت ڕووەو خاکی حیجازم یا ڕەسوولوڵلا
غـولامـێکـم ئـەوا خـۆم خستـە قـاپـیـی غـیـرەتـی تـۆوە
بەناو (مەحموود)م ئەمما هەر (ئەیازم) یا ڕەسوولوڵلا

بەڵام ئەم شاعیرە گەورە و بە سەلیقەیە لەم عەسرەشا لەسەر ڕێی کۆن ڕۆیشتووە تا ئێستە لێی لا نەداوە، زیاد لەمەش وەکو سۆفی چووەتە ئیعتیکافەوە و نایەتە دەرەوە. وەنەبێ پیاوێکی وشك و بێ زەوق بێ. بەڵکو ئەوەندە سوحبەت خۆش و نوکتە پەرداز و ئەوەندە ئێسك سووك و شیرین گوفتارە کە هەر بۆ ئەوەی دەس ئەدا گوڵی مەجلیسی ئەدەب بێ.

بەڵام ڕەنگە ئەو ئێستە مەجلیسی ئەدەبی دەس نەکەوێت و دڵ ئازاری ئەم حاڵە بێ.

جێگەی داخێکی تریش ئەوەیە کە ئەم شاعیرە فەحلە، لە باغی دیوانی ئەدەبی خۆیدا دەسنێژێکی نیشتمانپەروەرانەی نەبێ و لەم مەیدانەدا هیچ شیعرێکی نەوتبێتەوە. ئەمەیش وێنەیەکی شیعری غەرامیی (بێخود)ە کە لە گوڵدەستەکەی عەلی کەماڵدا نووسراوەتەوە:

ئەم کەرکووکە جێی ڕاوە

دڵـم مـەفـتـوونـی چـاوی دولـبـەرێکـی ئـۆکـتـە پـەردازە
کە مـەحزی حوسنـە، عـەینـی شۆخییـە، سەرچـاوەی نـازە
لـە بـاغـی نـاسکیـدا مـوعـتـەدیـل سەروێکـی عـەنبـەر بۆ
لــە دیــوانــی چــەمــەنــزاری دڵا فــەردێکــی مـومـتــازە

بە زۆری حوسنی خۆی ئەیقلیمی ئەرز و ئاسمانی گرت

لەسەر تەختی زەمین شاهی زەمان ماهی فەلەك تازە

سویدای پەرچەمی وەك فەجری كازیب زوڵمەت ئەفشانە

بەیازی گەردنی وەك سوبحی سادق پەڕتەو ئەندازە

حەریمی چاو و بەیتی ڕومەت و تاقی خەمی ئەبرۆی

مەتافی نازە، كەعبەیی ئیمتیازە، قیبلەی رازە

لە بازاڕی موحیبەتدا هەزار لۆمەم بكەن خەڵكی

ئەڵێم ئەم (یووسف)ە پێغەمبەرێكی ساحیب ئیعجازە

دەخیلت بم بلّێ! دوڕاجی دڵ خۆی دەرنەخا بێخود

كە ئەم كەركووكە جێ ڕاوی شەهێن و واشە و و بازە

لەم غەزەلەدا ئەوەی كە سەنعەتی تیا بێ و زۆر جوان بێ. ڕەشیی پەرچەمی مەحبوبە؛ بە فەجری كازیبی زوڵمەت ئەفشانە و سپیەتیی گەردنی بە سوبحی سادیق و پەڕتەو ئەندازە تەشبیە كردنە و تەعبیرەكانی (فەجری كازیب) و (سوبحی سادیق)، لە وەسفی ڕەشییی زوڵف و سپیەتیی گەردنا و لە بەیتێكدا، یەكخستنە.

سویدای پەرچەمی وەك فەجری كازیب زوڵمەت ئەفشانە

بەیازی گەردنی وەك سوبحی سادیق پەڕتەو ئەندازە

دیسانەوە، «دڵ بە دوڕاج تەشبیە كردن و لە تاقە شیعرێكدا، خاوەنی دوڕاج، وشیاركردنەوە بۆ داخستنی ئەو دوڕاجە و پاراستنی لەو شەهێن و واشە و بازە كە بە فیكری شاعیر، لە كەركووك زۆرە و ئەو شارە جێگە ڕاوی ئەم نەوعە تەیرە ڕاوكەرانەیە»

سەنعەتێكی جوانی شیعر و ئەدەبە. و مەبەسی ئەمەیە كە لە كەركووك ئەوەندە جوانی دڵڕفین زۆرە ئەگەر بێتو لە ماڵ بێنە دەرەوە بە داوی عەشقی یەكێكیان هەر گرفتار ئەبی و دڵی ئەفرێنن .

دەخیلت بم بلّێ دوڕاجی دڵ خۆی دەرنەخا بێخود

كە ئەم كەركووكە جێ ڕاوی شەهێن و واشە ووبازە

بەڵام ئێمە (بێخود)مان بۆ ئەم نەوعە شیعر و سەنعەتانە ناوێ و نامانەوێت كە ئیتر وەسفی زاج و پەرچمان بۆ بكا و یا مەرسیە بۆ مردوو بنووسێتەوە، حەتتا نایشمانەوێ

هەر بە مەدحی پێغەمبەرەوە خەریك بێ و بۆ ئاخیرەتی هەوڵ بدا؛ بەڵكو هیوامان وا پێیەتی كە ماوەی عومری خۆی، سەرفی دیوانێكی عەسری و تازە بابەت بكا و بە شیعری بەرز و ڕەنگینیی نیشتمانپەروەرانە، ڕۆحێكی نوێ بكا بە بەری لاوەكاندا و بیانخاتە سەر ڕێگەی چاكە و پێكهێنانی كار و كردەوەی بەپێز و بەم ڕەنگە دنیاشی لێك بداتەوە و لەگەڵ نەفسی خۆی و ڕۆژی ئاخیرەتی؛ میللەت و نیشتمانیشی بە یاد كا و لە خزمەتی ئەوانیشدا گرەو بباتەوە.

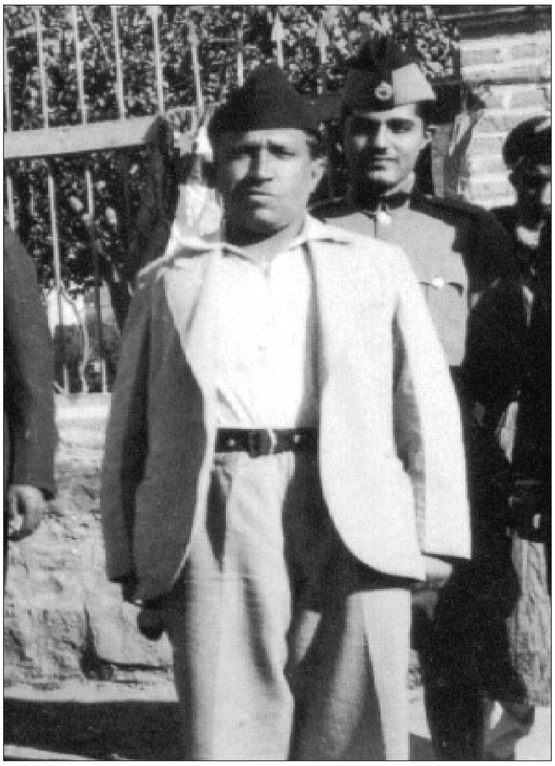

بێکەس

شاعیری نیشتمانپەروەر

بێکەس

بێکەس، ناوی ڕاستی فایەقە. هەر چەند مەخلەسی بێکەسی بۆ خۆی هەڵبژاردووە، بەڵام بێ کەس نییە، بەڵکو کەسوکارێکی زۆری هەیە. و کوڕی عەبدوڵا بەگی قایمقامی عەسکەری و برازای حاجی ئەمینی کاکە حەمەیە کە یەکێکە لە تاجیرەکانی سلێمانی. باوکی چەند ساڵێك لەمەوپێش بە تەقاوتی لە مەرعەشی تورکیا ئەمری خوای بەجێ هێناوە. فایەق خۆیشی لە سلێمانی لە دایك بووە و زەمانی منالیی لە مالّی باوکیا زۆر بە خۆشی و نازداری ڕابواردووە. بەڵام زەمان ئەوەندە بە دەم فایەقەوە پێ نەکەنیوە و زوو دایکی مردووە. کە باوکی ژنێکی تر یێنی فایەقی چارە ڕەش لە بیر ئەچێتەوە و لە دوای بەینێکیش باوکی لەگەڵ ئوردووی عوسمانی لە عێراق دوور ئەکەوێتەوە و فایەق لە لای خزمانی بەجێ ئەمینێ. خوێندنی ئیبتدائی لە سلێمانی بووە. هەر چەندە وێنەیەکی زەکایە، بەڵام لەبەر کزیی چاو و هەندێ سەبەبی تر، نەیتوانیوە لە مەکتەبە بەرزەکاندا دەوامی خوێندن بکا، و چووەتە دارئەلعلوومی بەغدا بەینێکیش لەوێ خوێندوویە و لە زمانی عەرەبیدا بەهرەیەکی موناسبی پەیدا کردووە. هەر بە خوێندنێکی ئیبتدایی و بە زەکای خۆی، موناسبێك ئینگلیزییش فێر بووە. لە دواییدا بووە بە موعەلیم و لە لیواکانی سلێمانی و حیلە لەگەڵ تەدریس خەریك بووە. بەڵام ژیانێکی زۆر تاڵ و ناخۆشی ڕابواردووە و لە ڕووی ڕاستگۆیی و بێ ڕیایی خۆیەوە زۆری موسیبەت بەسەر هاتووە. فایق هەر وەکو لە هەموو خزمەکانی خۆی دوور خستووەتەوە و دەسی یارمەتیی لێ داوا نەکردوون، لە عالەمی ژیانیشدا سەربەخۆیی و ئازادیی بەسەر هەموو ڕەنگە ژیانێکی ترا تەرجیح کردووە و هەر لەبەر ئەمەیش مەخلەسی (بێکەسی) بۆ خۆی هەڵبژاردووە. هەندێ کەس لەبەر حورئەندێشی و قسە ڕاستی و بێ موبالات، بێکەسیان بەبێ حەیایش زانیوە. بەڵام لای ئەوانەی کە مەعنای حورییەت و سەربەخۆیی تێ ئەگەن و لە ڕۆحی (بێکەس) بە تەواوی شارەزان، فایەق پایەیەکی بەرز و بڵندی هەیە و لای من وایە کە لە ناو شاعیرەکانماندا، ناوچەوانانی پاك و بێ غەش هەبێ، (یەکێکیان فایەق)ە.

بێکەس، لەبەر ئەوەی کە بە منالّی ئاولّەی دەرداوە و چاوێکی لە کیس چووە بە دیمەن زۆر ڕەزا قورسە. کورتیی باڵای و قەڵەوی لەشیشی بووە بە سەربار و لەوە ناشیرینتر و بێ ڕەزاتری کردووە. بەڵام لای ئەوانەی کە هاونشینیی فایەقیان کردووە

و بە وتاری خۆش و پڕ لە نوکتەی و بە بیستنی شیعرە جوان و ئاودارەکانی، دەماخیان خۆشە بووە، فایەق ئەوەندە بە تام و بە لەزەتە نرخی قەت تەواو نابێ.

فایەقی شاعیر

فایق بێکەس و یا بێکەس، یەکێکە لە شاعیرە عەسرییەکانی کورد. (لوسی پول مارگرێت)ی ئەدیبەی فرانسز، بێکەس لەناو شاعیرە قەومییە تازەکانی کوردا ئەژمێرێت و ئەمەیش زۆر ڕاست و بە جێیە. بێت و دیوانەکەی بێکەس بخوێننەوە دەبینن بەشی زۆری عیبارەتە لە شیعری نیشتمانی و قەومی. بەڵام فایق هەر بە شیعری نیشتمانییەوە نەوەستاوە بەڵکو لە هەموو بابەتێکی ژیانی کۆمەڵایەتی دواوە، گۆرانیی بۆ منالانی مەکتەب، پەند (وەعز و نەسیحەت)، غەرامیات، وەسف، تەنقید، لاساییکردنەوە، مەرسیە، گاڵتە پێکردن، لە زمانی بێگانەوە بە نەزم تەرجەمە و بە کورتییەکەی لە هەموو ڕەنگێك شیعری داناوە و لە سەدا نەوەدی ئەم شیعرانە وێنەیەکی بەرزی ئەدەبە. لە هەندێ شیعریشدا بێکەس، ژیانی قەلەندەرانەی خۆی بۆ ئێمە ئەگێڕێتەوە و یا باسی تام و لەزەتی مەی و مەیخانەمان بۆ ئەکا و بەم ڕەنگە هەندێ جار (ابو العلاء) و جارجارەیش (خەیام)مان بیر ئەخاتەوە. ئەگەر ڕاستت دەوێ بێکەس، لە هەردووکیشیانەوە نزیکە. بەچڕوچاوی کوتو کوێر و ئاوڵاوی و ڕەنگی ژیانیا، تۆزێك لە (ابو العلاء) و بەمەیلی خواردنەوە و خەرابات پەروەریدا، کەمێك لە (خەیام) ئەچێ. شاعیرێکیشە بۆ ئێمە جێگەی ئەوانی گرتووەتەوە و زیاتریش... ئەم شیعرانەی خوارەوەی (بێ کەس)، تەرجەمەی هەڵبەستێکی ئینگلیزی (ئی ... و یلکوکس)ە.

گۆڕاوم

۱

گـۆڕاوم وێنەی جـــاران نەمــاوم   بینایی چـــاوم!
عەشقت لـــە دڵــما دامــردووتەوە   بێ تین و تاوم.

۲

دیسان هەر مەستی بادەی پێشینم   گیانی شیرینم!
چەپ گەڕ ناتوانێ لە دڵمی دەرکــا   یــادی دێرینم.

٣

بـــــەڵام خولیـاکەی پێشووم نەمـاوە　　هـیـوام بـــڕاوە
ژینم هــــەر وەکـــو درەختی بێ بـــەر　　وشك و بێ ئاوە.

٤

چی بکەم داخەکەم ئەو خولیایەی زوو　　لەســـەرم دەرچوو
وێڵم بـــە دوویـــا هـــەر نـــایدۆزمەوە　　رۆیی لێم ون بوو

٥

گیـــانە پێم بڵێ بۆ چ وا ئـــــەڕوانی؟　　گوایە نـــایزانی
دڵیش ئەگۆڕێ وەك خـــۆی نــــامێنێ　　تاسەی جارانی

٦

تۆ نــــەختێ ســـــەرنـــج بدەرە دنـیا　　هــــەرچی کە وا تیا
بـــاڵدار و گـــوڵ و ئـــــەستێرە و دەریا　　درەخـــــت و چیـــا
ئەمـــرێ، ئـــــەوەرێ، کـز و وشك ئەبێ　　ئەگۆڕێ جیـــا جیا

٧

نازدار بێ و ســــەیری ئـــاوێنە بکەی　　ئەوسا تێ ئەگەی
خـــۆیشت ئـــەگۆڕێی هـــەر وا نامێنی　　هــەتاکـو سبەی

٨

منیش مـــەیلەکەی ئەوســـام نەماوە　　عــــەشقم گۆڕاوە
دڵـــم هەر وەکـــو گـــوڵی بێ بـــاران　　ســیس و ژاکاوە.

ئێمە لەبەر ئەوەی کە ئنگلیزییەکی ئەوتۆ نازانین و ئینگلیزییەکەی ئەم شیعرانەمان لەبەر دەستا نییە و نەماندیوە ناتوانین بڵێین کە بێکەس لە چ پلەیەکدا توانیویەتی بیکاتە کوردی. بەڵام ئەوە جێی شك نییە کە ئەم شیعرانەی بێکەس تەرجەمەیە و تام و بۆنی ئەدەبیاتی غەربی تیایە. ئینجا لەلایەن دەسکارییەوە بێکەس کەم و یا زۆر هەرچی کردبێ دیسانەوە پارچەیەکی جوانی شیعری عەسریی هێناوەتە ناو و دیارە کە لە شاعیرێکی خۆرئاوایی ئیلهامی وەرگرتووە.

بێکەس، لە عەرەبیشەوە تەرجەمەی هەیە و هەندێ شیعری کردووە بە کوردی، بەڵام بۆ ئێمە لەمانە پێویستتر، ئەو شیعرانەیە کە بە تەواوی، زادەی قەریحەی ئەوە و موڵکی خۆیەتی. ئەمە سکاڵایەکەی بێکەسە:

سکاڵا لە تەك مانگ

ئەی مانگ من و تۆ هەردوو هاودەردین
هەردوو گرفتار یەك ئاهی سەردین
تۆ وێڵ و ڕەنگ زەرد بە ئاسمانەوە
منیش دەربەدەر بە شارانەوە
دەخیلتم ئەی مانگ، قیبلەی دڵداران
دەرمانی دەردی دڵی بیماران
شەوێکە و ئەمشەو بگەرە فریام
بێ یار و هاودەم عاجز و تەنیام
دڵزار و بێزار خەیلێ غەمگینم
گیرۆدەی داوی لەیلی شیرینم
دڵبەندی عەشقی ئەو بەڵەك چاوەم
شێت و شەیدای ئەو ئەگریجە خاوەم
لەو ساوە ئەوم کەوتۆتە خەیاڵ
گریانە پیشەم بوومە کۆی زوخاڵ

بێکەس، بەم شیعرانەی سەرەوەدا کە بەندی یەکەمی سکاڵاکەیەتی؛ لەدوای سەرەتایەکی کورتی هاودەردی و سەرگەردانی خۆی و مانگ؛ باسی بێ یار و هاودەمی و تەنیایی و خەمباریی خۆی ئەکا، و شەیدابوونی لەبەر ئەگریجەی خاو و گیرۆدەبوونی بە عەشقی لەیلاوە، بۆ ئەگێڕێتەوە و داوای ئەوە لە مانگ ئەکا کە لەو شەوی تەنیایی و خەمبارییەدا بکەوێتە فریای و بێ بە موونس و هاودەمی.

بەڕاستی زۆر جوانە؛ بەڵام ئایا (بێکەس) لەم شیعرە بەرزانەدا کە زادەی فیکرێکی بیکر و خەیاڵێکی وردە، گۆیەکی ئەوتۆی داوە بە سەنعەتی لەفز و فەنی شیعر؟ نەء؟ چونکو بێکەس، بۆ ئەوەی کە چەند کەلیمە و تەعبیرێك بخاتە قاڵبی شیعرەوە خۆی

ماندوو نەكردووە و ئەمانەی نەنووسیوە. بەڵكو ئەو خەیاڵە شیرینەی كە بە فیكریا ڕابوردووە بە وێنەیەكی زۆر تەبیعی خستوویەتە سەر كاغەز و لەبەرزی و بە پێزی فیكرەكەی ئەمەندە دڵنیا بووە كە نەیویستووە بیرێك لە كەموكورتی لەفز (وشە)كان بكاتەوە؛ ئەگینا، بێكەس لەوانە نییە كە لە باتی گرفتار، (گیرۆدە و یا تووشی) نەهاتبێ بە بیرا و لە جیاتی:

هەردوو گرفتار یەك ئاهی سەردین

بڵێ: هەردوو گیرۆدەی یەك ئاهی سەردین و یا هەردووكمان تووشی....

هەر وەكو ئەمە، ئەگەر كاڵی و ناپوختەیی، لەنگییەكی سووك، وشەیەكی بێگانە، لەقی وە یا كەمتەرخەمییەك لە هەندێ جێگەی

(دەخیلتم) ئەی مانگ قیبلەی دڵداران

و بێ یار و هاودەم (عاجز) و تەنیام
و دڵزار و بێزار (خەیلێ)غەمگینم
و گیرۆدەی (داوی) لەیلی شیرینم
و دڵبەندی (عەشقی) ئەو بەڵەك چاوەم
و لەو ساوە (ئەوم) كەوتۆتە خەیاڵ
و گریانە پیشەم (بوومە) كۆی زوخاڵ

ئەم نیوە شیعرانەدا ببینرێت، قەت باوەڕم نییە كە زەڕەیەك لە نرخیان كەم بكاتەوە و لەو جێگە بەرزەی كە بە هۆی نەسمراوی(١) خەیاڵەكە و ڕەوانیی سەلیقەی شاعیرەوە گەیشتوویەتی، پلەیەك بێتە خوارەوە. وا دەزانم كە بێكەس بیزانیایە ئێمە داوای ئەوەیشی لێ ئەكەین، بەوەندەی كە چاو بترووسكێنی ئەو نیوە شیعرانەی بەم ڕەنگە لێ ئەكرد:

دەخیل ئەی مانگی قیبلەی دڵداران

و بێ یار و هاودەم خەمبار (و یا زویر) و تەنیام
و دڵزار و بێزار (ئێجگار) (و یا گەلێ) غەمگینم

---

(١) نەسمراو= بكر.

و گــیــرۆدەی (عــەشقــی) لــەیــلــی شیــریــنــم
و دڵــبــەنــدی (داوی) ئــەو بــەڵــەك چــاوەم
و لــەو ساوە (لــەیــل)م کــەوتــۆتــە خــەیــاڵ
گــریــانــە پــیشەم (بــووم بــە) کــۆی زووخــاڵ

ئەمەیش (بەندی دووەمی) سکاڵاکەیە:

ئەی مانگ تۆ شوعلەی عەشقی پیرۆزی
تــۆ نــەشئــەبــەخشی دڵــی بــە سۆزی
(قـەسەمت) ئـەدەم بـە عـەشق و جوانی
(بــە نــەسیــمــەکــەی) بــەری بــەیــانــی
بـەسەر هـاتـی خـۆت بـۆ من بـەیان کـە
دەردی گـرانم نــەخــتــێ ئــاسان کــە

....

(دووچــاری) چــی بـووی وا پـەشێواوی
لەبەر چی پەست و مات و داماوی؟

لێرەیشدا ئەگەر بێکەس، لێمان ببووریٚ و بمانبەخشیٚ؛ لە باتی وشەی (قەسەمت) سوێندێکت دائەنێین و یا نیوە شیعرەکە ئەگۆڕین و ئەیکەین بە «سوێندت ئەدەم من بە عەشق و جوانی»؛ و لە جیاتی (بەنەسیمەکە)ی (سروەی نەسیمی) دا ئەنێین، ئەوسا کە بۆ ئەوەی کە وا نەزانرێت سوێندەکە (بە عەشق و جوانیی سروەی نەسیمی بەری بەیانی ئەدرێت (و)اوێکی عەتف ئەخرێتە دوای وشەی جوانی کە لەنیوە شیعرەکەی پێشوودایە و ئەبیٚ بە:

سوێندێکت ئەدەم بە عەشق و جوانی و... (جوانیو)
سروەی نەسیمی بەری بەیانی

بەڵام دیارە کە بۆ نە گۆڕانی قافیە ئەبیٚ ئەم واوە لە بەینی هەردوو (میسرەع)ە کە بخوێنرێتەوە وە بکریٚ بەژێر لێوەوە:

سوێندێکت ئەدەم بە عەشق و جوانی...
و ... سروەی نەسیمی بەری بەیانی

و لەدوا شیعری بەندەکەیشا وشەی (دووچار) ئەگۆڕین و ئەڵێین:

تووشی چی بووی تۆ؟ وا پەشێواوی

بــۆچــی وا لــێڵ و کــەم تین و تــاوی

بەڵام ئەوەیش ئەڵێین کە لەگەڵ مانگدا سکاڵایێکی وا شیرین و ڕەنگین؛ و ئەوەندە بە سۆز و بە کوڵ، هەر بۆ بێکەس لواوە و لە ناو شاعیرانی کوردا باوەڕ ناکەم بۆ یەکێکی تر بەم وێنەیە سەری گرتبێ.

لە بەندی سێیەمی سکاڵاکەدا بێ کەس زۆر بە شێوەیەکی دڵ بریندارانە و بەسۆز و پەرۆش ئەو جوانان و عاشق و مەعشووقانە، ئەو کۆڕی بەزم و سەیر و سەفایانە،و ئەو سوڵتانە گەورە و بە ناوبانگانە لە مانگێك ئەپرسێ کە تا ئیمرۆ دیویەتی و ئێستا سەر و شوێنی هیچیان نەماوە و لێی ئەپاڕێتەوە کە باسی ئەو شارانەی بۆ بکا لە گوممەزی ئاسمانەوە بەسەریاندا ڕۆیشتووە و چاوی پێ کەوتووە و هەواڵی ئەو شەڕ و شۆڕە وەحشیانانەی لێ ئەپرسێ کە لە شەوانی تاریك و نووتەکا بەسەر لەشی سارد و ئەنجن ئەنجنی کوژراوە کەساسەکانیدا هەڵاتووە و چاوی عیبرەتی پیا گێڕاون. و ئەیەوێت کە لە هەناسەی سارد و فرمێسکی خوێنینی ماڵوێرانان بدوێ و باس و هەواڵی جگەر سووتاوانی ڕۆڵە کوژراوەکانی بۆ بگێڕێتەوە. و لە دوای ئەمانە خۆی ڕوو ئەکاتە مانگ و ئەڵێ:

ئەی مانگ ئەوەندە سەیری دنیات کرد

سەیـری نـیـفـاق و زوڵـم و ریـات کـرد

تــا وا بــەم ڕەنــگــە کــاری لــێ کـردی

ڕەنگ و شعــووری بـــە جـــاریێ بـردی.

ئەگەر لێرەدا هەندێ ڕەخنەمان لە شیعرەکانی بێکەس گرتبێ، مەبەستمان ئەوەیە کە بزانرێت هەر بە چاوێکی تەقدیر لە دیوانەکەی نەفکریوین، بەڵکو چاوی تەنقیدیشمان پیا خشاندووە و بۆ ئەوەی کە لە لایەنگیری خۆمان بپارێزین، کەموزۆر لێی ورد بووینەوە. بەڵام بە نتیجە دەتوانین بڵێین کە: بێکەس شاعیرێکی زۆر حەساس و وردە و شاعیریەتیی ئەو، خوایی (وەهبی) و فیتریە. و لە شیعرا ڕێگەیەکی عەسریی گرتووە، یەعنی لە ئینقلابی شیعری کوردیدا هەنگاوێکی زلی هەڵێناوە.

بێکەس، شیعرەکانی ئەوەندە زۆر و چەشن چەشنە و لە جوانی و خۆشیدا یەك لە یەك

بالاتره كه نازانين كاميان هەڵبژێرين و بيخەينە بەر چاوى خوێندەواران. تەعريفێكى ڕەمەزانى هەيە بەڕاستى هێندە جوان و ئاوداره كه تينووەتى ڕۆژووانێكى هاوين ئەشكێنێ.

لە دواى ڕزگاربوونى لە حەپسخانە، وداعيەيەكى هەيە بۆ عيلم و زانين كه بۆ چەوت و چەپەرى ئەحواڵى ئەم زەمانە وەسفێكى لەوە جوانتر بە تايبەتى لە كورديدا باوەڕ ناكەم كرابێ.

خۆ قەسيدەى (ئەى مەلا)ى هيچ شكى نييە كه وێنەيەكى بەلاغەته لە كوردييا.

(مەلا و شێخەكان)، (منەوەرەكانى ئيمڕۆ)، (هەتا مردن) و (ئاهەنگى تەبيعەت) هەر يەكە سەرلەوحەى شيعرێكى زۆر ڕەنگين و بە ئاهەنگى بێكەسە. خۆ لە گۆرانيى قوتابيدا بێكەس گەيشتووەته پلەيەكى وا بەرز كه، بێجگە لە يەك دووانێك لە شاعيره مومتازەكانى كورد، هيچ شاعيرێكى تر نەيگەيوەتێ و باوەڕيش ناكەم كه بيگاتێ.

شەوێك لە كۆمەڵى زانستيى (خوا لێ خۆشبوو)دا لە بابەت بە كەڵكيى قوتابخانەوە، چەند شيعرێكى وتووە كه ئەم يەك دوو فەردە لەوانەيە:

مەڵهەم و دەرمانى دەردى ئێمە تەنيا مەكتەبە
فرسەتە هەستن لە خەو ئيتر چە وەختى نووستنە
با چراى (زانستى) هەڵكەين و لە زوڵمەت دەربچين
زۆر بەجێ ماوين لە خەڵقى، عەيبە، عارە، مردنە

ئەمەيش ئەو شيعرە پڕ لە توانج و تانووتەيە كه لە دواى ڕزگاربوونى لە حەپسى وتوويەتى و هەواڵى ئەو ڕۆژەى سلێمانى و كردەوەى كاربەدەستەكانى پێ وەسف كردووە:

تووشى لافاوى عيلم بووم و بەڵام زوو دەرپەڕيم
سوارى پاپۆڕى جەهل بووم و بە ناويا تێ پەڕيم
سەد شوكر ئۆخەى نەجاتم بوو لەباسى عيلم و فەن
نامگرن جارێكى تر ئينجا لە كەيفا هەڵپەڕيم
گەر چى تا ئێستا وتوومە، تێ بگەن زوو پێ بگەن
بەو قسانەم ئێوە قەت باوەڕ مەكەن سەگ بووم وەڕيم

خوێندەواری شێتییە هەر جەهلە ئینسان سەر ئەخا
گەر لە مەولا ناوی عیلمم برد بزانن سەرسەریم
هێندە تەعقیبی حەقم کرد تاکو نانی خۆم بڕی
سووك و ڕیسوا بووم لەناوا گیرودەی (ئاخیر شەڕیم)
چاکە حیسەی عاقڵم زانی کە حەپسە یا شەقە
هەر کتێبێکم هەبوو ئیمڕۆ لە داخانا دڕیم
پیاوی دانا عەقڵی دانا زانی بۆی ناچێتە سەر
ئیقتیدام بەو کرد منیش بۆیە بە عەقڵمدا تڕ..
شەرتە کەر بم، بارە گوێزم لێ بنێن خرەی نەیێ
با دەمێکیش من بەبێ ئەندوهـ و غەم بۆ خۆم بژیم

لە تەرجیع بەندەکەی «ئەی مەلا»یش ئەم پارچەیەی خوارەوەمان هەڵبژارد کە هەر چەند هەموو بەندەکانی یەك لە یەك جوانتر و خۆشترە، بەڵام لەم ناملیکە بچووکەدا بێکەس لەمەندە زیاتر جێگەی بەرناکەوێت:

خوایە! یەك (لوتەر) بنێری بۆ گەلی کوردی فەقیر
تا نەجاتی با لەژێر دەستی مەلا و شێخان و پیر
ئەم شەوی دەیجوورە تا کەی؟ دەرکەوێ ڕۆژی مونیر
جوولەکەش وا بوون بە شت، هەر کوردە گەرمابێ ئەسیر

....

ئەی مەلا تۆبێ خوا لەم فیکرە کۆنە لابدە
باوی باوەڕ کە نەماوە باسی فیردەوس و سەعیر

با لە قەسیدەی (مەلا و شێخەکان)یش یەك دوو پارچەیەکتان پیشان بدەین، تاوەکو بزانین کە بێکەس، لەگەڵ ژینی کۆمەڵایەتیدا چەن خەریك بووە:

١

مامە سۆفییش وای تەمایە هەر بەڕیشی پانەوە
قەسری بۆ حازر کرابێ پڕ بە حۆریی جوانەوە

ئەو ئەڵێ جەننەت بەڕیشە چی بەسەر عیرفانەوە
سەد سەلاحەدین و دارا قیمەتی یەك ئانەیە

٢

گەر بەهەشت هەر بیتە جێگەی جاهیل شێت و کەران
دۆزەخیش مەخسووسی زانایان و فامیدەی جیهان
خوایە بمخەیتە جەهەننەم نەچمە ریزی وەحشیان
جەننەتی چی؟ بێت و وابێ عەینی تیمارخانەیە

٣

چاوەکەم بەخوا خەیاڵتان خاوە چاکی تێ بگەن
خوا یەکێکی خۆش ئەوێ دانا بێ خاوەن عیلم وفەن
کەڵکی بۆ خۆی و بەشەربی خادیمی راستی وەتەن
های وهوویی بێ سەمەر هەرکردەوەی شێتانەیە

لە سەرەتای قسەدا وتبوومان کە بێکەس یەکێکە لە شاعیرە قەومییەکانی ئەم عەسرە، بەڵێ شیعری نیشتمانیی (فایەق) زۆرە. بەڵام گەلێکی لە ناو خەلقا زانراوە، لەبەر کراوە. لەبەر ئەوە بەیەك دوو وێنەیەکی کورت لێرەشدا، دەرخستنی روحی نیشتمان پەروەریی ئەومان بە واجیب زانی:

دڵ

لەژێر ئەم عینوانەدا بێکەس لەدوای ئەوە کە بە پێچەوانەی عادەتی خۆی، ئەمجارە باسی دڵخۆشی و نەشئەی خۆیمان بۆ ئەکا، بە هۆی ڕزگاربوونی لە دەرد و ئازار و تەنگیی دڵ، جارێ لە پەنجەی نازکی یار فنجانی شەراب و جارێکی تر داوای ویسکی و عوود و تار ئەکا، وەکو خۆی ئەڵێ:

دڵ ئەوەندە مەست و کەیلە شێتە هیچ هۆشی نییە
وا لە رەقسایە خەریکە عالەمێ بێزار ئەکا

ئینجا دێتە سەر باسی نیشتمان و، تێ ئەگەین کە بۆچی وای بەسەر هاتووە و کەوتووەتە خۆشی و نەشئەی پەیدا کردووە؛ گوێتان لێ بێ بزانن، ئەڵێ چی:

دڵ بە نەشئە و بەزمی مللیەت شوکر بووژایەوە
شاییە، سەیرانە، بەزمە پڕ بە دەم هاوار ئەکا
دڵ بە ئاواتی گەیشتوو لاوی کوردی دی، کەوا
یەکدڵ و یەکدەم خەریکە میللەتی هۆشیار ئەکا
دڵ لە کینە خاڵییە بێگەردە سافە وەك بلوور
سەد تف و لەعنەت لە چارەی خائینی سەگسار ئەکا
دڵ ئەڵێ (بێکەس) هەتا کەی لافی مللیەت بە دەم
هەوڵ و تێکۆشینە تەنیا قەومی تۆ ڕزگار ئەکا
یەکتریتان خۆش بوێ تا نەگبەتی بەرتان بدا
دوو دڵیی ئەم قەومە دیل و سووك و بەدڕەفتار ئەکا

چاوێکیشتان لەم (پرسیار و وەرامە) بێ:

تۆچیت؟ من کوردم نەتەوەی گوردم!
خۆترسنۆك نی؟ نەخێر نەبەردم.
چی تۆی زەبوون کرد؟ دوودڵی و نیفاق!
چۆن رزگار ئەبی؟ هەر بە ئیتیفاق
بڵێ چیت دەوێ؟ بەرزیی وەتەنم.
بە خۆڕایی؟ نا! بەگیان و تەنم
کوا چەکت چییە؟ سەودای ولاتم!
ئەی پشتیوانت؟ عەزم و سباتم.
چیت لە بارایە؟ خۆبەخت کردن.
بۆچی؟ لە ڕێگەی میللەتا مردن!
راستت پێ بڵێم؟ فەرموو! گوێم لێتە،
بە واتەم ئەکەی؟ سەرم لەرێتە.

بەڕاستی و پاکی هەوڵ و تێکۆشین
لە کورسی و کینە و درۆ چاوپۆشین
ئەمانەت نەبێ کارت زۆر لەقە
بەشت هەمیشە سووکییە و شەقە!..

پیرەمێرد

خاوەنی دوانزەسوارەی مەریوان

پیرە مێرد
ئوستادی شیعر و ئەدەب

ناوی خۆی (تۆفیق)ە. چووەتە ماڵی خوا بووە بە حاجی. پادشای عوسمانی روتبەی (ئەوولی سانی)ی داوەتێ، بووەتە بەگ. لە حاجی تۆفیق بەگەوە پیر بووە، ئێستە (پیرەمێرد)ە. لە سلێمانی هاتووەتە دنیا ئیمساڵ پێی ناوەتە ٧٣ لە پێشەوە لای حاجی مەلا سەعیدی زەلزەلەیی خوێندووە، دوایی لە کولیەی حقووقی ئەستەموڵ دیبلۆمی وەرگرتووە. ئەندامی مەجلیسی عالی (ئاستانە) بووە لە پاش مەشرووتیەت کە مەجلیس لەناو چووە ،چووەتە مەسلەکی مەلەکییەوە لە پاش قایمقامییەکی زۆر کراوە بە موتەسەریفی (ئەماسیە) کە حکوومەتی عێراق دامەزراوە، هاتووەتەوە سلێمانی، بەڵام وەزیفەی نەدیوە. خزمەتی پێگەیاندنی نەخوێندەوارەکانی کردووە. بەناوی (زانستی کوردان)ەوە ریاسەتی قوتابخانەیەکی ئەهلیی کردووە و لە نەخوێندەوارەکان زۆر شاعیری پێ گەیاندووە. شێوەیەکی ڕەوانی کوردی و شیعری (ئاسانی گرانی(١)) خستووەتە ناوەوە. ئەوەتی هاتووەتەوە، تەنیا خۆی، ڕۆژنامەی لە پێشدا (ژیان) و ئیمرۆ (ژین) دەردەکا. زۆر هەوڵی ئەوەی داوە کە ئینقلابێك بخاتە ژینی عائلەوە و لەبەر ئەمەیش زۆر لە ژنان نزیك بووەتەوە بە تەعبیری خۆی (فەمی نیزم)ە. و ریاسەتی (کۆمەڵی ژنانی) گرتووەتە ئەستۆی و گەلێك خزمەتی خوێندنی کچانی کردووە. لە هەموو ڕەنگە و دائیر بە هەموو شتێك، شیعری وتووە. شیعری نیشتمانیی ئەوەندە زۆر و ئاگرینە، باسی ناکرێ. ئەمە سەر گروشتەیەکی کورت و موتەوازیعی پیرەمێردە. ئەگینا ئەگەر بمانەوێت ئەو وەکو هەیە و بە پێی خزمەتێك کە هی شیعر و ئەدەبیات و زمانی کوردیی کردووە، بەخوێندەوارانی بناسین و وشەیەکی وامان بۆ نادۆزرێتەوە کە ئەم کارەمان بۆ ئاسان بکا. ئەوەندە ئەتوانین بڵێین کە پیرەمێرد، ئەستێرەیێکی زۆر گەشە بە ئاسمانی شیعر و ئەدەبی کوردەوە و بەبێ ترس و لێکدانەوە دەتوانین بڵێین ئەگەر ئەو (خۆرهەڵات ناسانە)(٢) ی شیعری عەلی تەرموکی، شاعیری هەرە بەناوبانگی کوردیان بەرچاو کەوتووە و بەیەکێك لە گەورەترینی شوعەرای

---

(١) ئاسانی گران= سهل ممتنع.

(٢) خۆرهەڵات ناس= مستشرف.

خۆرهەڵاتیان داناوە، چاویان بەشیعری پیرەمێرد بکەوتایە شکم نییە کە ئەمیان لە خوار ئەوەوە دانەدەنا و زۆر جێی بڕوایە کە پیرەمێردیان لە ڕیزی یەکەمی شاعیرەکانی خۆرهەڵاتا بنواندایە، بەڵام پیرەمێرد لەگەڵ ئەم پایە بەرزەی هەیەتی و بە پێچەوانەی ئەوە کە وەکو درەختێکی تازە و بە بەرەکەت تا بڵێی بەردار و بە میوەیە، خەڵکی لە خۆی زیاتر ئاگایان لە شیعرەکانی هەیە. خۆی ئەوەندەی ئیهمال کردوون، ئەگەر ئەوانە نەبوونایە کە مەفتوونی شیعر و ئەدەبیاتن، بۆ ئەمەی یەك دوو شیعری پیرەمێرد بدۆزینەوە، دەبوو چاو بە لاپەڕە زەرد و ژاکاوەکانی ڕۆژنامەی (ژیان) و (ژین)دا بخشێنین.

لەلایەکی ترەوە پیرەمێرد تا بڵێی بە سەلیقەیە، بەهێز و بەتاقەتە ئەوەندەی شیعرەکانی خۆی پەریشان و بڵاو کردووەتەوە، ئەوەندە بۆ کۆکردنەوە و یەکخستنی ئەدەبیاتی کوردی خزمەتی کردووە. دیوانی (مەولەوی)ی شاعیر و فەیلەسووفی بەناوبانگی کوردی هێناوەتە بەرهەم و هەموو ئەم دیوانە گەورەیە کە بە کوردیی هەورامان و شێوەی هەورامی نووسراوە، هەر بە شیعر و بە وێنەیەکی زۆر شیرینی وا کە زەرەیەك لاری و لەنگیی بەمادە یا بەمەعنای ئەسلەکەی نەدابێ خستوویەتە سەر شێوەی سلێمانی و بەم ڕەنگە، دیوانێکی تەواوی چوارسەد و کسوور لاپەڕەی لێ هێناوەتە ناو و لە چاپخانەکەی خۆیدا لە چاپی داوە.

بێجگە لەمە، پیرەمێرد، لەلایەن سەرگوشتە و چیرۆکیشەوە خزمەتی رۆحی ئەدەبی کوردیی هاتووە بە بیرا و بەم فیکرە چیرۆکی (دوانزە سوارەی مەریوان)ی بۆ نووسینەوە کە حکایەتێکی واقعی و داستانێکی بڵندی ئازایی و قارەمانیی کوردی دەوری (بابان)ە. دەستی بۆ لەمە زیاتریش درێژ کردووە و هەڵمەتی بردووەتە کوردستانی شیمالی و لەناو جەرگی تاریخی شیعر و ئەدەبی ئەوێشەوە (مەم و زین)ی بۆ دەرهێناوین. ئەو (مەم و زین)ە کە سەرگوشتەیەکی ئێجگار بەرز و میلليی کوردە و لە ئەسڵدا لەژێر ناوی (زین و مەم) لەلایەن پێغەمبەری شیعری میللی ئەحمەدی خانییەوە نووسراوەتەوە. ئەمە بە هەلێك ئەژمێرین کە بە بۆنەی باسی مەم و زینەوە، وێنەیەکی ڕەنگینی شیعری پیرەمێرد، بخەینە بەر چاوتان.

ئەم چەند شیعرە پارچەیەکە لە شین و گریانی (زین) کە بە دیار مەیتەکەی (مەم)ەوە کردوویە:

ئـەم زوڵـفـە لـوولـەم بۆ (مـەم) شانـە كرد
دەك فـەڵـەك كـوێر بـی بـۆنـێكـی نـەكـرد
ئەم خاڵ و میلە، من بۆ (مەم)م ڕشت
پـەیمانم وایـە بـۆی بـەرمـە بـەهـەشت
لـێوم دانـا بـوو، بـۆ گـفـتـوگـۆی مـەم
عـەهـدە تـا مـردن واتـەی پـێ نـەكـەم

....

هـەر كـەس هـاوسەری بـۆ ژیـان ئـەگری
مـنت بـۆیـە ویست لـەبـەرت مـری
هـەی خـەجـاڵـەت بـی چـەرخـی پڕ ستـەم!
هیچ شەرمت نەكرد لە نەوجەوانیی مەم؟

....

خـەنجەر بـۆ دڵـە، گـەر ڕاستت دەوێ
ئـاخ مـەمـی تـیـایـە، نـەك بـەری كـەوێ

....

بـە بـەرگـی خـوێنـی شایـی ڕەنـگـەوە
بـە سۆز و نـاڵـەی خـۆش ئـاهـەنـگـەوە
بـا دەس لـەمـل كـەیـن مـەم! ئـێجگـارییە

....

ئـاخ بۆ دەنگخۆشێ لە ژوور سەرینمـان
بـە (بـەیت)ی كوردی بدا تـەڵـقـیـنمـان
بـڵـێ ئـاخ دڵـی دڵـخـواز مـەشكـێنـن
بـەزۆرەمـلـێ كـچـان مـەمـرێنـن

زین، بۆ ئەمەی کە لەدوای مەم، دوایی بە ژیانی خۆی بێنێ بە خەنجەری ڕووتەوە ڕاوەستاوە و ئەلاوێنێتەوە، چاوتان لەم عەشقە بەرزە بێ لە ڕۆحی پاك و خاوێنی زیندایە. لە عانێكا كە ئەیەوێ خەنجەرەكە بكا بە دڵی خۆیدا، دەسی ئەگێڕێتەوە. بۆچی

ئایا، ترساوه و شیرینیی ڕۆح دەسی پێ گیراوەتەوە؟ نەء! بەڵکو (زین) زۆری پێ خۆش ئەبێ کە ئەگەر بۆی بلوێ لە جیاتیی جارێك، سەدجار خۆی بکا بە قوربانی مەم. بەڵام ئەوەی کە بەینێکی تریش دوای ئەخا لە خۆ کوشتن هەر عەشقی (مەم)ە.

خەنجەر بۆ دڵە گــــەر ڕاستت دەوێ

ئاخ (مەم)ی تیایە نەك بەری کەوێ

بەڵێ لەوە ئەترسێ کە ئەو خەنجەرەی ئەیکا بەدڵی خۆیدا (مەم)ی بەر کەوێ. ئەمەتا عەشقی بەڕاستی! و لێرەدا سەنعەتی شیعری پیرەمێردمان بۆ دەرئەکەوێ. بەم سەنعەتە وردە پیرەمێرد ئەوەمان تێ ئەگەیێنێ کە زین هەر چەند لە تاو مردنی مەم عەوداڵ ئەبێ و بۆ ڕزگار بوون لە خەمی تەوانابڕی فیراقی ئەو، ئەیەوێ دوایی بە ژیانی خۆی بێنێ، لەلایەکی تریشەوە دڵی کە پڕە لە عەشقی مەم، خەنجەری پێ ڕەوا نابینێ و ئەیەوێ قەدەرێکی تر ئەو عەشقە بژیێنێ و کوڵی ئاگری دڵی خۆی بە چەند وتار و لاوانەوەیەکی تر سارێژ بکا.

هەر لەم لاوانەوەیەدا پیرەمێرد دوای مەبەستێکی تری کۆمەڵایەتیش کەوتووە و تانووتێکی لە چەشنی کچ بە شوودانی ولاتی خۆی گرتووە و ویستوویەتی لەم کارە گەورەیەدا کە بناغەی ژینێکی تازەی پێ دائەمەزرێ هیچ نەبێ نرخێکی زۆر بچووك بە کچ بدرێت و بیر و دڵخوازی ئەویش تاقی بکرێتەوە. بزانن ئەم قسانەیش چەند بە وەستایی و بەوێنەیەکی شیرین بەسەر زمانی (زین)دا ئەیەنێ:

ئاخ بۆ دەنگخۆشێ لە ژوور سەرینمان

بـە (بـەیت)ی کـوردی بـدا تـەڵـقـینـمـان

بـڵــێ ئــاخ دڵــی دڵــخـواز مــەشکـێنـن

بـــەزۆرەمــلــێ کــچــان مــەمــرێنــن

بەڵێ زین تەنیا مەعشووقەیەکی عاشق نییە. بەڵکو کچە کوردێکی میللەتپەروەری وایە کە لەباتی تەڵقین، حەسرەت بۆ دەنگخۆشێکی وا ئەخوا کە بە کوردی لە ژوور سەری بخوێنێ. وایشی ئەوێ کە تەڵقینەکەی وتارێکی کۆمەڵایەتی بێ و بێ سوودی و چەوتی ئەو ڕێگەیە، لەو دایك و باوکانە بگەیێنێ کە لە دڵخوازی کچەکانیان ناڕوانن و بۆ مەبەستی خۆیان کچ بەشوو ئەدەن.

ئەمەیش وێنەیەکی تری شیعری پیرەمێردە:

من و ئەستێرەکان

ئــەستــێرە بــەرزەکـــان ئــەدرەوشێنـــەوە بـــە شەو
وەك مـن بـە داخـەوەن نـە سرەوتـیـان هـەیـە نـە خـەو
چــەنـد ساڵــە ئـاشنـای شەوی بـێداری یـەکـتـریـن
وەك سەرسەرین شەوێ سەرێ ناکەینە سەر سەرین
من خواروژوور لە دەس چووەکەی بێوەڵەت، ئەوان
وەك خێڵی خوار و ژوورکەری کورد وێڵی ئاسمان
شەو، شەونمی ئــەوانــە چــەمــەن ئـاو ئـەخـواتـەوە
ڕۆژ هــەڵــمــی ئـاوی چـاوی مـنــە سەریـەخـاتـەوە
دوێ شەو بـەری بـەیـان بـوو، ئـەگریـان بـەسەر منـا
مـنـیـان کـەساس ئـەبـیـنـی لـەنـاو دۆست و دوژمـنـا
دڵسۆزی وام نـەدیـبـوو کـە بـۆم بـگـرێ، وەك خـەشیم
فـرمـێسکـەکـەی ئـەوان بـوو بـە ئـاونـگـی تـێ گـەییم
بـام ڕاسپـارد – بڵێ – کە خەفەت بۆ چ ئەخۆن ئەوان
وەك ئـێمــە نین، نـزیـکـتـری لای بـارەگـای خـوان
ڕاسپـێریـیـان نـووسیـبـوو بـە شەونم لـەسەر گـیـا:
«تـا ئـاسمـان، پـڕیشکـی بـەدیـی ئـێوە، هــەڵـپـژا»
هــاواری کـوردەکـانـی سەروو گــەیـیـە ئـاسمــان
بــەو دووکــەڵـی هــەنـاسەیـە ئـاو، یـێ لـە دیـدەمـان

لەم شیعرە بەرزانەدا بگەڕێین بۆ وشەیەکی بێگانە، بۆ واتەیەکی ناپەسند، بۆ لاری و چەوتییەك و سەرنجی ئەوە بدەن کە شاعیر ئایا خۆی تەنگەتاو کردبێ و مێشکی گوشیبێ، بۆ یەکخستن و ڕێکخستنیان. و لەدوای ئەمە لەو سەنعەت و بەلاغەتەش وردبنەوە کە تیایەتی.

پـیـرەمـێرد، هــەر وەکـو لـە شیـعـرەکـانیـا لاسایـیی کـەسی نـەکـردووەتـەوە، و بـەڵکو ویستوویـەتـی کـە خـۆی ببێ بـە ئیمـامی شاعیرە کوردەکـانـی ئـەم عـەسرە لەلایـەکی

تریشەوە لە شیعرا، کوردیی پەتیی تاقی کردووەتەوە و بۆی دەرخستووین کە زمانەکەمان زمانێکی دەوڵەمەند و شیرینە.

ئەم شیعرانەی خوارەوەی وێنەیەکی کوردیی پەتییە:

جاران دە ڕۆژ بە (حەچە، حەچە)و بارەبەریەوە
گەرما و (سەبوون)و لێزمەیی باران و تەڕیەوە
ترسی تەریدە، پێشکەشی سوار، شەو فڕێنی دز
دەسیاوی باری کەوتوو لە جێگەی خلیسك و خز
ئەرکی گزیر و، خانەبگیر، مۆریانی نوێن.
بۆڵەی کەیبانوو، خرسی قەتارچی، پلاری جوێن.
چەنگ سووتەکەی بە ئاو و، کەڕووی نورد و نانی کۆن.
جووتە و لەقەی تەویلە و هالاوی تەرس و بۆن:
ئاگری تەپاڵە (لۆکسی) گزگل، گەفینی سەگ.
دەستەو یەخەی قەتارچی لەسەرکا، شەڕە کوتەگ.
(سیخورمە)کەی قەتارچی بە هەڵساندن و پەلەی.
لۆقە و تریسکەی ئێستر و بازدانی جۆگەلەی.
لاسەنگیی بار، وەرە بەرە پارسەنگی خوارییەکەی
خۆ، کەوتی پێت لە خڕکە چوو لەو دەشتە چی ئەکەی.
باج و پیتاکی زەنگنە، گیروگرفتی جاف.
هەر چیش کە پێتە، هات هەمەوەند بردی (ساف لە ساف)
بەم کوێرەوەری و کولەمەرگییەوە و بە چڵکەوە.
سێ بەندە وەر گەڕاو، بە سەروڕیشی کوڵکەوە.
ئینجا دەچوویتە شارەوە ناومالّی (عاسیمە)
بێت و بنووسرێ نابێتە خوێی چێشت، ئەمە کەمە.
ئێستە سواری پشتی (گەڕۆك(١)) بە بە سێ سەعات.
دەتباتە سەر شەمەندەفەر و دەستوبرد کە هات.

(١) گەڕۆك– سەیارە.

سوار بـە، بـنـوو بـەیـانـی لـە خـەو هـەسـتـە زوو بـەزوو.

بـەغـدایـە هـات بـە پـیـرتـەوە ئـەی بـیـنـی ڕوو بـەڕوو.

جـاران ئـەیـانـوت ئـەو وەلـیـیـە (تـەیـی ئـەرز) ئـەكـا.

پـێچـانـەوەی زەوی نـیـیـە (فـەن) كـاری بـەرز ئـەكـا.

دەبینین بێجگە لە وشەكانی (لۆكس، ساف لە ساف، عاسمە، تەیی ئەرز، و فەن)كە لە زمانانی بێگانەوە وەرگیراون وشەیەكی وای تیا نییە، كە بە ئەسڵ و یا لەبەر گوێی كوردێك بێگانە بێ. لە مانەیشا (ساف لە ساف) بە تەواوی بووەتە كوردی و تا لێی ورد نەبیتەوە نازانی كە لە بنیاتا بێگانەیە و لە وشەی (ساف)ی عەرەبییەوە هاتووە. (فەن)یش وشەیەكە كە تورك و عەجەم وەكو ئێمە لە عەرەبەوە وەریان گرتووە و كردوویانە بە ماڵی خۆیان. عاسیمە كە ناوچەی حكوومەتە، ناوی ئافرەتیشە و كوردەكان بە كەڵكی ئەهێنن و لێرەدا پیرەمێردیش ڕەنگە بەهەر دوو مەبەستەكە بە كاری هێنابێ. هەرچی وەكو وتاری (تەیی ئەرز)ە، لە جیاتی كوردی بەكارهێنراوە بەڵكو مەبەستی لە كەشف و كەراماتی ئەولیایە كە پێشووان بەم جۆرە ئەیانگێڕایەوە و پیرەمێرد نەیویستووە دەسكاریی بكا و لەدەم ئەوانەوە قسەكەی وەكو وتراوە كردووە. و بەمە دەردەكەوێت كە ئەگەر بە چاوی تێگەیشتوو لە شیعرەكان ورد بینەوە وشەی بێگانەی تیا نابینین.

ئـەوەیش لـەوێ بـوەستـێ كـە پیرەمێرد بـەم شیعرانـە، وەكو وێنـەگـەرێكی وردكـار، وێنەیەكی ژیانی كۆمەڵایەتیی ڕابردووی بۆ گرتووین و خستوویەتەوە بیرمان.

ئینجا پیرەمێرد لەدوای ئەوە كە لەوحەیەكمان لە ژیانی كۆمەڵایەتیی پێشوو بەم وردەكارییە بۆ ڕەسم ئەكا و چاوی عیبرەت و ئینتباهمان پێ ئەكاتەوە؛ ئەڵێ:

ئـیـنـجـا كـە هـات (بـرووسكـە) خـرایـە تـەلـێكـەوە

هـێنـرایـە خـانـووەوە و لـە چـرای هـەر پـەلـێكـەوە

زۆرتـر لــە مـانـگـەشەو دەروژوور ڕوون كـرایـەوە

تـاریـكـی لاچـوو، تـێگـەیـنـی ئـێمـە مـایـەوە

ئـیـتـر دەبـێ بـە ڕەهـبـەری زانستـی تـێ بگـەیـن

چـی تـر لـەمـانـە چـاكـتـرە، بـۆ بـەرزیـەتیی وەتـەن

لای بـەنـدە خـوێنـدەوارییـە، ئـاهـ خـوێنـدەوارییـە
هـەر مـیللـەتـێ کـە فـەنـی نـەبـێ دەردی کـارییـە
ئاخ خۆزگە خوێندنیش وەکو من ئارەزووی ئەکەم
بـیـبـیـنـم و نـەبـێتـە گـرێی قـورسی کـفـنـەکـەم

و بەم ڕەنگە لەم وێنەگەرییە – نەك هەر وێنەگەری مەبەست بووبێ، بەڵکو پەند و نەسیحەتی قەومەکەی خۆیشی لێك داوەتەوە وەباشی و بەکەڵکی خوێندنی خستووەتە بەرچاو.

وێنەیەکی تر، لە شیعری پڕ فەلسەفەی پیرەمێرد:

بێ بایەخیی دەوران

بـەهـار هـات و دەردێ ئـەبـیـنـم لـە گـوڵـدا
ئـــەویش وا دیـــارە گـــرێی وا لـــە دڵـــدا
ئـــەزانـــێ کـــەوا پـــێنـــج دوو ڕۆژە دەوری
کـە بـاوی نـەمـا، نـامێنـێ کـەس لـە دەوری
کە ڕازاندییەوە دەستە گوڵ، دەستی دەوران
گـەدا و شا بـە ئـاواتـەوەن بـۆی سبـەینـان
بەناڵە و نزان بولبول و عاشقان (بۆی)(١)
وەکو مشتومـاڵ ژەنگی دڵ نـایـەڵێ (بۆی)(٢)
لـە پـاش ئـەم هـەمـوو نـازەنـینـە کـوتـوپڕ
کە هەڵیان پچوڕکاند و کەوتە سەر ئاگر
وەکـو هــەڵـمـی مـەنجـەڵ جـوانـاو ئـەڕێژێ
بـەدەم قـولـپـی گـریـانـەوە وا دەبـێژێ:
کـە بـێ بـایـەخـە خـۆشەویستـیـی زەمـانـە
کـە هـۆشت بـبـێ پشت مـەبـەستـە بـەمـانـە

(١) بۆی= بۆ ئەو.
(٢) بۆی= بۆنی عەتری.

ئـــەلای دڵـبـــەرێ دڵ بـــەرە بـــایـــەخـــی بـــێ

بـــە چـیت بـــاوەڕە؟ بـۆرەپـیـــاو دایـــەخـــی بـــێ

چەند بە وێنەیەکی شیرین باسی پێنج و دوو ڕۆژی گوڵی بەهارمان بۆ ئەکا و لە زمـانـی ئـەوەوە فـەلسەفـەی ژیـانمان تـێ ئـەگـەیـنـێ. گوڵ، کە بـە هـەزار نـاز و عیشوە ئەکرێتەوە و بە عەتری بۆنخۆشی خۆی دڵی ئینسان ئەکاتەوە بولبول ئەخاتە چریکە چریکی گۆرانی، و ئەو گوڵەی کە بەینێك دەسکی جوان جوانی لێ دروست ئەکرێت و سفرە و خوانی پادشایانی پێ ئەڕازێنرێتەوە و بەیانیان گەدا و شا، لە باخچەکاندا ئەچنە سەیری و بە ئاواتی بۆنەکەیەوەن بەڵێ هەر ئەو گوڵە بە قەدر و نازدارەیە ڕۆژێکیش ئەخرێتە سەرئاگر و جواناو ئەرێژێ کە گولاو بدا بەوانەی تا دوێنێ بوو، ئەیانکرد بە سەریاندا و بە ئاواتەوە بوون کە لە دەوری دابنیشن و بە بۆنی دڵئاوێزی دەماخیان موعەتەر بکەن. ئینجا لەو وەقتەدا کە گوڵ ئەم جواناوە ئەرێژێ بە لای پیرەمێردەوە وایە کە بە زمانی حاڵ و بەدەم گریانەوە ئەمانە بە عاشقەکانی ئەڵێ:

خۆشەویستیی زەمانە بایەخی نییە و ئەوی هۆشی ببێ لازمە پشت بەوانە نەبەستێ کە لە ڕۆژی خۆشی و دەمی سەعادەت و کەڵکداریدا لە دەوری کۆ ئەبنەوە. و بۆ ئینسانی بە هۆش و گۆش ئەوە پێویستە کە بۆ پیاوی بەوەفا و دۆستی ڕۆژی ڕەش بگەڕێ و بیدۆزێتەوە.

بەڕاستی پیرەمێرد، لێرەدا ڕۆحی مەسنەویی فەیلەسووفی ئێرانی کردووەتە بەر شیعری کوردی و حەقایەتی گوڵی ئەم، بەلای منەوە گەلێك لە حەقا یەتی (نەی) ئەو (مەسنەوی) کە ئەڵێ:

بشنو از نی چون حکایت می کند

واز جـدایـیـهـا شکـایت مـی کـنـد

خۆشتر و بەڕەنگو بۆترە.

ئەمەیش وەسفێکی شیرین و غەرای ڕۆژێکی بەفر بارانی سلێمانییە:

سبـەیـنـێ بـوو لـە خـەو هـەستـام کـە ڕوانـیم بـەفـرە بـاریـوە

سلـێمـانـی دەڵـێی (بـەلـکـیس)ە تـارای زیـوی پـۆشـیـوە

دەمـێ بـوو چـاوەڕێی بـەفـرێکـی وا بـووم مـژدە بـێ بـاری

سەرم بــەفـرە کــەچـی هـێشتـا شەڕە تـۆپـەڵـمـە بـۆ یـاری

لـه بیرمـه شێرەبـەفرینـەم ئـەکرد. سواری ئـەبووم بـێ زین
نسێ بوو جێگەکەی دەی بەست دەما تاکو دەمی هاوین
بـە بـەرگی سپـییـەوە چـەن جوانـە شاخی گۆیژە بیبینـە
لـە ڕەنـگی ئـاسمـان دلبـەرتـرە ئـەم سپـییـە، ئـەو شینـە
ئـەڵـێن بـەرگی فـریشتـەی ئـاسمـانیش سپییـە وەك بـەفرە
فـریشتـەی ئـێمـە بـاڵایـە بـەڵام چـی بکـەین لـەگـەڵ تـەفرە
هـەمـوو پـێچـە کڵوی بـەفرێك فـریشتـەی خـوای لـەگەڵدایـە
فـریشتـە کـەوتـە نـاومـان بـۆیـە وا ئـاشووب و هـەڵـلایـە
ئـەوا سامـاڵـی کـرد ڕۆژ کـەوتـە سەر شاخـی گڵـە زەردە
بـەسەر ئـەو بـەفرەدا، تیشکی هـەتـاو ئـەڵمـاسی خـوا کردە
بـەسەر گـۆنـەی سپـیدا، خشڵـی زێڕیـنـی بـریسکـەی دێ
پەریی سەر کێوی قافیش هێندە پرچی زەردی خۆی لێ دێ
لەسەر سەریان بەفر توژاڵی بەست وێنەی چۆڕی شیرە
قـەتـارەی سەر لـقـوپـۆپـی درەختـان چـەنـدە دڵـگـیـرە
چـلـوولـەی گـوێسوانـە پـڵـپـڵـەی زیـوی کـچـە کـوردە
سەهـۆڵ ئـاوێنـەیـە؛ ئـەم پـڵـپـڵـە و ئـاوێنـەیـە وردە
کـە پـیرێژن سەر و پـۆیلـەی بـە شینـی (چللـە) تێك ئـاڵا
بـەهـار دێ، داری پـیـر ئـەژیـێتـەوە دێتـە قـەدوبـاڵا

حاجی قادری کۆیی
بولبولی نیشتمانپەروەری کورد

حـاجی قـادر، یـەکـەمین شاعیری هـەرە بـەنـاوبـانگی چـەرخـی نۆزدەمین و بـولبـولـی نیشتمـانپـەروەر و میللیی کوردە. (لوسی پۆل مـار گرێت) کە ئـەدیبـەیەکی فرانسزە و دەرحـەق بـە شیـعـر و ئـەدەبـیـاتـی کـوردی، بـە یـارمـەتـیی عـالمێکی شـاعیری کورد نـامیلکـەیەکی نووسیوەتـەوە، بـاسی حـاجی قـادری کردووە و (بـەهـاریە) بەنـاوبـانگەکەی گۆڕیوە بەفرانسزی(١).

ئەم شاعیرە کوردە لە عێلی زەنگەنەیە و خەڵقی دێییەکە کە ناوی (گۆڕ قەرەج) بووە ئەم دێیە ئێستا وێرانەیەکە نزیك بە کۆیێ (کۆیسنجق).

بـەپێی مـوقـەدمـەی دیـوانـەکـەی ئـەبـێ لـە دەوروپشتی (١٢٣٢ی هـیـجـری) هـاتبێتە دنیاوە. و لـەبـەر ئـەوەی کە لە کۆیێ خوێندوویەتی و دەوری منـاڵی و هـەراشیی لـەوێ ڕابـواردووە بـە کـۆیـی نـاسراوە. حـاجـی قـادر هـەر لـە منـاڵییـەوە هـەوای میللـەت و نیشتمـانی کەوتووەتە سەر و گەلێ سارد و گەرمیی دنیا و دەرد و نـاخۆشیی زەمـانـەی چێشتووە. ئـەنجامی کار لە وڵات تـەوەلا ئـەبێ و ڕوو ئـەکاتە شاری ئـەستـەموڵ. هـەر ئـەم ڕۆحە بـەرزەی، لە کوردانی گەورە و نیشتمـانپـەروەری ئەو زەمـانـەی نزیك ئـەخـاتـەوە و ئـەبێ بە میوانی بـەدرخان پاشا و مامۆستای کوڕەکانی. لـەدوای ئـەمـەیش حاجی بـەمێشك و کورد خوا، داخیلـی کۆمـەڵی کوردانـی (ئـەستـەموڵ) ئـەبێ. لـەبـەر ئـەوەیە کەشیعرەکانی حاجی، سەرتاپا باسی نیشتمـان و میللەتە و سۆزی ئاگری دڵێکی پڕ حەماسەتی تیایە. حاجی قادر لەم لایەنەوە لەناو میللەتی کوردا دەوری (نامیق کـەمـال)ی شـاعیری وەتـەنـپـەروەری تورك تـەمسیل ئـەکـا. لـەگـەڵ ئـەمـەیشدا سەری لە هـەوای عـەشق خـاڵی نـەبووە، وەکو هـەموو شـاعیرێکی کۆن، لە عـالـەمی غـەرامیـاتیشدا پـەرِبازی کردووە و شیعری وتووەتەوە. لە مەدحی خوایشا قەسیدەیەکی شیرین و بێ مـانـەندی هـەیە کە بـەم مـەقتـەعـەدا:

مـەعلوومـە بۆچی حاجی مـەدحت ئـەکا بـە کوردی
تـاکو نـەڵێن بـە کوردی نـەکراوە مـــەدحی بـــاری

---

(١) تـەمـاشای (دراسة في الشعر الكردي)، تەرجەمەی ئەم نووسەرە بکەن (لاپەڕە ٣٢-٤٨).

دەردەکەوێت کە مەبەستی هەر مەدحی (باری) نەبووە، بەڵکو ویستوویە کە بە کوردییش ئەم مەدحە بکرێ.

بێجگە لە قەسیدەی (مەدحی باری)کە مەقتەعەکەی لەسەرەوە نووسراوە، و یەك دوو غەزەلی غەرامیی تر ئەودوای شیعرەکانی حاجی قادر سەراپا عیبارەتە لە ئەشعاری نیشتمانی و یا لە پەند و مەوعیزەی میللی و لەبەر ئەمە کە نرخێك بۆ شیعرەکانی دابنرێت، ئەبێ ئەم لایەنە بخرێتە بەرچاو، ئەگینا بێت و لەگەڵ ئەو شیعرانەدا کە شاعیر بۆ ئەمەی شیعر بینێتە ناو، خۆی پێوە ماندوو کردووە، بخرێنە تای تەرازووەوەو، ڕەنگە ڕەواجێکی ئەوتۆی نەبێ. ئەویش ئەبێ لە بیرت نەچێتەوە ئەو شیعرەی کە بۆ دەرخستنی هونەر و یا سەنعەتێك وترابێ لەگەڵ ئەوەی کە شعوورێکی دەروونی بێ گرێ و قۆرتی پێ دەربخرێت جیایە. بە کورتییەکەی بەلای ئەوانەوە کە لە شیعرا بۆ ڕۆح ئەگەڕێن نەك مادە، حاجی قادر نیشتمانپەروەرێکی شاعیرە. حاجی قادر نیشتمانپەروەریش نەبووایە بە شاعیر هەر دەژمێردرا، چونکو ئەم شیعرانەی کە شعووری دەروونیی خۆی پێ ئیفادە کردووە، لەوانەیە کە حاجی قادر ئیدیعای شاعیری پێوە بکا.

لەبەر ئەوە دەتوانی بڵێی کە ئەگەر لەبەر ئەهەمیەتی گیان (ڕۆح)، مادەی، ئیهمال نەکردایە و بە تەنگ ڕازانەوەی ئەو شیعرانەوە بووبووایە زۆر بە ئاسانی ئەمەی بۆ دەچووە سەر و ئەیتوانی کە بیانخاتە وێنەیەکی جوانتر و بەرزتری ئەدەبییەوە. بەڵام وەکو وتمان، حاجی مەبەستی شیعر داڕشتن نەبووە و بۆ ئەمەیش نزیکترین ڕێگەی؛ لە وتاری ڕاست و ڕەوان و لە پەند و مەوعیزەی کوردیی پەتیدا بینیوە:

حاکم و میرەکانی کوردستان
هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان
یەك بەیەك حافیزی شەریعەت بوون
سەید و شێخی قەوم و میللەت بوون
سەید و شیخەکان لە ترسی ئەوان
مونزەوی بوون و زاکیری ڕەحمان
ئەو کە فەوتان ڕیای ئەمان دەرکەوت
سەیری چون بوونە پووش وئاگر ونەوت

یـەکـیْ لـەم لاوە روو دەکـاتـە عـەجـەم
دوو لـەوی لاوە دەبـنـە دوژمـنـی هـەم
یـەك بـەیـەك بـوونـە نـائبـی هـەمـەوەند
صاحـبـی مـارتین و مـاری گـەزەنـد
مـیـلـلـەتـیش هـەند کـەرن وەکو جـاران
دەستـیـان مـاچ دەکـەن دەڵـێن قـوربـان
گـەر لـە سەحـرا مـەلا نـەمـردایـە(١)
گـورگـە شیـن بـام کـەری بـخـواردایـە
شێری نـەڕ وەك لـە بـێشە نـەمـا
گورگ و مام ڕێوی دێنە ڕەقس و سەما
مـن لـە غـەمـخـواری ئـەم قسانـە دەکـەم
وەرنـە پـەشمـە لـەلام هـەمـوو عـالـەم
ئـەم قسەی ئـێستـا عـەیبـی لـیْ دەگـرن
ئـەو دەمـەش دیْ زەمـانـیْ بـۆی دەمرن
ئـەم بـە ئـەو، ئـەو بـە ئـەم دەڵـیْ کـاکـە
سەیـری قـانـوونـی حـاجی چەن چاکە
هـەر چـلـۆنـیْ ئـیشارەتـی فـەرمـوو
وەك کەرامەت هەمووی وەها دەرچوو

حاجی وەکو خۆی دەفـەرموێ، غەمخوارێکی بەڕاستی میللەت بووە و زۆربـاش لە سیاسەتی ئەو دەورە و هـەواڵ و باسی کوردان شارەزا، بووە و تێی گەیشتووە. گەلێك داخ و خـەفـەتـی خـواردووە بـۆ قـەومـەکـەی و بـە هـەمـوو لـەونـێك هـەوڵـی داوە بـۆ وریاکردنەوەیان. لەگەڵ ئەمەیشدا، لە خۆیەوە دیار بووە کە قسەکانی بۆ ئەو ڕۆژە کەڵك ناگرێت. بەڵام لێی ڕوون بووە کە ڕۆژێك ئەبیْ (پەندە)کانی بیر بکەوێتەوە و بە داخەوە لەناو کوردانی بە مێشك و و تێگەیشتواندا بخوێنرێتەوە:

(١) لە (مەلا) مەبەستی ئەمیر و حاکمەکان و لە (گورگەشین)یش مەبەستی شێخ و مەلا و سەیدەکانە.

ئەم قسەی ئێستا عــەیبی لیٚ دەگرن
ئەودەمەش دیٚ زەمانیٚ بۆی دەمرن

زۆر دووریش نییە وەکو خۆی ئەڵێ ئەو ڕۆژە زۆریان عەیب لە قسەکانی گرتبیٚ و دڵ و هۆشیان نەدابێتیٚ. کەچی وا ئێستا ئێمە بە دڵێکی گەرم و چاوێکی پڕ لە گریانەوە ئەیخوێنینەوە و ئەو ڕۆژە ڕەشانەمان دێتەوە بەرچاو کە حاجی و (کەیفی) تیا بوون و بە ئاهـ و ناڵەی نیشتمانەوە شیعریان وتووە و تلاونەوە.

حاجی، تەنیا نیشتمانپەروەرێکی شاعیر نەبووە. بەڵکو خاوەندی ئامانجێکی میللیی زۆر بەرز و بەرێوجیٚ بووە. ڕێگەی سەرکەوتن و پێشکەوتنی خستووەتە بەرچاوی میللەت، پێویستیی خوێندن و چوونە مەکتەبی بیر خستوونەوە و بۆ فێربوونی خوێندن و نووسینی کوردی هانی داون:

هــەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت
بــیٚ بــەهــرە لــە خــوێنــدن و کــیتــابــەت
بــێگــانــە لــە تــەرجــەمــەی زمــانــی
ئــەسراری کــتــێبــی خــەڵــقــی زانــی
یـــەکسەر عـــولـــەمـــا درشت و وردی
نەیخوێندووە قەت دوو حەرفی کوردی

....

ئـوستــادی خــەتــن لــە ئــەم سیــانــە(١)
وەك دی لــە زمــانـــی خـــۆی نــەزانــە
مـومـکین نـیـیـە دەربـچـیٚ لـە چـنگی
حــەتــتــا ڕەقــەم و خــەتــی فــەرەنـگـی
ئــێمــە کــە مــۆمــنـیــن نــە ڕووسین
بـۆ چ کـوفـرە زمــانـمــان بـنـووسـین؟

مەبەستی حاجی قادر ئەوە نییە کە کورد لە (خوێندن و کتابەت) بیٚ بەهرەن، چونکو ئەگەر لە

---

(١) مەبەستی لە زمانەکانی تورکی و فارسی و عەرەبییە.

هەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت
بێ بەهرە لـــە خوێندن و کیتابەت

مەبەستی ئەوە بووایە لەدوای ئەمەوە نەی دەوت:

بێگانە لە تەرجەمەی زمـانی
ئەسراری کتێبی خەڵقی زانی

بەڵێ مەبەستی ئەوەیە کە کورد هەر بە زمانی خۆیان ناخوێنن و نانووسن ئەگینا بە زمانانی تورکی و عەرەبی و فارسی دەخوێنن و لە ئەسراری کتێبانی زمانی بێگانە باش شارەزا دەبن. حەتتا نووسین و خوێندنی فەرەنگی (زبانەکانی خۆرئاوا) لەژێر چنگیان نەچووەتە دەرەوە و فێری بوون. ئینجا لەبەر ئەمەیە کە بەداخەوە ئەپرسێ و ئەڵێ:

ئێمە کـــە مؤمنین نــە ڕووسین
بۆ چ کوفرە زمانمان بنووسین؟

هیچ شکم نییە ڕۆحی موبارەکی حاجی لە ئاسمانی بەرزەوە ئاگاداری ئەوە بێ کە ئیمڕۆ شیعرەکانی وەکو ئایەتێکی قودسی بەسەر قەڵەم و زمانی کوردەکاندا جارییە و بێت و بزانێ کە ئەو لاوانەی لە زەمانی ئەو غەزەلی ڕەنگاوڕەنگی ئاوریشمیان لەبەر ئەکرد، ئێستا غەزەلە نایاب و بەنرخەکانی حاجی لەبەر ئەکەن، لەخۆشییا ئەو ئاسمانە بڵندەی بەجێ ئەهێشت و ئەگەڕایەوە سەر ئەرزی و ئەهاتەوە ناومان. بەڵام نەء! حاجی ئەمەی ناوێ. ئەوەی ئەو ئاواتەخوازیەتی وا لە کوێ؟ هێشتا دوور، زۆر دوورە!

حاجی بەمەندە چۆن دڵنیا ئەبێ چونکو ئەوانەی کە داخی لەسەر دڵی ئەو نابوو ئەمانەیە:

شاعـیـر و شێخ و خـواجـە دەربـەدەرن
لــە قسەی بــێ نــەتـیـجـەدا دەمـرن
بـاسی زوڵـفـی درێژ و چـاوی بـە خـەو
نـــەبـــڕاوە بـــووە تـــڕی خـــەسرەو
قـەید و تـەزویب و حـاشیـە و ئـیـعراب
هەموو با بردی بوونە مەوجی سەراب

سەفەر ئەندەر وەتەن چە کەڵك ئەگرێ
سەیری ناکەی شەمەندەفەر دەفڕێ
بە قسەی سادە بەرسی تێر نابێ
عەمەلە عیززی دین و دنیابێ
ئاسنی سارد بە فوو نەرم نابێ
بەترانیش حەمام گەرم نابێ
عولەمامان بە قەولی بێ سەروپا
پاکی خنکا لە بەحری وشکی هەوا
سەنعەتێك فێر نەبوون لەپاش تەحسیل
سەیری چۆن بۆمەناهی بوونە دەلیل
یەك بەیەك بوونە خائینی دەوڵەت
خائینی موڵك و دوژمنی میللەت

و لەدوای ئەمەی کە بەینێ لەم بابەتە ئەدوێ، ئینجا وەرئەگەڕێتەوە و ئەڵێ:

عەجەبا بۆچی ئەهلی موڵکی عێراق
ئیتیفاقی بە دڵ دەکەن بە نیفاق
بۆ ئەمیرانی غەیرە دەبنە گزیر
نەك لە خۆیان یەکێك ببێتە ئەمیر
ئێستاکەش فرسەتە گەلی یاران
کەپەنەك بۆ چییە لەپاش باران

چۆنە؟ حاجی ڕاستی نەکردووە و ئایا قسەکانی ئەو ئێستاکەش وەکو کەرامەت دەرکەوتووە یا نەء؟ ئەهلی عێراق، بۆ لەسەر نیفاق ڕۆیشتن گرێی ئیتفاقیان نەبەستووە؟ ورد و گەورە بۆ بێگانە سەر دانەواندن بە عار و نەنگ ئەزانن؟ کەسیان ئەیەوێت کە یەکێك لە خۆیان سەرکەوێ؟.

بەڵام حاجی، لەدوای ئەم قسانەیش هەر پەندی خۆی دووبارە ئەکاتەوە و ئەڵێ:

ئێستەکەش فرسەتە گەلی یاران

وە ئەوەیشیان بیر دەخاتەوە کە بێتو فرسەت لە دەست بدەن، پەشیمان ئەبنەوە و لە

دواییدا ئەنگوستی پەشیمانی دەگەزن چونکو مەسەلی کوردییە کە ئەڵێ:

کەپەنەك بۆ چییە لەپاش باران!

بە چاوێکی عیبرەتیش لەم پەندە شیرین و پڕ لەحیکمەتانەی حاجی بڕوانن:

هەتا وەك ئاگری ژێرکان لەگەڵ یێك

ئەگەر تۆفان بێ لەشکرتان بە پووشێك

لە گوێ گا نووستوون بۆیە کە ڕێوی

لەسەر ئێوە وەها شێرگیرە وەك سەگ

(سەلاح)ی ئێوە ئێستا کە سیلاحە

تەماعی گەورەیی، بێ چەك نەکەن نەك!

وتبوومان کە (حاجی)یش؛ لە غەرامیات دواوە، وەکو هەموو شاعیرەکانی پێشوو، ئەویش لە باسی خەتوخاڵی (دولبەر) خۆی پێ نەگیراوە. بۆ ڕاستیی قسەکەمان ئەم شیعرانەیمان لێرەدا نووسی کە وێنەیەکی باشە بۆ ئەوەی توانای شاعیرێتیی حاجییش دەربخا:

هەر کەسێکی کەسە، ناکەس نییە حەرفێکی بەسە

وەرە سەر باسی خەتوخاڵی هەتیوی خۆمان

ئەی فیدای خاکی دەرت تاجی کەی و مەسنەدی جەم

وەی بە قوربانی سەر و فێسی کەچت تاجی کەیان

خۆم بە دارا و سکەندەر و بە خەسرەو نادەم

گەر بزانم لەبەر ئەم قاپییە دەبمە سەگەوان

عاشقانت کە هەموو تیری نیگاهێکی بەسە

وەرە دەر گانەکەمان زامنی تۆم بمکە نشان

بە ئومێدی ئەسەری حوسنی ڕەزا دەچنە وڵات

شیعرەکانم کە سەراپا وەکو خۆم بێ سەر و پان

نالی و خاکی بەبە، حاجی و کۆیە بە مەسەل

عەینی(١)   حافیز و شیرازە کەلیم و هەمەدان

---

(١) نازانم حاجی بۆ نەیگوتووە، (هەروەکو).

وەکو وتمان بەم غەزەلەدا هەروەکو هێز و توانای شاعیرێتیی حاجیمان لێوە دیار ئەبێ، ئەوەیش تێ دەگەین کە حاجی ئەوەندەی خۆی بەکەم داوەتە قەڵەم و هەموو دەمێك ویستوویە کە خۆی لە خوار هەموو کوردێکەوە بگرێت، ئەوەندەیش لەخۆی رازی بووە و دەرکی بە پایەی بڵندیی خۆی کردووە لەبەر ئەوەیە کە گەلێك لە شیعرەکانی هەم خۆ نەواندن (تواضع) و هەم خۆ هەڵکێشان (تفاخر)ی تیایە.

هەروەکو لەم غەزەلەی سەرەوەدا جارێ خۆی ئەنەوێنێ و ئەڵێ:

بە ئومێدی ئەسەری حوسنی رەزا دەچنە وڵات

شیعرەکانم کە سەراپا وەکو خۆم بێ سەروپان

و لەدوای ئەمە بائەداتەوە و لەجێگەی خۆ هەڵکێشان ئەڵێ:

نالی و خاکی بەبە، حاجی و کۆیە بە مەسەل

عــەینی حافیزو شیرازە، کــــەلیم و هەمـدان

و ئەیەوێ کە خۆی بەرامبەر بە (کەلیمی هەمەدانی) بگرێت.

لە هەموویش سەیرتر ئەوەیە کە بە پێچەوانەی ئەو پلە بەرزەوە کە حاجی لە ڕۆح و شیعری نیشتمانیدا گەیشتوویەتێ و لەگەڵ ئەو پلەی ئەدەبە کە لە شیعری غەرامیدا هەیەتی، دیسانەوە ئەویش وەکو شاعیرەکانی پێشوومان، خۆشەویستییەکەی خۆی لە دوو وێنەدا واتا لە وێنەی کوڕ و کچدا بۆ وەسف کردووین:

لەسەر شەو ڕۆژی داناوە مەڵێن فێسی لە سەرناوە

لەبەر با جامی یاقووتی بە مــشکی وشکی داداوە

زۆربـاشە ئـەوا تـێ گـەیشتین کـە حـاجـی حـەزی لـە بـێچـووە ئـەفـەنـدییـەکی تـازە پێگەیشتووی گوڵڕەنگ کردووە کە لەسەر شەوی زاج و پەرچەمی، ڕۆژی داناوە کە فێستە سوورەکەیەتی. ئەی بەوە بڵێین چی کە ئەڵێ:

لە داوێنی چیا بوو خەرمەنی گوڵ خیوەتی خارا

بە دوو ئەستوونەکی زیوین تەنافی زوڵفی هەڵداوە

لە بەرقی ڕەنگی شەرواڵی حەیا دامانی هەڵماڵی

لەتەقەی دەنگی خرخاڵی لە گەردوون زهرە داماوە

ئایا دەتوانین ئەوە لێك بدەینەوە کە ئەو کوڕە ئەفەندییە فێس سوورە؛ خرخاڵی لەپێ

کردووە؛ ئەگەر بەمەیش تەواو تێ نەگەین، ئایا لە شەقەی پانی بەرزەکانی (خانم خاسی) یارویشی خەبەرمان نابێتەوە و لە ڕۆژی مەحشەریشدا هەر لەخەوی غەفڵەتا دەمێنینەوە؟

لە تەقەی ناڵ و شەقەی پانیی بەرزی ئاسمان لەرزی
تەقوتۆق کەوتە سەر ئەرزی دەڵێن مەحشەر هەڵستاوە

بەڵێ قەت شکی تیا نییە کە حاجییش لە وەسفی خۆشەویستەکەیدا کەوتووەتە ئەو هەڵەیە کە شاعیرەکانی تر تێی کەوتوون و (مەحبووبەی شاعیرەکان)ی پێشووی بە خەیاڵدا هاتووە کە ئەویش بە بیری من (مەحبووبەیەکی خەیاڵی)یەعنی (هەیولا)یەك بووە هەم نێر و هەم مێ! وەیا وەکو لێرەدا، دەیبینین لاوێکی نەوجەوانی (پانی بەرز) لە پێ بووە و، یا کچێکی شیرینی فێس لەسەر. بەڵام ئێمە، ئەگەر حاجی قادر لە یەك دوو غەزەڵبازیی بەم ڕەنگە ببینین، ئەوەمان بە خەیاڵدا نایەت، کە عەشقی مەجازی، ئەوی لە عەشقی بەڕاستی نیشتمان، دەنکێك دواخستبێ، چونکو هەروەکو خۆی فەرموویەتی:

پەشمە حاجی وەرە، وەکو جاران
بێرەوە سەر حیکایەتی کوردان

ئەو زۆر زوو لە عەشقی مەجازی بای داوەتەوە و بە هەموو تین و هێزیەوە خۆی هاوێشتووەتە ناو ئاگری کوورەی عەشقی بەڕاستییەوە:

خوسرەو و کەیقوباد و ئەسکەندەر
وەکو کیسرا و کاوس و قەیسەر
هەموو تێك چوون و پاکی فەوتاوە
نە سیلاح و نە سککەیان ماوە
واقیعەن وایە وەك بەیانم کرد
هەر کەسێ زا، بە ناعیلاجی مرد
مەرگ و ژین میسلی سێبەر و تاوە
ئەوی باقی بمێنێ هەر ناوە
چونکو هەر چی لە داری دونیایە
دێت و دەڕوا هەمووی وەکو بایە

سەد شەهـــنشا و پـــادشا مـــردن
سەیری کە کوردی ئێمە هەر کوردن
....
حـەسرەتـم هـەر ئـەمـە لـە دونـیـادا
حـاجـی دەمـرێ بـە دەورەیـان نـاگـا
گـەر بـە دەورانـیـان بـگـەیـبـایـە
هـەمـوو حـاڵـی دەبـوون چ دەریـایـە
چ بـە مـەنـثـووری گـەوهـەری کوردی
چ بـە نـەزم و کـیـتـابـەتـی وردی
(سەعدی) ئەیامی خۆی نەبوو نانی
وەکـو مـن بـوو، گـەڕۆك و بـێ خـانـی
ئـێستـا خـەڵـقـی لـە حـەسرەتـی دەمرن
بـەیـتـەکـانـی لـە زێڕ و زیـو دەگـرن
ئـاخـیـری ڕۆژێکـیش دەبـێ وەعـدی
خـەفـەتـم بـۆ بـخـۆن وەکـو (سەعدی)

بەڕاستی حاجی قادر زۆرباش توانیویەتی کە ناوێکی سەرمەدی لەناو کوردا بۆ خۆی بێڵێتەوە و باش تێ گەیشتووە کە:

مەرگ و ژین، میسلی سێبەر و تاوە
ئـەوی بـاقی بـمینێ هـەر نـاوە

ئەم شیعرەیش کە ئەڵێ:

ســەد شەهنشا و پـادشـا مـردن
سەیری کە کوردی ئێمە هەر کوردن

شیعرێکی (عەلی کەمال)مان بیر ئەخاتەوە کە ئەڵێ:

کورد ئەوەندە کوردن بە سەد شەیتان لە کوردی ناکەون
ئیکـە خەڵقی بۆچی بۆ خۆی دەردیسەر پـەیدا ئەکـــا

حاجی هەروەکو سووتاوی نیشتمانی گەورە بووە و بەو عەشقەوە تلاوەتەوە، بۆ

کۆیەش کە نیشتمانی تایبەتی خۆیەتی ئێجگار سووتاو و بە پەرۆش بووە. ئەم شیعرانەی خوارەوەی وێنەیەکی عەشقی وڵاتی تایبەتی خۆیەتی:

لــە مــەیـدانــی بــەهــارا شارەکــەی کــۆ
قــوبــەی کشمـیـری دا بــەرشەق وەکـو گـۆ

....

دەمــاوەنـدیش بــە نـیسبـەت شاخـی ئێمـە
بــەهــاری چــەشمــەساری وشکــە دێمــە
لــەکـن (بـتـوێن)ی ئـێمـە دەشتـی لاجـان
وەکــو ڕەی بــانــەیــە هــەورازی لاجــان
ئـەهــالـی ڕۆستـەمـن وەقـتـی شوجـاعـەت
لــە حــاتــەم زێتــرن وەقـتــی سەخـاوەت
کوڕی غـیلمـانە کچیـان عـەینی حووری
نــەزەر بــازن بــەڵام هــەر دوور بــەدووری
مــوسافــر پــەروەر و یــاری غــەریــبـن
ئــەوانــن وا لــە هــەر عــەیـبـێ بــەری بـن
مـەکـەن عـەیبم هـەمووی ڕاستە مـەقـالـەم
بـە بـورهــان و حـەدیسی فـەخـری عـالـەم
وەتـەن مـەحـبـووبـێکـە زۆر جـیلـوە ئـارای
نشانــەی دیـن و ئـیـمــانـە تـەمـەنـنـای(١)
لــە ئــادەم بــگـرە تــا دەورانــی ئـێستــا
یـەکـێ وەك (حـاجـی) لـەو خـاکـە هـەڵستا
کـە غـەم خـواری بکـا بـۆ میللـەتی خـۆی؟

......

لـە قـۆچ پـاشاوە تـا ئـێستـا ئـەمـیـرێك
لـە (کـۆیـێ) پـەیدا نـەبـوو یـاخـۆ وەزیرێك

(١) حب الوطن من الايمان.

لـەبـەر بـێ ئـیـتـحـادی بـوونـە مسکـێن
لـە ئـاخـیـردا، وەکـو زانـیـومـە هـەڵـدێن
لـە مـابـەیـنـی (کـڵاو سوور) و (کڵاوڕەش)
پـەرێشانین دەبـیـنـە مـیسلـی گـای بـەش

....

وەکـو بـیستـوومـە ئـەی یـارانـی کـۆیـی
لە تـاریخی (جەم) و (ئەسکەندەر) و (کەی)
بــە شیــر و خــامــە دەوڵــەت پــایــەدارە

....

نـە بـەیـداغـی هـەیـە نـە تـەپـڵ و کـووسی
ئــەمــەنــدەی پــێ کـرا بـێچــارە نـووسی

....

ئـەوا خـۆی کـردە مـەهـدی حـاجـی قـادر
نــە نــادرشای هــەیــە نــە شاهــی نــادر

لەبەر ئەوەی کە دیوانەکەی (حاجی قادر) سەراپا عیبارەتە لە ئاهوناڵەی نیشتمانی و هەموو دێڕێکی لە پەند و مەوعزەیەکی میللی، بێت و هەمووی بنووسین، ئەبێ ئەم کتێبە هەر بۆ ئەو دابنێین و بە تایبەتی هەر شیعرەکانی ئەوی تێ بخەین، بەڵام وا لێرەدا باسی حاجی ئەبڕینەوە تاوەکو بتوانین لە وتاری هەر شاعیرە چەند وێنەیەك بخەینە بەرچاوی خوێندەواران و دڵ و دەماخیان بە کاڵای ڕەنگینی ئەدەبیاتی کوردی ڕوون بکەینەوە.

حەریق

مەلا ساڵح

مەلا ساڵح کوڕی مەلا نەسروڵا و خەڵکی گوندی (زێویە)ی ناحیەی سووورداشی قەزای سلێمانییە. لە ١٢٨٢ی هیجریدا هاتووەتە دنیاوە. بۆ خوێندن، زۆر لە کوردستاندا سووڕاوەتەوە. لە (الهیات)دا گەلێ شارەزا و لە زمانی فارسیدا زۆر توانای بووە. لە دوای ئیجازە وەرگرتنی بەینێك لە وڵاتی سلێمانیدا ماوە و لە پاشدا چووەتە (سابلاغ) و لەوێ لە حزووری شێخ بورهانی خەلیفەی شێخ عوسمانی (تەوێڵە)دا تۆبەی کردووە و داخیلی تەریقەتی نەقشبەندی بووە. عومری بە موتاڵا و تەدریس ڕابواردووە. بە سێ زمان (عەرەبی و کوردی و فارسی) گەلێ شیعری هەیە کە زۆر بە تەئسیر و بەلیغە. لە ١٣٢٧ی هیجریدا لە (سابلاغ) بەڕەحمەت چووە و لە قەبرستانی (مەلا جامی) نێژراوە.

دیوانی ئەشعاری هێشتا لە چاپ نەدراوە(١) ئەم شیعرە هینی حەریقە:(٢)

چاوەکەم دوێنێ لە باغا گوڵ بە عیشوە خۆی نواند
نەك نمەکگیربم بە مەرگی تۆ قەسەم هیچ نەمدواند

جەنابی ئەمین زەکی بەگ لە تاریخی سلێمانیدا، تەرجەمەی حاڵی حەریق، بەم ڕەنگە دەنووسێ. و ئەو تەرجەمەیە کە لە موقەدمەی دیوانەکەیدا نووسراوە لەگەڵ ئەمەدا فەرقێکی ئەوتۆی نییە.

حەریق، لە یەك دوو (نەعت)ی نەبەوی بەولاوە هەر شیعری غەرامیی وتووە. بەڵام شیعرەکانی سەراپا سەنعەتە و لە سنعەتی شیعریشدا زۆرتر مەیلی جیناس و تەشبیە و ئیستعارەی کردووە. هێزی زانایی و مەلایەتی لە شیعرەکانیا دیارە. وەکو (مەریوانی) ئەڵێ وادیارە کە هەمیشە دڵتەنگ و خەفەتبار بووبێ.

ئەم چەند شیعرەی خوارەوەی وێنەیەکیناڵەی دڵی خەمباری حەریقە:

---

(١) تاریخی سلێمانی. بەڵام دیوانەکەی حەریق لە ساڵی ١٩٣٨ لە چاپخانەی مەریوانی لە چاپ دراوە. ر. ح

(٢) تاریخی سلێمانی.

هـەوری خـەفـەتـە بـەفـری غـەمـی داوە بـە سەرمـا
یـاسەڕسەڕی تـەوریـتـە کـە لـێی کـردمـە سەرمـا
گـەهـێ بـەشەرارەی غـەم و گـە سەڕسەڕی هـیجران
خـۆشی نـەبـوو بـۆ مـن نـە بـەگـەرمـا، نـە بـەسەرمـا
کـەوتـووەتـە سەرم ئـەشك و غـوبـاری ئـەلـەمـی دڵ
یـەعـنـی کـە قـوڕی مـیـحـنـەتـە کردوومـە بـەسەرما
گەر ئەچمەوە (ساحیب) نییە هیچ موونسی جانی
گـەر دێمـە (سەقـز) نـاری سەقـەر وا لـە جگـەرمـا
شاهـیـدمـە حـەواسم کـەسەکـەم چـەنـدە کـەساسم
بـەخـوا نـیـیـە غـیـرەت لـە خـەیـاڵ و لـە نـەزەرمـا
هەر چەنگە بە جیسمانی کە دوورم لە حزوورت
ڕوحـیـانـەتت سەبـتـە لـە نـێو زوبـدەی سەرمـا
تـۆفـانـی سرشکـم چـووە سەر جـوودی وجـوودم
کەشتیی تەنی تیا نوقمە نە نووح و نە ئەسەر ما
لـەوساوە کـە تـۆ ڕۆیـی دڵـم ڕۆیـی بـە دووتـا
هـێلانـەی تـەن هـەر وەکـو مـەئـوای سەقـەر مـا
بـێ فـەوجـی وەفـاکـەت کـە جـەفـا پـەروەرە ئـیمڕۆ
ئـەم لـەشکری ئـاهـی مـنـە بـێ فـەتـح و زەفـەر مـا
لـەم قـەسوەتـەدا تـا وەکـو کـەی پـەردەی زوڵـمـەت
بـەرچـاوی دڵـم بـگـرێ دەسا بـێ بـە گـوزەرمـا
ئـایـیـنـەی دڵ، ژەنـگـی قـەساوەت روخـی پـۆشی
خـاکستـەری دڵسووخـتـەیـی بـێنـە بـە سەرمـا
مـەڕوانـە بـە زاهـیـر کـە بـەبـێ قـووتـم و ڕووتـم
ڕوو قـووتـی خـەیـاڵت غـەزەلـی چـاکـە لـەبـەرمـا
سەرمـایـەی ئـەم مـوڵـکـی خـەیـالاتـە حـەریقـی
حەیفێ کە تەلەف بوو بە هەدەر چوو بە زەرەرما

(نەعت)ی
محەمەد (صلَی اللّه علیه وسلَم)

بەو نوورە کە زاهیر بوو لەسەر ڕووی محەمەد
عالەم هەموو ئاشوفتە بوو وەك مووی محەمەد
مەخجوول و سەر ئەفکندەیە نەسرین و بنەوشە
بۆ مووی سەمەن بووی دوو گیسووی محەمەد
مەجزووبە هەموو کەس بە ڕمووز و بە ئیشارە
مەجبوورە لە دەس ساعد و بازووی محەمەد
سەرووی چەمەنیش پێی لە گوڵ و خاری غەمایە
لەرزانە لە حەسرەت قەدی دڵجووی محەمەد
لالەش وەکو من سینەی پڕ حەسرەت و داغە
تا دیویەتی ڕوخساری گوڵبووی محەمەد
گەردی زەقەنی سیی پڕ ئاسیبی عەجایب
زەخمی هەیە بۆ شاهـ و گەدا کووی محەمەد
زاهید وەرە پێش تۆوسەری ئیمانی زەعیفت
ڕوویێ کە لە میحرابی دوو ئەبرووی محەمەد
بورهانە لەسەر نەفیی مونافاتی شەو و ڕۆژ
موویێ کە پەریشانە لەسەر ڕووی محەمەد
عالەم وەکو من جەرگی براوە بە نیگاهـ و
ڕەم کردن و ئێستا دەنی ئاهووی محەمەد
ڕۆح و دڵ و دینت هەیە هەر سێکی حەریقی
خەرجی کە لەڕێی وەسف و سەناجووی محەمەد

غەزەلیاتی حەریق

مـەداری تـوولـی ئـومـێدم خـەیـاڵـی گـەردن و زوڵـفـە
بـەڵـێ سەودای سەری عـاشق لـەسەر هـەودایـەکی خـاوە
بـە سانـی پـەرچـەمـی ئـاشفـتـە سەرگـەردان و ژوولـیدە
بـە مـیسلـی زوڵـفـی سونبـول دڵ هـەمـیشە حاڵـی شێواوە
هەوای نافەی غەزالە ڕێی (خوتەن) تووشی خەتای کردم
بە یادی موشکی زوڵفی ڕووم لە (چینی) پەرچەمی ماوە
چراغی عومری عاشق بای فەنای هیجرانی لێ هەڵبوو
لە فانووسی ئەدەبدا حیفزی کە یەك دوو نەفەس ماوە
دەمێکـە چـاوەڕێی سورمـەی غـوبـاری مـەقـدەمـی یـارم
لـە کۆی خـووبـانـەوە ئـیمـڕۆ نـەسیم (تـۆزێکی) هـێنـاوە
کـتـێبی عـەشقـی مـەجنوون ئـایـەتـی ڕوخساری لـەیلایـە
لـە (سوورەی یـوسفـا) دەرسی جـنـوونـی ئێمـە نووسراوە
سەرم کـاسی شەرابـی سوحـبـەتـی کـاسەی دڵـی غـەیـرە
لە (دەردی دوردی) ئەم جامە پەنام بۆ ساقی هێناوە
کـەسێ فـیـتـرەت بـڵـنـد بـێ بـۆ ڕەواجـی سکـەی دیـنـی
خەراجی (میسری قلبی) خۆی بە (حوسنی یوسفی) داوە
لەسەر سەودای قوماری شاهی خووبان پیری بورهانی
بـە چـوگـانـی ئـیـرادەت گـۆی سەرم بـۆ یـاری دانـاوە
نـمـای ڕۆح و حـەیـاتـی مـن بـە جیلوەی ساقییـە بـاقی
نەوەك وەك سپڵە بۆ سفرە لە دووی نان چاوی پڕ ئاوە
بـەقـوربـانـت بـم ئـەی پـیـری خـەرابـاتی جیـهـان ئـابـاد
بـە شایـەد بـە کـە مـن ڕۆحـم لـە ڕەهـنـی قـوربـی تۆ نـاوە
شەهی موڵکی یەقین شاهنشەهی دین پیری با تەمکین
ڕەئـیسی ئـەولـیـا ڕەحـمـێ، هـەتـا دڵ ڕێی نـەبـەسراوە

لە دارولحوزنی میحنەت ناجییە وەك پیری کەنعانی
بەبۆی پیراهەنی یوسف کەسێ چاوی هەڵێناوە
حزووری تۆ بەهەشتە ئادەم و ئەهلی حەسەد شەیتان
بە بۆی دانە، تەماع کێشاویەتە ناو دامی دنیاوە
شەرابی سوحبەتت ئێکسیری خاکیی مەعدەنی رۆحە
لە کارخانەی سەعادەت (لوقمەی لوقمانی) هێناوە
عەدوو با هەروەکو عەقرەب کلکی نیشی خۆی دانێ
شوکر تۆزێ حەیای بوو وا بەچاویا دیارە داینـاوە
هەتا گوێ پێوە بوو منکر، لە زەلکاوی حەسادەتدا
هەزاری (کلکی بگری) (کەڵکی ناگری) تازە، خنکاوە

لەم شیعرانەی سەرەوەدا، شاعیر، (خەتەن و خەتا)، وڵاتی (چین) و (چینی پەرچەم) و (تۆزێك) کە بە مەعنای کەمێك، و یا (تۆز و غوبار)ێك هاتووە و (دەردی دور) کە بە مەعنای (دەرد و خڵتە) دێت و (سوورەی یوسف) و (خەراجی میسری قەلب) و (حوسنی یوسف) و (لوقمەی لقمان) و (کلکی بگری) و (کەلکی ناگری)ی هەموو بە وەستایەتییەکی شاعیرانە دامەزراندووە و سەنعەتێکی جوانی ئەدەبیی وای تیا سەرف کردووە، کە هەر ئەوانەی شاعیرن و لە سەنعەتی ئەدەب شارەزان دەتوانن تێی بگەن و بەهای بۆ دابنێن. بێجگە لە ئەمانەیش کە بەچاو پیاخشاندنێکی کەم، بۆ شاعیر دەردەکەوێت، دەتوانم بڵێم کە غەزەلەکە سەراپا سەنعەتێکە و وێنەیەکی زۆر شیرین و ڕەنگینی بەلاغەتی زمانی کوردییە...

کتێبی عەشقی مەجنوون ئایەتی ڕوخساری لەیلایە
لە سوورەی یوسفا دەرسی جنوونی ئێمە نووســراوە

بە لای منەوە گەلێ ژوور شیعرەکەی (فزوولی)یەوەیە کە دانەری حیکایەتی (لەیل و مەجنوون)ە بە نەزم، و یەکێکە لە شاعیرە هەرە بەناوبانگەکانی دەوری پێشووی تورك.

ئەمە شیعرەکەی فزوولییە:

مجنون ایلە برمکتب عشق ایچرە او قوردق
بن مصحفی ختم ایتدم أو (والليل) دەقالدی

یەعنی: لەگەڵ مەجنوون هەردووکمان لە قوتابخانەیەکی عەشقا دەمانخوێند من لە قورئان بوومەوە، ئەو هێشتا لە سوورەی (واللیل)دا بوو. کە مەبەستی ئەمەیە عەشقی لەیل، مەجنوونی لەسەر وشەی (واللیل) ڕاگرتبوو نەیدەویست کە لەو سوورەیە بێتەوە تاوەکو ناوی لەیل لە زمانی جیا نەبێتەوە...

خۆ ئەو بەلاغەتەی کە لەم شیعرانەدایە:

مەداری تووڵی ئومێدم خەیاڵی گەردن و زوڵفە
بەڵێ سەودای سەری عاشق لەسەر هەوادایەکی خاوە
هەوای نافەی غەزاڵەڕێی (خوتەن) تووشی خەتای کردم
بە یادی موشکی زوڵفی ڕووم لە (چینی) پەرچەمی ماوە
چراغی عومری عاشق بای فەنای هیجرانی لێ هەڵبوو
لە فانووسی ئەدەبدا حیفزی کە، یەك دوو نەفەس ماوە

وا دەزانم ئاتاجی وتن و گێڕانەوە نییە. (حەریق) لەناو شاعیرەکانی پێش دەوری ئێستادا جێگەیەکی بەرزی هەیە و لەگەڵ ئەوەدا کە هەموو شیعر و غەزەلەکانی پڕ لە سەنعەتن لەلایەن ڕەوانی و سەلاسەت و بەهێز و بەپێزی، یەعنی (قوەت و متانت)ەوە ژوور شیعری گەلێکیان کەوتووە. بەتایبەتی لە سەنعەتی مەلایانە زیاتر کە لە شیعرەکانی مەحویدا ئێجگار زۆرە، بە سەنعەتی شاعیرانە ڕازاونەتەوە.

حەمدی

مەلا حەمدوون

کوردستانی عێراق و بەتایبەتی خاکی بەبە ئەوەندەی شاعیر پێ گەیاندووە کە نایەتە ژمارە. خۆ سلێمانی ئەتوانم بڵێم کە گەورە و بچووکی، حەتا کاسب و نەخوێندەوارەکانی لە (بەهرە)ی شاعیری بەشیان وەرگرتووە. ئەم شاعیرانەی کە لە نەخوێندەوارەکانیش پێ گەییون وەنەبێ وەکو هەندێ شاعیرانی قەومەکانی تر قسەی هەلەق و مەلەقیان کردبێ و لە ڕیزی شاعیرانی (شەعبی)دا مابنەوە. بەڵکو شیعرەکانیان زۆر ڕێکوپێك و بە مەعنا و بە تەواوی (مەوزوون و موقەفا) بووە، بە وێنەیەك کە لەگەڵ شیعری شاعیرێکی زانا و خوێندەوار چەپی نەبووە. لەبەر ئەوەیە کە دەتوانین بڵێین شاعیرانی کوردستان بەشی زۆری شاعیریەتییان لە فیترەتەوە وەرگرتووە و شاعیری خوایی بوون. حەمدی کە ناوی مەلا حەمدوونە یەکێکە لەوشاعیرانە(١) ئەم زاتە خەڵکی سلێمانییە. بە کوێری لە دایك بووە و غەیری قورئان کە لەبەر خوێندوویەتی هیچ قوتابخانە و مەدرەسەیەك نەچووە و نەیدیوە. بەڵام زەکایەکی بەرز و فیترەتێکی شاعیری خوادادیی هەبوو. وەکو عەلی کەمال ئەڵێ سەعاتێکیان تێکوپێك ئەدا ئەو هەمووی تێك ئەخستەوەو ئەیهێنایەوە کار.

بەفارسییش شیعری داناوە. لەبەر ئەوەی کە چووبووە (ئەستەمول)و بەینێکی زۆر لەوێ مابووەوە تورکیشی زۆرباش ئەزانی. پیاوێکی کەڵەگەت و سووروسپی و چوارشانە بوو. ئەو بەینەی کە لە ئەستەموڵ بوو، بەشی زۆری وەختی خۆی لە (سرکەچی) لە (چایخانەی بەغدا) ڕادەبوارد. خۆم گەلێ جار هەر لەبەر ئەو ئەچوومە ئەو چایخانەیە و لە قسە و سوحبەتی عەنتیکەی ئیستفادەم ئەکرد. بە ئیحسانی خەڵکی و بەتایبەتی گەورەکانی کوردی ئەستەموڵ بەڕێوە ئەچوو. لەگەڵ ئەمەیشدا تا بڵێی بە زەوق و بە تەبیات بوو. هەموو وەختێ جبەی تازە و کەوای شیرداخی تازەی لەبەر ئەکرد و فێستێکی سووری بێ قاڵبی لەسەر ئەنا و بەم حاڵەوە لە مەلایەکی

---

(١) من مەلایەکی کوێری کوردم لە ئەستەمولدا دیوە کە بەتەواوی خاوەندی ئەم سیفەتانەیە کە عەلی کەمال لەژێر ناوی (حەمدی و یا مەلا حەمدون) دا باسی کردووە بەڵام من وام بێتە بیر کە ناوی مەلا فەرەج بێ.

(ئەزهەر)ی ئەچوو. پێڵاوی قەت بێ بۆیاخ نەبووە. هەموو ڕۆژێك خۆی ئەشوشت و ئیجگار حەزی لەپاك و تەمیزی ئەكرد. پووڵێكیشی پێ بوایە دەسی بۆ كەس درێژ نەئەكرد و دەیویست جارێ ئەو پووڵە یا بۆ حاجەتێكی خۆی ویا بۆ (میوان)ێكی خەرج بكا. هەر لەبەر ئەمەیش وا دەزانم كە بێ ئەوەی بچێتە سەریان، پیاوە (گەورە!)كانی كوردی ئەو دەورەی ئەستەمووڵ لە خۆیانەوە خەرجییان بۆ دەنارد. لە ئوتێل ئەنووست.

هەموو وەختێك كوردێكی بۆ ئەبوو كە ڕەهبەریی بكا. بەڵام گەلێ جاریش بەبێ ڕەهبەر ئەگەڕاو شارەزای گەلێ كووچە و بازاڕی ئەستەمووڵ بوو لە ساڵی ١٣٣٥ی هیجری و لە عومرێكی ٦٥ ساڵیدا بە ڕەحمەت چووە لە حەربی گەورەی ڕابردووا بە شیعرێكی كوردی هەواڵی ئەو زەمانەی گێڕاوەتەوە كە بەڕاستی جوانە و شاعیرانەیە.

من ئەو شیعرانەم لە دەمی خۆی بیستبوو. ئەگەر لەو ڕۆژانەدا بمزانیایە كە ڕۆژێك كتێبێكی وا ئەنووسمەوە، زۆر سووك و ئاسان بوو كە گەلێ شیعری خۆی لێ وەرگرم و بینووسمەوە.

ئەمە شیعرەكانیەتی كە لە (گوڵدەستەی شاعیرانی) عەلی كەمال وەرمان گرتووە(١):

ئەم ڕۆژە چ ڕۆژێكە كە دنیا شڵەژاوە
هەركەس بە(جەخارێ) جگەری قیمە كراوە...(٢)
دنیا پڕی ئاشووبە خەلایق بە عوومومی
ئاسایشی لێ مەنعە ئەڵێی جونبشی ئاوە
وەك تەرزە ئەبارێ بە هەموو دەم ئەسەف و غەم
هەوری غەزەب و قەهری خوا توند و بە تاوە
ئەم وەزعە كە ناوی بە(سەفەربەر) ئەبەن ئیمڕۆ
فەرمانی بە خوێن ڕشتنی ئەم عالەمە داوە

---

(١) وەكو وتمان ئێمە ئەم شاعیرە بە مەلا فەرەج ئەزانین بەڵام چونكو وەسفی عەلی كەمال و چاوپێكەوتنی ئێمە لە یەك ئەچێ و بڕوامان وایە كە عەلی كەمال ئیستناد بە شتێك ئەڵێ ناوی مەلا حەمدوونە بەو ڕەنگەمان وەرگرت.

(٢) جەخار بە قەرینە مەعنای نەوع و یا ڕەنگە (بە جەخارێك= بەڕەنگێك) وشەیەكی زۆر جوانە و تازەم بیستووە.

گیرۆدەیە ئەم عالەمە هەرکەس بە سیاقێ
کەوتووەتە کەشاکەش بە قومانەدەی ئومەراوە
(ژەندەرمە) ئەسوورێتەوە وەك واشەی برسی
بۆ لاشەی میللەت بە فڕوفێڵی غەزاوە
فەوتاوە لەبەر سوخرە، کەر و هێستر و یابوو
حوشتر سەقەت و شەل بووە، گا پشتی شکاوە
کەر شەوقی زەڕینی نییە حەتا لە بەهارا
ترسی هەیە بیخەنە ژێر باری قەزاوە
بۆ گرتن و بۆ کوشتنی ئەم عالەمە یەکسەر
ئەم عرسەی ئافاقە ئەڵێی حەڵقەیی داوە
نیك و بەدی ئەم عالەمی ئیسلامە بە جارێ
کەوتوونەتە ژێر حەڵقەی زنجیری بەڵاوە
هەر شەش جیهەتی گرتووە ئاشووب و موسیبەت
مێشولە مەجالی نییە بفڕێ بە هەواوە
ئەم زاڵمی سەفاکی (سەفەر بەرلکە) ئیمڕۆ
نامەی فەرەحی داوە بە دەم بادی سەباوە
دەشت و جەبەل و شیو و جەزیرەی هەموو دنیا
گوڵ گوڵ بووە سەر پاکی بە خوێنی شوهەداوە
تەیارە بە ئەسبابی شەڕ و فیتنەوە دایم
جەولانی ئەڵێی هەورە بەسەر مەرکەزی باوە
باڵۆنی (هەڵو) شێوە لەگەڵ دێتە بزووتن
عالەم لە نەزەریا هەر ئەڵێی پۆڕی خوراوە
ئەم جووتە بەڵا زادەی باڵندەیە ئیمڕۆ
سەیارە بە(سیالەی بەرق)ی بە هەواوە
بەرق و غەزەبی دانە و نارنجەك و بۆمبا
ئاگر ئەپژێنێ بە زەمیندا لە سەماوە

شەو ڕۆژە لەبەر بەرقی قلیچ و ڕم و سونگی
لـەمـعـەی قسەتـورە بـەدەلـی عـەکس هـەتـاوە
لـەو ڕۆژەوە دنـیـا هـەیـە تـا ئـەم دەمـە بـێ شك
مـەغـلـووبـەی بـەم غـایـەتـە نـەبـووە و نـەکراوە
بـنـچـیـنـەی دەرکـەوتـووە ئـاساری شەریـعـەت
یـەکسەر هــەرەسی بـردووە ئـانـێکـی نـەمـاوە
ئەم دینە لەپێشا وەکو زەمزەم بوو بە ڕوونی
هـیـچ غـەشی نـەبوو ئێستا ئـەڵێی لێڵی قوڕاوە
یـارەبـی لـەبـەر خـاتـری پێغـەمبـەرەکەی خۆت
ڕەحـمـێ بـکـە بـەم کـۆمـەڵـی ئیسلامـە کە مـاوە
لەت لەت بووە بەم چەکوشە سەعاتی دڵی عالەم
ڕەقــاس و جــەڕ و زەمـبـەرەك و چـەرخـی سواوە
(حەمدی) دڵی یەخسیری فەرەنگی غەمە ئیمڕۆ
بەربوونی، بە بەربوونی گەرووی بەسرەو فاوە

ئایا ئەم شیعرە جوان و ڕێکانە هیچ لە شیعری نەخوێندەوارێك ئەچێ؟

خۆزگە ئەو بێگانە زمان ناسانەی لە شیعر و ئەدەبیات تێ دەگەن ئەم شیعرانەی کوێرێکی نەخوێندەواری کوردیان بەرچاو ئەکەوت و تێی ورد دەبوونەوە، تاوەکو بزانین ئەوسا کە لەبابەت شیعری کوردییەوە چییان ئەوت؟ و زۆر ئارەزوومان دەکرد کە تێ بگەین ئایا لەناو نەخوێندەوارانی هیچ قەومێکی ترا شاعیرێکی وا بەلیغ و مەوزوون هەڵکەوتووە یا نا؟

هیچ جێی باوەڕ نییە کە شاعیرێکی ئومی (نەخوێندەوار)ی قەومێکی تر توانیبێتی، بێ ئاسایشی و ناڕەحەتیی خەڵقی بەم جەخارە تەسویر بکا.

دنـیـا پـڕی ئـاشووبـە خـەلایـق بـە عـمـوومـی
ئـاسایشی لـێ مــەنـعـە ئـەڵێی (جـونـبشی ئـاوە)
هەر شەش جیهەتی گرتووە ئاشووب و موسیبەت
مـێشولـە مـەجـالـی نـیـیـە بـفـڕێ بـە هـەواوە

و چاوتـان لـه تـەسویری ئەحوالّی ژەندەرمەی ئەو ڕۆژە بێ کە (حەمدی) کردوویەتی:

ژەندرمـە ئـەسوورێتـەوە وەك واشەی برسی

بۆ لاشەی میللـەت بـــە فڕوفێڵی غــەزاوە

هــەمـوو ئــەوانــەی دەوری (ژەنـدرمـە)ی تـورکیـان دیـوە، داخـی ژەنـدرمـەیـان بـەسـەر دڵەوەیە، بەڵام کامیـان توانیویە کە (تۆڵە)یێکی وایـان لێ بکاتـەوە بـەم ڕەنگە داغمـەیـان بکـات؟.

بۆ کردەوەی ژەندرمـە و هـەراسانی خەڵقی بـە دەست ئـەمـانـەوە لـە دەوری ڕمییـان، ئـەم شیعرەی (عـارف سائیب)، دەلیلێکی زۆر جوانـە:

کەوتوومـەتـە نـاو تـاقمـی جـەندرمـە خـــوامـەرك.

دوچـاری هـەزار دەردی سـەر و قـەهر و سزا خۆم.

خاكی

خاكی ناوی مەلا محەمەدە، خەڵكی گوندی (ئەحمەد بڕندە)ی قەزای هەڵەبجەیە. لە ١٢٦١ی هیجریدا و لەم گوندەدا هاتووەتە دنیاوە. لە سلێمانی خوێندوویەتی و لە سنە خوێندنی تەواو كردووە.

عالمێكی بەناوبانگ و ئەدیبێكی مەزن بووە. عومری لە سلێمانیدا و بە تەدریس ڕابواردووە. ئەشعاری زۆر بەلیغ و بە مەعنایە. مەنسووبی تەریقەتی نەقشی بووە و لە ساڵی ١٣٢٢دا بەڕەحمەت چووە.

جارێك لە كەوشەكا(١) بەجێ ئەمێنێ. سەید ئەحمەدی نەقیب (خوا لێی خۆش بێ) بە چەند شیعرێك توانجی تێ دەگرێت كە ئەمە فەردێكە لەو شیعرانە:

لە مەیدانی عیبادەتدا بەجێ ما هەركەسێ بێ شك

بەدایم چاو بەرەو ژێرە ئەبێ مەهتووك و ڕیسوا بێ

خاكی بە غەزەلێكی چواردە بەیتی جەوابی داوەتەوە كە دوو بەیتی ئەوەڵی ئەمەیە:

ئەگەر دەروێش ئەگەر سۆفی لە تەكیە و خانەقادا بێ

گەدا بێ یاخو پاشا بێ خەلیفە یاخۆ وەستا بێ

لە عەرسەی (كەوشەكا)(٢) جێ ما، وەكو دابە ئەبێ دابێ

دەبێ سەر حیز و مل كز بێ، دەبێ داماو و ڕیسوا بێ

خاكی وەكو جەنابی ئەمین زەكی بەگ باسی كردووە، شاعیر و ئەدیب بووە. ناوبانگی لەناو كوردا ڕۆیشتووە، بەڵام لەبەرئەوەی (دیوان)ی شیعری لەناوا نییە، نەمانتوانی كە چەند شیعرێكی نایابی لێرەدا بنووسین. ئەو غەزەلەی كە ئەمین زەكی بەگ مەتلەعەكەی لە تاریخی سلێمانیدا نووسیوە لەلایەن مەلایەكی فازیلەوە لە بەغدا گەیشتە دەسمان. بەخوێندنەوەی ئەم تەنیا غەزەلە پایەی شاعیریی خاكی دەرئەكەوێت.

---

(١) كەوشەك یارییەكە تایبەتی فەقێ و مەلاكان.

ئەم یارییە یاریی بەهارە و لەسەر سەوزە گیا ئەكرێت.

(٢) سێ بازیشی پێ ئەڵێن و هەموو لاوێك لە بەهارا ئەم یارییە ئەكا...

وشەی (دابیٚ) کە لە چەند جێگەیەکیاندا دەبینرێت لە (دابوون)ەوە هاتووە، ئەوەندە سەنعەتکارانە و شاعیرانە، بەکاری هێناوە و لە وشەکانی (دانا، با، باب، بابا..)دا لە(جیناس)ی ئەدەبی، لەفزی و مەعنەوی ئەوەندە ئیستفادەی کردووە کە ئەڵێی هەیکەل تراشێکە یاری بە تۆپەڵە مێو ئەکا. ئەمە تەواوی غەزەلەکەیە:

ئەگەر دەروێش ئەگەر سۆفی لە تەکیە و خانەقادا بیٚ
گەدا بیٚ یاخو پاشا بیٚ خەلیفە یاخو وەستا بیٚ
لە عەرسەی کەوشەکا جیٚ ما، وەکو دابە ئەبیٚ دابیٚ
دەبیٚ سەر حیز و مل کز بیٚ، دەبیٚ داماو و ڕیسوابیٚ
قەبووڵ نابیٚ بە هیچ بابیٚ کە کورد دابیٚ لە جێی بابیٚ
ئەگەر سوختە مەلای جیٚ هێشت، مەلا ملکەچ نەبیٚ نابیٚ
لە مەیدانی عیبادەتدا بەجیٚ ما، هەرکەسیٚ بیٚ شك
بەدایم چاو بەرەو ژێرە دەبیٚ مەهتوك و ڕیسوابیٚ
بەجیٚ مان باعیسی بەدناوییە حەتتا لە یاریدا
کەسیٚ مەقبول و ماقوڵە کە چابك دەست و ئازا بیٚ
قەدی ئەلفی دەبێتە (دال) لەبەر سستی لە یاریدا
بەجیٚ ماو هەر دەبیٚ دابیٚ بەزیلەت گەرچی وەستا بیٚ
مورید گەر مورشدی جیٚ هێشت لە یاریدا دەبیٚ دابیٚ
بەسەریا هەر دەبیٚ هەڵچیٚ لەژێر باری دەبی دابیٚ
کەسیٚ پاش کەوت ئەگەر فەرزەن خەڵاتی شای لەبەر دابیٚ
ویا عەینەن عەمامەی شێخولئیسلامی لەسەر نابیٚ
دەبیٚ پشتی کەمانی بیٚ وەکو گۆ سمتی هەڵنا بیٚ
بڵێ پشتم شکا بابیٚ کەسیٚ مابیٚ بەسەرما بیٚ
بەجیٚ ماویش لە کەوشەکدا ڕەفیقان هەر دەبیٚ دابیٚ
قیاس، ڕۆشن دەلیلێکە دەبیٚ ئەحکامی مەجرا بیٚ
ئەمە مەعلومە لای هەرکەس چ نادان و چ دانا بیٚ
کە دابوون کاری نادانە کەسیٚ دانابیٚ دانابیٚ

فـیـداتـان بـم وەرن یـاران لـەمـەولا ڕوو لـە مـەولابـێ
دەروون عـاجـز لـە دنـیـا بـێ لـە مـالا یـەعنـی دڵ لابـێ
چ خۆشە تەرکی خوو هەر شەو هەموو چاوی لەخەو دابێ
نـەسیـمـی نـیسبـەتت بـوبـێ وەکـو(شەوبـۆ) لـەشەو دابـێ
کـەسێ کـەوشەك بکـا (خـاکـی) موحـەللـەق بـاز و ئـازا بێ
بـەسورعـەت هـەر وەکو بـابێ بـەهـیمـەت میسلی بـابـا بێ
حـەریـفـی، دوی لـە چـایـخـانـە دڵـی مـەعمـوور و ئـاوابێ
بە(تەجنیس بازی) دەیفەرموو جەزای چاکە دەبێ چا بێ.

بێجگە لە ئەم غەزەلە، چەند (نەعت)ێکی نەبەوی دووورودرێژی (خاکی)مان لە دەفتەرێکی دەسخەتی کوردێکی (شعرباز)دا بەرچاو کەوت. بۆ نموونە لەهەر (نەعت)ێك، یەك دوو شیعری جوانمان هەڵبژارد کە بیخەینە بەرچاوی خوێندەوارانی خۆشەویست؛ ئەم شیعرانە چەند (بەیت)ێکە لە قەسیدەیەکی ٦١ بەیتی:

بـبـارێنـی خـوا بـارانـی هـەرچـی فـەیـز و ئـیـحسانـە
بەسەر ئەو باعیسی خەلق و گوزیدەی جەمعی ئەکوانە
دەمی سوبحی ئەزەڵ (داکا) هەتا شامی ئەبەد بڕژێ
بـەیـەك تـاو بـێ نـەوەك تـاوتـاو، وەکو تـاوی بـەهـارانـە
بـەسەوزەی نـەونـەسیمـی گوڵ شەمیمی لوتفـەوە داکـا
نـەسیـمـی نـیسبـەتـی حـەق دانـەیـەکی کـا بـەسەد دانـە

....

کەلامیان ڕاستە هەردوو بوون لەگەڵ حەق، ئەحمەد و مووسا
تـەفـاوتـیـان وەلـێ ئـاخـیـر زەمـیـن، تـا عـەرشی ڕەحـمـانـە

....

ئەرێ (خاکی) ئەتۆ خۆت چی و دیاریی تۆ ئەبێ چی بێ
لـەبـۆ شاهـی عـەرەب هـەرگـیـز نـەبـەی ئـەم شیـعـرە کوردانـە
مەگەر شاهی ڕوسول، هادی سوبول، سەرخێڵی جوملە و کول
بـە ئـیـحسانـی بکـا تـەحسیـن، بڵـێ: وەك شیعری (حـەسان)ە

ئەمەیش چەند شیعرێکە کە لە قەسیدەی (میعراج نەبی) وەرگیراوە، قەسیدەکە خۆی ٣٨ بەیتە:

چییە ئەمشەو، شەوی سوور و سروور و سەیر و سەیرانە
شەوی(ئەسرایە) یا سوبحی ویساڵی جانی جانانە

......

لە خەڵوەتخانە دەرکەوتتوو، لە حەوخانەی فەلەك سەرکەوت
لە دەوڵەتخانە چوو، یەك ئان بە دەوڵەت هاتەوە خانە

....

نەسیمی فەیز حەق ئەنگووت و خونچەی کامی پێ پشکووت
ویساڵی جان و جانانە، چ خۆشە، رەبی چەن جوانە

....

لە ئەحمەد تا ئەحەد میمێ بوو فەرقی غەرقی وەحدەت بوو
بزانە عاشق و مەعشووق لەناو ئەم دووانە کێیانە

....

جیهان سایە نشینە، تۆ مەگەر ڕۆحی کە بێ سایەی
بەڵێ سایە، وەزیفەی جیسمە، جیسمی تۆ هەمووی جانە

....

حەدم کوا من بەیانی حەدی ئیعجازی (محەمەد) کەم
کە تیعدادی نجوومی ئاسمان، خاریج لە ئیمکانە

خەستە

مەخلەسی شاعیرێکی ئەم وڵاتەیە ناوی و سەرگوزشتەی ژیانیم دەس نەکەوت. تەنیا لە (ئەنجومەنی ئەدیبان)دا بەعزێ شیعریم دیوە. ڕەنگە لە شوعەرای قەرنی سیانزەمینی هیجری بێ.

مەتلەعی غەزەلی (دەکەم شین)ی ئەمەیە:

لە هیجرانی گوڵی سوورم دەکەم شین
دەڕێژم دەم بە دەم فرمێسکی خوێنین...(١)

تەواوی ئەو غەزەلەی کە جەنابی ئەمین زەکی بەگ مەتلەعەکەی وەرگرتووە و لەسەرەوە نووسیومانە لە (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد)دا بەم ڕەنگەیە:

لە هیجرانی گوڵی (سوورم) دەکەم (شین)
دەڕێژم دەم بە دەم فرمێسکی خوێنین
وەکو کۆتر دەناڵم شەو هەتا ڕۆژ
نیشاتم دەرد و ڕەنجە سوحبەتم شین
لە بازاڕی غەرامی عەشقی گوڵدا
تەلەف بوو، مایەی عومر و (مەتای)(٢) دین
بڵێسەی ئاگری کوورەی دەروونم
دە پێکی قورسی ماه و عەقدی پەروین
هەموو عالەم لە ناڵەی من بەتەنگ هات
لە بۆ بەختم دەنێرن لەعن و نەفرین
لە حەسرەت عەنبەرین زولفی سیاهت
تەپ و دووی دڵ ئەچێ بۆ گونبەدی شین

(١) تاریخی سلێمانی.

(٢) مەتا= متاع. ر. ح

وەهـــا دەردم گـــران و سەخـــتـــە، بـــۆمـــن
فـــەلـــەك دەگـــری، مـــەلایك دێنـــە نـــاڵـــیـــن

ئەم شیعرانەی خوارەوەیش هی خاکییە لە دەفتەرێکی دەسخەت وەرگیراوە:

بـەبـێ تـۆ مـن پـیـاڵـەی غـەم ئـەنـۆشم
وەکو مـەجـنـوون نـەمـاوە عـەقڵ و هـۆشم
لـە حـەسرەت خـەتـی نـەوخێزی بنـەوشەت
هـەمـیشە بـەرگـی نـیـلـی ڕەنگ ئـەپـۆشم
قـــەدەم ڕەنجان کـــە بـــێ حـــاڵـــم بـــپـــرسە
بـــپـــرسە لـــەو دەروونـــەی پـــڕ خـــرۆشم
ئـەتـو شاهـنشەیـی ئـیـقـلـیـمـی حوسنی
ئـەمـن بـێچـارە عـەبـدی حـەڵـقـە گوشم
لـە گـەرمـی مـەیلـی ساردت نووری چاوم
وەکــو دیــزە لــە کــوڵ دایــم بــە جــۆشم

لە غەزەلێکی تری خەستەدا، ئەم تاقە شیعرەمان زۆر جوان هاتە بەرچاو:

مـروەت و ڕەحـمـی نـیـیـە ئـیـنسافـی بـاری کردووە
دەوری باغی دڵ بەخار و جەوری غەم پەرژین ئەکا

ئەمیش فەردێکە لە شیعری خەستە:

لـــە حـــەرفـــم تـــۆ مـــەبـــە ئـــازوردە قـــوربـــان
سەری مـــوویـــێ نـــەمـــاوە ئـــیـــخـــتـــیـــارم

ئەمیش دوو(بەیت)ی جوانە لە غەزەلێکی تری:

ئـــەگـــەر کـــردوویـــە تـــەقسیـــر و گـــونـــاهـــێ
هـــــەزاران تـــــۆبـــــە تـــــا ڕۆژی مـــــەمـــــاتـــــم
لـــەمـــن عـــاجـــز مـــەبـــە ئـــیـــتـــر بـــە قـــوربـــان
خـــۆشە ئـــەر بـــمـــکـــوژی ئـــەر کـــەی خـــەڵاتـــم

زۆر جـێی داخـە ئـەم شاعـیـرە کـوردە کـە بـەشێوەی شیـعـرەکـەی وا دەردەکـەوێت موکریانی بووبێ، ناووشوێنی نەزانرێ و (دیوان)ێکی تەواوی نەگاتە چنگمان. بە

مەتانەتی شیعرەکانیا و بەپێی ئەوەی کە وەکو عاداتی هەموو شاعیرێك (مەخلەسی)ێکی بۆ خۆی داناوە دەبێ شیعری زۆر بووبێ و ئەم شیعر و یا دیوانەی (خەستە)، یا لەناو چووبێ و یا کەوتبێتە قوژبنێکی دوور و تاریکەوە. بە ناوی محەبەتی ئەدەبیاتی قەومی، تکا لە خوێندەوارانی خۆشەویست، کە ئەگەر لەلایەن ناوونیشانییەوە شتێك ئەزانن، بۆمان بنووسن لە بەرگی دووەمی ئەم کتێبەدا باسی بکەین...

شیعر و ئەدەبیاتی کوردی

بەرگی دووەم

پێشکەش

بوێژەکان و ئەدیبەکانی کورد، بەرامبەر بە قەومی خۆیان پێویستییەکی گەورەیان لەسەرە. مێژوو لە دوارۆژدا لەناو وێژە و وتارەکانی ئەوانا بۆ هۆی دواکەوتن، وە یا پێشکەوتنی کورد ئەگەڕێ، لەبەر ئەمە، ئەبێ ئێمەیش وشیار بین و ڕێی ئەوەیان نەدەین کە سەرمایەکانیان بە فیرۆ بدۆڕێنن واتە، پێویستە لە وێژە و وتارەکانیان ورد و سەرنجیان بدەینێ تاکو بتوانن بۆ کردەوەی باش و بۆ خزمەتی وڵات هانیان بدەین و بیانکەین بە ڕابەری قەومەکەیان، بەم ڕەنگە ئەو پێویستییەی لەسەریانە سووک ئەبێ و بەجێی ئەهێنن و لە ڕاست پرسینەوەی مێژوودا شەرمەسار نابن، ئینجا لەبەر ئەمەیە، کە ئێمە ئەم نامیلکەیە پێشکەشی ئەو خوێنەرە بەڕێزانە و بەتایبەتی پێشکەشی ئەو لاوانە ئەکەین کە لەباریانا هەیە خزمەتی قەومەکەیان، وە وڵاتیان بکەن و نرخێك نادەن بە چرپەچرپی هەندێ کەس لە جیاتی تێبکۆشن و یارمەتیی خۆیان پێشکەشی خاوەن تەقەلاکان بکەن، تەنیا بە توانج و ڕەخنەی پووچ و عەزم شکێن، کنە لە بناغەی یەکێتییا ئەکەن!.

ڕەفیق حیلمی

بەغدا: بستان الخس

٩٥٦/٣/٣

سەرەتا

لەژێر ناوی «شیعر و ئەدەبیاتی کوردی» یا، لە ساڵی ١٩٤١ نامیلکەیەکم لە چاپ دابوو و بڵاوم کردبووەوە، لەو نامیلکەیەدا سەرگروشتەی چەند شاعیرێکی کورد و، لە شیعری هەر یەکە لەوانە چەند وێنەیەکم خستبووە بەرچاوی خوێنەرانی خۆشەویست و بەپێی بیر و زانستی خۆیشم لە شیعرەکانیان دوابووم. بەڵام داخەکەم بە پێچەوانەی پەیمانێك کە دابووم بەرگی دووەمی ئەو نامیلکەیەم تا ئیمڕۆ بۆ چاپ نەکرا. ئەوا ئیمڕۆ لەسەر فەرمایشی و ئارەزووی چەند برا کوردێکی بەڕێز هەر چەندە بەرهەڵستیشم هەبوو ئەوانەی لە کاتی خۆیا نووسیبوومەوە و هەندێکی لەساڵی ١٩٤٣ لە گۆڤاری «گەلاوێژ»ا بڵاو کرابوونەوە، کۆم کردنەوە و پیاچووەمەوە ئینجا باسی چەند شاعیرێکی تریشم خستەسەر و، لەمانە بەرگی دووەمی ئەم نامیلکەیەم هێنایە ناو. قەومی کورد شاعیری زۆری لێ هەڵکەوتووە. بێت و بمانەوێ باسی هەموویان بکەین هەر لێ نابینەوە. لەبەر ئەوە ئەمەوێ بزانرێ کە شاعیرەکانمان هەر ئەمانە نین کە من باسم کردوون، وەیا باسیان ئەکەم. بەڵکو هەر لەناوچەکانی سلێمانی و کەرکوك و هەولێرا ئەوەندە شاعیر هەڵکەوتووە کە تەنیا ناوەکانیان نامیلکەیەکی لێ ئەنووسرێتەوە، لەناو ئەمانەدا ئەوانەی بەرەحمەت چوون، وەکو: نالی و مەحوی و هیجری و شێخ ڕەزا و مەولەوی و شوکری و میسباح و تایەر بەگ و مەلا محەمەدی کۆیی و ڕەشیدی قادر ئاغا(١) و مەلا عەبدوڵا (مفتی پێنجوین) و ئەختەر و سافی...

لە تازەکان ئەوانە کە شوکر ماون، وەکو: سەعید فەوزی و شێخ مستەفای شێخ سەلام و قانع و ئەحمەدی شێخ غەنی و مەلا ئەسعەدی مەحوی و ڕۆژبەیانی و هەردی و توفیق وردی و برایم ئەحمەد و هەژار (عەزیز موکریانی) و مستەفا سەفوەت و کانی و مەعروف خەزنەدار و هەوری و مەدهۆش، بێ باك و فایق زێوەر و مەنگوڕی و شارەزووری و ئاورەحمان بەگی نفووس و ... هەموو شاعیرن و هەندێکیان لەوانەن کە ئەشێ بە تایبەتی نامیلکەیەکیان دەربارە بنووسرێتەوە، بەڵام وەخت و بەخت جارێ

---

(١) ڕەشید قادر ئاغا برا بچووکی مەحموود ئەفەندی قادر ئاغای ڕەئیسی پێشووی بەلەدیەی سلێمانی بوو، بە لاوی و لەکاتی شەڕی گەورەی یەکەما ئەمری خوای کرد.

ئەوەندە یار نییە، کە بتوانین بەم ئامانجە گرنگە بگەین. لەگەڵ ئەمەیشا خوا یاربیّ و تەمەن وەفا بکا، هەوڵ ئەدەین کە ناوبەناو چەند بوێژێك لەناو ئەمانەی کە باسیان کراو بە تایبەتی لەوانەی کە دیوانێکی (لەچاپدراو) یان نییە و یا شتێکیان دەربارە نەنووسراوەتەوە، هەڵبژێرین و نامیلکەی سێیەمی لیّ ڕێك بخەین، ئینجا تکای بەرودوامان لە خوێنەرە بەڕێز و خۆشەویستەکان ئەوەیە کە چاو لە کەموکورتیمان بپۆشن و بمانبەخشن بەوە کە مەبەستمان خزمەتە و سەرکەوتنی کورد!

دڵدار

یونس ڕەئووف

١٩١٧ – ١٩٤٨م

دڵدار ناوی یونس ڕەئووفە، لە ٢ی شوباتی ١٩١٧ی میلادی لە کۆیێ هاتووەتە دونیا، بەم حیسابە بە عومر بچووکترینی هەموو ئەو شاعیرانەیە کە تا ئێستا باسمان کردوون، هێشتا یەك ساڵان بووە کە باوکی هێناویەتە هەولێر، لە دوای ئەوە چوونە (ڕانیە) و لەوێ تا پۆلی ٢ی ئیبتیدائی خوێندووە، بەینێکیش گەڕاوەتەوە کۆیێ و لەوێ خوێندنی ئیبتیدائی، دوای ئەوە لە هەولێر و کەرکووك خوێندنی مەتەوەستە و سانەویی تەواو کردووە، ئێستا لە پۆلی دووەمی حقووقی بەغدا ئەخوێنێ. لاوێکی زرنگ و خوێنگەرمە، خاوەنی بیرێکی ژیرانە و پیرانەیە، گیانێکی خاوێن و هەستێکی بەرزی هەیە. هەر لە منالّییەوە تووشی گێرە و کێشە و تەنگوچەڵەمەی زەمانە هاتووە و ژیانێکی کەموزۆر سەخت و تاڵ و بە ئەندێشەی ڕابواردووە، لەبەر ئەمە ئاشنای ساردوگەرمی دونیایە و جێگەی هیوای دواڕۆژە، شاعیرێکی خواییە و ئیلهامی شیعری لە هەوای سازگار و لە بەرزیی شاخەکانی نیشتمانەوە وەرگرتووە، بەدڵ و گیان مەفتوونی دیمەن و چاو ئەندازە شیرینەکانی وڵاتی کوردستانە.

هەر چەند بەهۆی منالّی و خەریکبوون لەگەڵ خوێندن، زۆری شیعر دانەناوە و ئیمڕۆ لە شاعیرە ناودارەکان ناژمێررێت بەڵام بەو شیعرانەیا کە هەیە و بەرچاوی ئێمە کەوتووە و بە نوور و گەوهەری ئەو زەکایەدا کە لەم چەند شیعرەدا ئەبینرێ، جێگەی شك نییە کە دڵدار، شاعیری تەجەدودپەروەر و ناوداری دواڕۆژ ئەبێ. لەبەر

ئەوە، ویستمان کە سەرەتای ناو و شورەتی لەم (نامیلکە)یەوە دەست پێ بکا.

دڵدار، بەلای ئێمەوە شاعیرێکە زۆر باڵا، ئەگەر لە هەندێ شیعریا ناپوختەیی هەبێ، بەهای شاعیریەتیی پێ ناشکێت. منداڵێك کە هەموو ژیانی خۆی بە خوێندنەوە ڕابواردبێ و هێشتا لە خوێندنی پێویستی (ڕەسمی) ڕزگاری نەبووبێ، ناتوانێ ببێ بە شاعیرێکی (کەسبی) و بگاتە پلەی ئەوانە کە شیعریان کردووە بە (سەنعەت). لەگەڵ ئەمەیشا دڵدار، هەر لە مەکتەبی ئیبتیدائییەوە دەستی کردووە بە شیعر وتن و لەم مەیدانەدا گۆی هونەری بردووەتەوە، لەبەر ئەوە ئێمە کەموکورتی شیعرەکانی ئەومان نەگرتە بەرچاو و بڕوامان هەیە، بەوە کە شاعیرێکی فیتری و خوادادە، هیچ گومانی تیا نییە کە هەلێکی باش و کۆڵینەوەیێکی ئەدەبیی ورد، دڵدار ئەگەیێنێتە ڕیزی شاعیرە گەورەکانی کورد، ئەوەیش لەوێ بوەستێ کە لەلایەن بیری قووڵ و خەیاڵی وردەوە ئێستایش دڵدار گەلێ لە ژوور ئەو شاعیرانەوەیە کە هەندێ وشەی ڕەق و تەعبیری ساردی وا ئەهۆننەوە و ئەیکەن بە (نەزم) کە بە دیمەن و بیستن، شیرین و ڕەنگین، بەڵام لە مانا و حەقیقەتا پووچ و بێ کەڵکن.

ئێمە ناتوانین لێرەدا هەندێ شیعری دڵدار بنووسین کە زادەی بیرێکی زۆر قووڵ و ڕەوانی (تەفکیری عەسری)یە. بەڵام زۆر جێی داخە کە پێوەندیی گرانی (تەقالید)، ئیمڕۆ، ڕێ نادا بە بڵاوکردنەوەیان. زۆرتریش ئەو جۆرە شیعرانەیەتی، کە دڵدار و شاعیریەتی بڵندی دڵداری بە ئێمە ناسی، ئەو شیعرانەی کە لە هۆنینەوە و دروستکردنی وشە و (تەعبیر)ی ڕەنگاوڕەنگ و ڕێکخستن و یەکخستنی قافیە زیاتر، کۆڵینەوەی فەلسەفەی ژیانمان بیر ئەخاتەوە و چەشنی لێکدانەوەی ئەم شاعیرەمان تێ ئەگەیێنێ کە بە تەمەن منداڵ و بە مێشك گەورە و پێگەیشتووە.

دڵدار، یەکەم جار لە (ڕانیە) لە بەرامبەر سەرچاوەی پیرۆزە ڕەنگی ئاوی (قولە)، ڕوحی شاعیریەتی بزووتووە و هەر لەو ڕۆژانەدا کە لە فریوی زەهراوی شارستانییەتی دوور بووە و چاوی ئازادیی بێ پەردەی بە چاو ئەندازەکانی شیرین و ڕەنگینی نیشتمانا گێڕاوە، لە کانگای دڵیا مەغزی ئەم شیعرانەی کۆ بووەتەوە و تۆمارێکی نیهانی دروست کردووە. لە دوای بەینێك کە لەو چاو ئەندازانە دوور ئەکەوێتەوە و کارەساتی زەمانە و گێژەلووکەی بێ ئامانی ژیان گێژی ئەدا ئەو تۆمارە شارراوەیە ئەکرێتەوە و ئەویش بێ ئەوەی ڕەنجێکی لەگەڵ بدا شیعرەکان دووبارە ئەکاتەوە و یا بە نووکی قەڵەمەکەیا ئەڕژێتە خوارەوە.

کوردستانی خۆش، نیشتمانی جوان
تۆ قیبلەگاهی منی بێ گومان!
چاوم پشکووتووی شاخەکانتە،
فێری ژیانی باخەکانتە.
دەنگی شمشاڵی شوانەکانت،
زریق و باقی جوانەکانت،
قاسپەی (کەو)انی قەد کێوەکانت
خورەی ئاوەکەی نشێوەکانت
ئەمانە هەمووی گوێیان کردمەوە
هەوێنی شیعری دڵیان گرتمەوە

***

نەونەمامێ بووم لەم خاکە ڕوام،
بە خۆشەویستیی ولات ئاو درام.
بەڵێ کوردستان تۆ منت خولقان،
تۆ منت خولقان پێت بەخشیم ژیان!
خۆشیی ژیانم خۆشی ژینتە.
ئێشی ژینی من ڕۆژی شینتە!
چونکە کوردستان، نیشتمانی جوان!
تۆ قیبلەگاهی دڵی بێ گومان.

***

(دڵدار)ی هاونیشتمانی حاجی قادری کۆیی کە یەکێ بوو لە شاعیرە ناودارەکانی کورد، لە شیعر (وتن)یشا پەیرەوی ئەم هاونیشتمانەی خۆی کردووە و لەسەر شوێنی ئەو ڕۆیشتووە. لەخوارەوە وێنەیەکی تریش لە شیعری دڵدار ئەخەینە بەرچاوتان:

دڵ بە دووی ئەفسانە کەوت و وای ئەزانی وا ئەبێ
ئیشی دونیا ڕەنجی پێ ناوێ بە خۆی کۆتا ئەبێ.

نـەی ئـەزانـی ئـەو بـە عـارەق داری هـیـوا ئـاو بـدا
گـەر بـەخـوێن پـەیـنـی بـدا ئەوجـا سەمـەر پـەیدا ئـەبێ
لـەفـزی نـابـێ، نـابـێ بـیـزانـی کـە لاوی کـوردی تـۆ
هەر بە کۆشش دێتە بەر، باغی ئەمەل ئیحیا ئەبێ.
تـالـیـع و ئـیـقـبـاڵـە وەهـمـی پـای بـەنـدی بێ هـونـەر،
کاری چاکی ڕێ بخەی، عەزمت هەبێ خۆی چا ئەبێ
ئـەی بـرا! لادە لـە فـیـکـری کـۆن و زوو سا ڕاپـەڕە،
عـەزمـی مـەردانـەت بـبـێ هـەرچـیت نـیـازبـێ وا ئـەبێ
مـردنـە ژیـنـت بـە بـێ کـاری، لـە سستـی لا بـدە!
هـەر بـە ڕەنجی لاوی وەك تـۆ نـیشتـمـان ئـاوا ئـەبێ.

ئەم شیعرانە کە باسی هەندێ دەردی کۆمەڵایەتی ونیشتمانیمان ئەکا و چارەسازی ئـەمـانـەمـان پـێشان ئـەدا، هـەر وەکو لەلایـەن بیرەوە پوختـە و بـە کـەڵکـە لـە نیگـای ئەدەبیشەوە پەسەند و بەهادار و لە سەنعەتی شیعر کەموزۆر بەشدارە، لەلایەن وەزن و قـافـیـەیشەوە کـەموکورتـی نییـە و بـەڵکو ئـەتوانم بڵێم کـە قـافـیـەکـانی زۆر جوان و شاعیرانەیە.

ئەوەندە هەیە قافیەی (وائەبێ) لە سەدری(١) بەیتی یەکەما هاتووە و لە عەجزی بەیتی پێنجەما دووبارە کراوەتەوە. لە دوو نیوە شیعرەکانی:

لەفزی نابێ، نابێ بیزانی کە لاوی کوردی تۆ، و کاری چاکی ڕێ بخەی، عەزمت هەبێ، خۆی چا ئەبێدا، (جیناسێکی تام)ی زۆر جوان و لە بەیتی دووەمی دوای مەتلەعەکەیشا (تەشبیه و ئیستعارە)یەکی شاعیرانە هەیە. و بەکورتی شیعرەکان هـەمـووی بـەهـێز (مـەتین) و ئـاهـەنگدارە. دڵدار لـە ڕێگـەی (شیـعری چیرۆکی)شەوە خزمەتی کومەڵایەتیی کردووە. شیعرکانی «قەل و ڕێوی» یەکێکە لەوانە:

ڕۆژێ لــە ڕۆژانا قــەلێ
وەستا لەسەر کۆلکە چلێ

سەلکێ پەنیری لە دەنووک
ویستی کە بیخوا لە هــەلێ

(١) سەدر بەنیوە شیعری یەکەمی (بەیت)، عەجز بە نیوە شیعری دووەمی ئەڵێن.

ڕێوی بــــەلایـــا تێ پــەڕی
چاوی بە قەل کەوت و مەڵێ(١)

ویستی بە فێڵێ لێی سەنێ
دەسی پێ کرد پیا هــەڵبڵێ(٢)

وتی ئــەی بــــولبولی زەمـــان!
ئەی نەغمە خوانی سەر تەلێ

بیستوومە من ناوبانگی تۆ!
تــــوخــوا گۆرانیم بۆ بڵێ!

قەل وەختێ زاری داپچڕان،
پەنیری کەوتە بن تـــــەلێ!

ڕێـــوی پـــەنیری قۆستەوە.
بەڵام لە پێش ئەوەی هەڵێ،

وتی: ئەوجـــا بەســـە نەفام!
گوێت لێ بێ ڕێوی بۆت بڵێ.

وەختێ شتێکت گرتە دەم
کەر مەبە گۆرانی مــەڵێ

ئەمەیش کەرانەبێ کەوا،
تەفرە دراوی تۆ چەلێ(٣)

مەوزووعی ئەم فیکرە لەزمانی بێگانەوە وەرگیراوە و (بێکەس)ی شاعیری ناوداری (سلێمانی)ش بە وێنەیەکی شیرین خستوویەتە سەر زمانی کوردی. وەرگێڕانەکەی دڵدار لە جوانییا لە هینەکەی بێکەس کەمتر نییە. دەسکارییەکی کەم کە تیا ئەبینرێ حوسنێکی تری داوە بە فیکرەکە، واتە هەر وەکو کچێکی دلبەری بێگانە، بەرگێکی نایابی کوردی لەبەر شیرینییەکەی فرێوێکی زیاتر پەیا ئەکا و زۆرتر ئەچێتە دڵی

(١) مەڵێ =مەڵێ =مەگەر =تومەز.
(٢) پیا هەڵبڵێ =بەسەریا هەڵدا =قوو.
(٣) چەلێ بەشێوەی ئاکۆیان بە (جار) ئەڵێن، چەلێ، واتە جارێك.

لاوێکی کوردەوە! ئەم فیکرەیش ـ بەلای منەوە ـ دوای ئەوە کە وەرگێڕراوەتە سەر زمانی کوردی جوانتر و شیرینتر بووە..

دڵدار، شیعری غەرامیشی وتووە. ئەمە یەکێکە لەو شیعرانەی:

ئەی بای شەماڵ!

ئەی بای شەماڵ! ئەی بای شەماڵ!
ئارامی گیان و دڵەی وەك زوخـاڵ!

پۆستەی هەوایی! پەیکی موژدە بەر!
ئەگەر هاتو ڕێت کەوتە کۆی دڵبـەر

وەك عارەب دەخیل! کە چوویتە ئەولا،
مـەوێستە تــاکــو خیوەتی لــەیلا!

مەوێستە تاکو لای شۆخێ کە وا،
تیری نیم نیگای لە دڵمـا ڕووا !

پێی بڵێ گـیانە لـەم ڕێگـەویـانـە
لـەم چـەم و بێشە و هـەردە و کێوانـە
(شێت)ێکی شەیدا و ڕووت و قووتم دی
فـرمێسکی ئاڵی وەك یـاقـووتم دی

ڕووی لە خوێن خاڵی وەك زەعفەرانە
چـاوەکـانی لێڵ، پڕ لە گـریـانە

بڵێ هەیکەلی وەك ئێسقانیم دی،
قەدی چەماوی وەك کەوانیم دی

بڵێ خەیاڵی بەژن و بـاڵاکـەت،
تیشکی ڕووناکی شەوقی لالاکەت،

نەرگسی شەهلای چاوی بەخومارت،
خەرمانەی زوڵفی لەسەر ڕوخسارت

فـــريشته ئاســـا ســـاتێ هــەزار جار
خۆی نیشان ئەدا خۆی ئەدا حەشار(١)

بڵێ ئێستاکەش ئەو ماڵوێرانـــە،
ئەو کەژ مەسکەنەی وێڵی شارانە،
هــەر بە ئومێدی جەژنی ویساڵە،
بژی پێت دەگــا هەروای خـەیاڵە!

جار جاریش لە دوای نالەی دڵی زار،
فرمێسك ئەرژێنێ وەك هەوری بەهار!

***

پۆستەی هەوایی پەیکی موژدەبـــەر!
هاتو ئەگەر رێت کەوتە کۆی دڵبەر؟

چەند شاعیرانەیە؟ و چەندە وەسفێکی شیرینە بۆ بای شەماڵ! ئەم بەیتەیش کە ئەڵێ:

مەوێستە تاکو لای شۆخێ کەوا،
تیری نیم نیگای لــە دڵمــا ڕووا!

هەر بە شاعیرێکی سەنعەتکار و شارەزای ئەدەب بەهای بۆ دائەنرێ. لە (بەیت)ی:

جارجاریش لــــەدوای نالەی دڵی زار،
فرمێسك ئەرژێنێ وەك هەوری بەهار!

دا (سەنعەتێکی مەقسوود) هەیە. واتە بە تایبەتی (ڕژاندنی فرمێسك)ی دوای (نالەی دڵی زار) خستووە تاوەکو دەسەڵاتی شاعیر بەسەر مەغزای شیعرەکەیا وەکو (حوکمی تەبیعەت) بەسەر هەوری بەهارا (جاری) بێ.

دڵدار بە تایبەتی لە پەند و مەوعیزەی میللیدا دەستێکی درێژی هەیە و بە گەلێ وتاری بەهادار و شیعری جوان ڕێگەی ژیان و سەرکەوتنی پیشانی لاوانی دوارۆژ داوە. ئەم شیعرانەی خوارەوەی یەکێکە لەوانەوە بەلای ئێمەوە شاشیعرێکە کە لەم بابەتەوە وترابێ:.

(١) خۆی ئەدا حەشار ـ خۆی ئەشارێتەوە.

منداڵی هیوا

منداڵی هیوا، کـــوولەکـــەی دڵان.
تـازە خونچەکەی نێو بـاخی گوڵان!

هـەر چەندە سەیری نێوچاوت ئەکەم.
نـابینم گــــەردێ نە زۆر و نـــە کەم.

روونیی چیهری تۆ وەك ئـاسمـانی ساو،
وەختێ لێی دابێ پــرشنگی هـــەتــــاو.

تیشکی ئومێدی سەر دڵی تـاری،
لە ئـاسمـانی ڕووت ئەدا دیـاری،

ســــیوەیلی چـــاوی بـــریقە دارت
ڕووناکیی پاکی وێنەی ڕوخسارت.

خـــەندەی بێ فێڵی لێوە ئـــاڵـــەکەت،
نەشئەی دووچاوی مەست و کاڵەکەت.

بێ شك پێشەنگی موژدەی دڵشادین
یا نەغمە خوانی بـــاخی ئـــازادین!

ئومێدی دوارۆژ، ڕۆڵەی هیوا، تۆی!
خاوەنی فیکری بیکر و بـــاڵا تۆی!

هیوام بە تۆیە ئەی تـازە منـاڵ
بەیانی ببیە نموونەی میسال!

ئەم قسانەی من کەوا بۆت ئەکەم
بزرنگێتەوە لــــە گوێتا هـــەردەم!

ڕاسـتگۆ بە دائیم قـەت درۆ نــەکـــەی!
وەختت بەبێ سوود تۆ لە دەس نەدەی!

تێ کۆشە دائیم هەروەکو هەنگ بە!
لە مەیدانی ژین ئامادەی جەنگ بە!

ئەوا پێت ئەڵێم چاکی بزانە.
ژیانی مەردی باری گرانە!

نـــەك وا بزانی وەك ژینی دوێنێ،
دەخۆی و دەنووی تۆ لەناو نوێنێ

ئەوە ژین نییە کـــە وەك ژن بژیت،
ئەبێ هەم ئازا و هەم مەزن بژیت!

ڕۆژێ کـــە هاتو، تۆ پێ گەیشتی،
چـــاوت کردەوە، لە ژین گەیشتی،

ئـــــەبینی ژیـــان کێـوێکی بـــەرزە.
ڕێگەی خوار و ژوور بەترس و لەرزە.

گشتی کەند و کۆسپ، دەوەنە، دارە.
پڕ لە دوڕندە و دووپشك و مـــارە

سەر ڕێگەت هەمووی دانەیە و داوە.
نـــادان و دانـــا لـــەوا دامـــاوە!

گیانەکەم ئەبێ تۆ لـــەم ڕێگـــایە.
لەم دانە و داوەو، چەرخ و دەزگایە.

گەلێ ماندوو بی، عـــارەق بڕێژی
ئەم دەرد و ئێشە یەك یەك بچێژی

لە ڕێی سەرکەوتن ئەبێ پێش کەوی
هەتـــا بکەوی زیـــاتر ســـەرکەوی

نیشانی تیرەی خۆت بدەی ڕێگا
کە ڕیز ببەستن بڕۆن بە شوێنتا

تۆ ئەبیّ چرای زانستی هەڵکەی
دەسم داویّنت ڕیّگا ون نـــەکەی!

بیر و هۆشی خۆت بەکـار بهیّنە
ئەم دانە و داوە یەك یەك بپسیّنە

تـــاکـــو دەرکەوی لـــە هــــەموو دونیـــا
چەندیان کرد بمریّ کەچی کورد هەر ما؟

***

بەڕاستی پەندنامەیەکی بەرز و بە نرخە. شیعرەکانیشی هەر چەند سادەیە، بەڵام زادەی تەبیعەتێکی ئازاد و ڕەوانە و، ئەشیّ کە بە (سەهلی مومتەنیع)ی دابنێین. خۆزگە هەموو لادێیەکی کورد لەسەر ئەم پیّ و شویّنە ئەڕۆیشت ئەوساکە دەرئەکەوت کە ئەم قەومە چۆن دەست لە مل هیوا ئەکا و ئەگا بە ئامانجی پیرۆزی!...(١)

(١) باسی دڵدار لە هەنگامی ژیانی خۆیا کە هێشتا قوتابی (کلیەی حقوق) بوو نووسرابووەوە. بەڵام لە چاپدانی ئەم نامیلکەیە ـ داخی گرانم ـ کەوتە دوای مردنی.

ڕەمزی

مەلا مارف

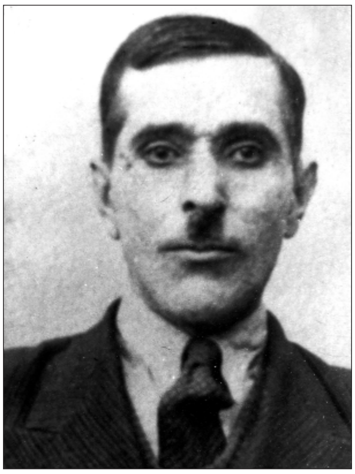

محەمەد ڕەمزی کوڕی مەلا مارف ئەفەندی (قازی)، کوڕی سەید ڕەسووڵە، کە لە نەوەی (پیرخدر)ی شاهۆییە. لە دایکیشەوە کچەزای موفتی مەلا ئەمینی نەوەی (موفتی چاومار)ی بەناوبانگە.

لە ساڵی ۱۹۰۲ی میلادی لە شاری سلێمانی هاتووەتە دونیا. لە تەمەنی ٦ ساڵیدا خراوەتە بەر خوێندن و لەلای خوا لێخۆشبوو، مامۆستا مەلا سەعیدی (زەلزەلە)یی قورئانی تەواو کردووە. دوای ئەمە لەسەر دەستووری ئەو ڕۆژە، کتێبە فارسییەکانی وەکو (سمایل نامە) و (گوڵستان)، و (بوستان)ی (سەعدی) و دیوانەکەی (خواجە حافز)ی شیرازی خوێندووە. بەینێك چووەتە قوتابخانەی عەسکەریی سلێمانی کە پێیان ئەوت (روشدیە)، بەڵام لەوێوە گوێزاویەتەوە مەکتەبی (ئەعدادی مولکیە) و تا پۆلی چوارەمی تەواو کردووە، لەم مەکتەبەدا ماوەتەوە ئینجا ئەمیشی بەجێ هێشتووە و گوێزاویەتەوە، مەدرەسە ئەهلییەکان وە لەلای مەلایان خەریکی خوێندنی علوومی دین بووە. جگە لە کوردی کە زمانی خۆیەتی، تورکی و عەرەبیشی ئەزانی و، لە زمانی فارسییا شارەزایە. بە تورکی و فارسی و، بە تایبەتی بە فارسی گەلێ شیعریشی داناوە.

لە ۱۹۲۷ی میلادی بووە بە مەئمووری حکوومەت. لە ۱۹٤۰دا لە هەولێر مودیری مال بووە. لە ۱۹٤٥دا لە سلێمانی پشکنینی ئیرادی حکوومەتی (مدققی واردات)ی پێ سپێردراوە(۱) ئیتر وەختی دوای ئیش و کاری ڕەسمیی خۆی، جارێ لە مەجلسی موفتی

(۱) لە کاتی نووسینەوەی ئەم نامیلکەیەدا ڕەمزی لە مودیری ئاو و کارەبا گوێزراوەتەوە بۆ مولاحیزی واریداتی بەلەدیە.

خوا لێخۆشبوو (بێخود)ی شاعیری بەناوبانگ و هەندێ جار لە مەجلسی (پیرەمێرد)ی ئوستازی شیعر و ئەدەبا ڕابواردووە و لە ئەنفاسی پڕ فەیز و هاونشینیی ئەم دوو شاعیرە گەلێ بەهرەمەند بووە.

کە لە هەولێر ئەبێ لە سوحبەت سەید محەمەدی نەقیب و یەحیا بەگی عەبدوڵا موخلیس بەگا جارێ ئەچێ بۆ ڕاوەکەو وە بە هۆی ئەم گەشتانەوە چەشگەی شیعریشی ئەبزوێ و، بە فارسی شیعر دائەنێ.

پیرەمێرد کە سەرەکی بەڕاستی دەستەی هەموو شاعیرانی ئەو ناوچەیە بوو، ڕەمزی بە تایبەتی خستبووە ژێر کەمەندی خۆیەوە و گیرۆدەی عەشقی شیعر وتنەوەی کردبوو. لە (بێخود)ی خاڵیشییەوە بەهرەی شاعیریی بەرکەوتووە ئیتر ئەمە بەس بوو بۆ ئەوەی (ڕەمزی) ببێ بە شاعیر!

وێنەی شیعری ڕەمزی و ئوسلووبی

ڕەمزی لەسەر سنووری بوێژەکانی دەوری کۆن و تازەدایە. ناتوانین بڵێین کە بە تەواوی شاعیرێکی تەقلیدییە و هەر پەیڕەوی بوێژە کۆنەکانی کردووە. بە هەموو مانای وشە، بە شاعیرێکی عەسری و تازەش ناژمێررێت. بەڵام بە ئەسپایی و لەسەرخۆ، لە هەر دوو نەتەوەکانی وەرگرتووە و لە چەشکەی هەردووڵادا بەشدارە. گاهێ مەوزووعێکی کۆنی وەکو ستایش و یا شین (مەرسیە)ی لە قالبێکی تازەدا، گاهێکیش مەوزووعێکی تازەی وەکو شیعرێکی نیشتمانی و، یا کۆمەڵایەتی و یا وەسفی (تەبیعەت)ی لە قالبێکی کۆنا کردووە بە شیعر. ئەوەندەی لە مەوزووعە تازەکانا بەرەو دوا ڕۆیشتووە، لە کۆنەکانیشا ئینکار ناکرێ ئەوەندە ڕوو لە پێشەوە بووە. واتە نە پشتی کردووەتە تازەوە نە ڕووی لە کۆن وەرگێڕاوە. لەگەڵ ئەمەیشا ئەبێ بە تازە پەرست، واتە بە (متجدد) بدرێتە قەڵەم!

چونکە ئەو چەمەرەی کە ڕەمزیی دەورە داوە، هاونشینیی پیرێکی هۆشمەند و تازە کوورەی وەکو (پیرەمێرد) نەکەوتایە فریای لەوانە بوو بیکا بە وێنەیەکی تەواوی شاعیرێکی لاساییکەرەوە. بەڵام جێی شك نییە کە شاعیرێك هەروەکو لەژێر بەندی کۆنەپەرستی، بە ئاسانی ڕزگاری نابێ، بە پێی قانوونی گۆڕان (تطور) بەرەو تازە پێش ئەچێ وەیا ڕائەکێشرێ. ئینجا لەبەر ئەوە کە کۆن لە تازە دامەزراوترە و،

هۆگرمان پێوە گرتووە، بزواندنی کۆنە پەرستێك وە خستنی بۆ سەر ڕێگەیەکی تازە، پێویستە بە هێزێکی گەورە کە سەرەوژێر کردنی لە بارا بێ، بزووتنەوە خەلق بکا واتە ئەبێ هێزێکی ئینقلابگێڕ بێ، بەڵام ئەگەر (فەرد)، گۆڕانی خۆبەخۆی لە بارا بێ چاوەڕوانی ئەم ئینقلابە گشتییە ناکا، زوو دەس لە کۆنەپەرستی هەڵئەگرێ و لەگەڵ کاروانی یەکەما ئەکەوێتە ڕێ و چەندی لە بارا بێ ئەوەندە ڕێ ئەبڕێ و پێش ئەکەوێ. ڕەمزی یەکێکە لەم جۆرە شاعیرانە و دەستی کردووە بە جووڵانەوە و، تا ماوەیەك لە شەقامی تازەدا بەرەو پێشەوە چووە.

شیعریشی وەنەبێ زۆر بێ، وە ئەو شیعرانەی کە هەیەتی هەموویان بە (بۆنە)یەکەوە وتراوە، وەیا زادەی (ڕێکەوت)ە واتە شیعر وتنی بۆ خۆی نەکردووە بە پیشە. لەبەر ئەمە ئەگەر شیعرەکانی بەهێز و بەپێز و، گەواهێکی بێگەردی هونەرمەندی و، دەسەڵاتی شاعیریی نەبونایە، لێرەدا ڕەمزیمان لە ڕیزی شاعیران نەئەژمارد.

یەکێك لە ڕەوشتە باشەکانی (ڕەمزی)، (وەفاداری)یەتی کە ئەمیش گەواهێکە بۆ کۆنەپەرستی، چونکە بەینێکە ئەڵێن (وەفا) مەتاعێکی کۆنە وە ئیمڕۆ ڕۆژی لە سوود گەڕان و (مادە)یە. ئینجا تا چ ماوەیەك ئەمە ڕاستە نازانین؟ بەڵام لە مەقامی گاڵتەوە یا ڕەخنە و توانجیشا بێ بڵاوبوونەوەی واتەیەکی وا، دیارە کە نیشانەی کەمبوونەوەی وەفادارانە و، گەواهێکە بۆ نەمانی ڕەوشت و خووی باش. بەم حیسابە ئێمەش (وەفا)مان بە گەواهی کۆنەپەرستی ژمارد ئەمە، هاواری کاك (ڕەمزی)یە لە دەس بێ وەفایی:

ئیمڕۆ زەمانی بێ ئەدەبی و بێ وەفاییە،
ڕۆژی خراپە کردنە، عـــەسری ریـــاییە

باوی نەماوە باسی وەفا قەت مەکە دەخیل
لەم عەسرەدا کە چونکە وەفا، بێ وەفاییە

هەر ئەو کەسەی کەماڵ و سەری بۆ فیدا ئەکەی
بۆ مەحـــــوی خۆت و مـــاڵ و مناڵت فیداییە

عالیم ئەوەندە سووکە لە بێ قەدرییا ئەڵێی
عالەم هەموو لە زیو و زەڕن ئەو قـــەڵاییە

وا تێ ئەگەن ئەوانە کە سەرخۆشی دەوڵەتن

ئەم نەشئە کەم دەمە تا، بێ، لـــە زیایییە(١)

ڕەمزی کە ئەختیاری تەریکی ئەکا لە خەلق

فیکری لە قەید و بەندی ئەسارەت ڕەهـاییە

وتبوومان کە ڕەمزی گاهێ لە قالبێکی تازەدا مەوزووعێکی کۆن وە گاهێ لە قالبێکی کۆنا مەوزووعێکی تازە ئەهونێتەوە و ئەیکا بە شیعر. ئەم شیعرانەی خوارەوەی لەسەر ئوسلووبی (قەسیدە)، مەوزووعێکە ئەشێ بە تازەیش بژمێررێت.

سەرزەنش

خەڵقی گەیشتە مەنزڵ و گشت ئێستا سەربەخۆن

. . . .

ئەسبابی یەك نەکەوتنە پێش ناکەون لە کەس

باعیس بەڕێ نەکەوتنە دوا کەوتو، ڕەنجەڕۆن

کوردینە ئەم نیفاقە لە بەینا هەتاکــو کـــەی؟

هەروا دەوام ئەکات و، لەگەڵ یەکتری دەهۆن؟

تاکەی ئەوەندە مائیلی چەوتی و خراپە بوون؟

تـــــاکەی ئەوەندە تالبی نـــاڕاستی و درۆن؟

تاکەی وەکو گەزندە قول و قاچی یەك گەزین؟

تاکەی وەکو دڕندە دڵ و جەرگی یەك ئەخۆن؟

تاکەی لە بەحری وشکی هەوادا پەلەی مەلە؟

تاکەی بە دەشتی ئارەزووا بێ دەلیل ئەڕۆن؟

تاکەی خەریکی کوشتن و فەوتـــانی یەکترین؟

تاکەی بە واتەیەکی درۆی غەیرە دەستخەرۆن؟

---

(١) ڕەمزی خۆی ئەڵێ: ئەم نەشئە کەم دەوامە هەتا بێ زیایییە.

خەلقی بە زۆری باسکی فەن گەییبە ئاسمان!

ئێوەش خەریکی بەزمی هلاکین و هەڵمە قۆن!

گاهێ لە ڕووی جەهالەتەوە ئەبنە ئەجنەبی،

ساتێ لە ڕووی نەزانییەوە ئەبنە فەرمەسۆن!

وا تێ ئەگەن لە هیچە، بە (تڕ) ئەبنە فەیلەسووف

یاخو بە (شەپقە) کردنە سەر ئەبنە (ئەدیسۆن)

بۆ غەیرە بەستنی کەمەری نۆکەریت لە چی!

بۆ پیاوی دەوڵەمەند چییە وا هێندە سەرقرۆن؟

بۆ فتنەیی و خراپە نەبێ، ئیجتیماعی چی؟

بۆ باسی یەکتری نەبێ کەی فێری گفتوگۆن؟

هەر غەیبەتی ئەم و ئەوە هەر مەجلیسێ ئەچی

هەر کردنی (شەن) و (کەوە) هەر کۆمەڵێ کە کۆن

ڕێوی و (مەڕ)ن لەبەر دەمی بێگانەدا کەچی

وەك گورگی هار و (شێر)ی دڕی بەینی خۆ بە خۆن!

(پۆڕ)ی خوراو و (کۆتر)ی بەر چنگی ئەجنەبین

هەر چەند لە جینسی (باز) بە هەڵمەت وەکو هەڵۆن!

***

ئەم چەشنە سکاڵایە کە ستەمێکی گەورە و (تانووت)ێکی ئێجگار گرانی تیایە وە نابێ بدرێ بە ڕووی قەومێکا، بەڵام داخەکەم وا دیارە ڕەمزی هەندێ هۆی بەدەستەوە بووە کە زیفی لێ سەندووە و بەم مانا گشتییە پلاری گرتووەتە قەومەکەی خۆی. لەگەڵ ئەمەشا، شکی تیا نییە کە پلار و توانج و تانووت، هۆی ڕاستکردنەوە نییە بۆ لاری و چەوتیی قەومێك. چونکە تەنیا ئەوە بەس نییە کە گلەیی لە قەوم بکەین و یا تێی بگەینین کە ئەو ڕێگایەی لەسەری ئەڕوا ڕێیەکی چەوتە ڕێی پێشکەوتن نییە. بەڵکو ئەبێ بیخەینە سەر ڕێگەی ڕاست، و ئەو ڕێگە ڕاستەشی بۆ ڕوون بکەینەوە و لە پێشەوە بڕۆین تا وەکو مان نەگرێ و لەدوامانەوە بڕوا.

کاك ڕەمزی لە شیعری نیشتمانیدا بە سەلیقەی کۆن چووە بە ڕێوە و لەسەر شێوەی کۆن، بە قەسیدە هەستی خۆی بۆ دەرخستووین. واتە، نەیتوانیوە و یا نەیویستووە پەیڕەوی بوێژە تازەکان بکا. مەسەلا مەتلەعی قەسیدەیەکی کە لەژێر ناوی «وەتەن»دا بڵاوی کردووەتەوە ئەمەیە:

ئەی وەتەن! توخوا لەبەر چی هێندە دڵ غەمگینی تۆ؟

بۆچـــی دایم وا مـــەلـــوول و دیدە پڕ ئەســـرینی تـۆ؟

ئینجا ئێمە لەبەر ئەوەی کە ئەمانەوێ لە شیعری «نیشتمانی»دا ئەم چەشنە شێوەیە بـگـۆڕیـن و بـەهـیـوای ئـەوەیـن کـە «بـوێژ»ەکـانـی کـورد لـەم چـەرخـی بـیستـەمـی شارستانییەتییەدا بە شێوەیەکی وا سارد و بەسەرچوو لە نیشتمان نەدوێن، وازمان لە نووسینی ئەو دوای قەسیدەکە هێنا، چونکە شیعری نیشتمانی، ئیمڕۆ ئوسلووبی تایبەتی خۆی هەیە. نیشتمان ئەو خاکە پیرۆزەیە کە تیا ئەژین. ئەو تاڤگە و کانی و کارێز و سەرچاوانەیە کە بەم خاکە شیرینەدا ئەڕوا و ئەیخۆێنەوە ئەو نەسیم و هەوای ژیان بەخشەیە کە بێ ترس و لەرز بە ئازادی هەڵی ئەمژین، چیا بەرزە بە ئاسمانا چووەکانە کە لەلایەکەوە بە بەفری زیوینی تەوقەسەرەکانیان و گوڵ و نەسرینی قـەدپـاڵ و داوێنـە سەوزەکـانـیـانـا وڵاتـەکـەیـان ڕازانـدووینـەوە، لـەلایـەکیشەوە وەکو قـەڵـغـانـێکـی پـۆڵا وە حـەسارێکـی ئـاسنین ڕێـیـان لـە دوژمـن و بێگـانـە گرتووە و لە پەلامارداني ناکاو ئەمانپارێزن. نیشتمان ئەو ماڵات و پیت و بەرەکەتەیە کە لە سەر و ژێری ئەم خاکەدایە و یا هەڵئەقوڵێ کە مایەی ژینی سەربەستی قەومەکەمانە و شانازیی پێوە ئەکەین! نیشتمان ئەو کێل و تەڵەبەردە شکست و شکاوانەیە کە ئێسقانی کەسوکارە خۆشەویستەکان و مردووە نازدارەکانیان لە باوەش گرتووین و، لە شەوانی دوورودرێژ و سارد و تاریکی زستانا پاسەوانییان ئەکەن. نیشتمان، وڵاتەکەمانە کە تیا هاتووینە دونیاوە، لەوێدا بە ئازادی و سەر بەرزی و بە ئاغایی ئەژین و تیا ئەشارێینەوە.

بـەڵام ئـەوخـاکـەی دامـان ئـەپـۆشێ، لـەژێر پێی بێگانـەکـانـا نـاشێلرێ، بـەڵکو بـە فرمێسکی گەرمی هاونیشتمانە وەفادارەکان و کەسوکارە خۆشەویستەکانمان ئاو ئەدرێ. بەڵێ نیشتمان ئەمانەیە! نەك ژنێکی کەساس و کڵۆڵ، کە مات و مەلوول و دەستەژنۆ دانیشتبێ و، فرمێسك بە چاوەکانیا بێتە خوارەوە.

نابێ نیشتمان بکرێ بە ژن و شیعر بەسەر ئەگریجەی خاو و پەرچەمی لوولیا هەڵدرێ. ئەم چەشنە شیعرانە ئیتر باویان نەماوە و نابێ ئێمە بگەڕێینەوە سەری و بیکەینەوە بە باو!.. بەڵکو ئەبێ ئیتر ئوسلووبێکی تازەی بۆ دابنێین و بە شێوەیەکی وا لە نیشتمان بدوێین کە لەگەڵ پێویستیی ئەم چەرخە ڕێ کەوێ، و شانبەشانی شارستانییەتی بڕوا! دیمەنی چیا بەفراوییەکان و سێبەری درەختە بەرزەکان، جریوەی مەل، هاژەی ئاو و خوڕەی تاڤگە و قەڵبەزەکانی تیا دەرکەوێ. ئەبێ شیعری نیشتمانی بناغەی نیشتمان بەهێز بکا. گرمەی دەزگاو کارخانەکانی نیشتمان، شەقەی چەکی دەنگی تیا بداتەوە حیلەی وڵاخ و نرکەی ئەسپ سوارانی کوردی تیا بەرز بێتەوە، شیعری نیشتمانی ئەوەیە کە زانستی و خوێندەوار تیا هانبدرێ. سروشتی پاکی تیا بڵاوبکرێتەوە. چارەسازی نەخۆشی و نەزانی و نەبوونی میللەتی تیا بکرێ. لەڕێی شیعری نیشتمانییەوە ئەبێ قەوم پێ بگەیێنرێ، قەومێکی وا کە زیندوو بێ هەست بەخۆی بکا، لەژێر زەبر و زەنگی زۆردارا نەتلێتەوە، کۆت و پێوەندی بێگانە لەدەست و پێی لاوەکانیا نەبێ وە بەزنجیری دیلی ئەستۆیان نەچەمابێتەوە.

بەکورتی لە وشەی نیشتمان ئەبێ ئەمانەمان بێتەوە بە بیرا، خوێنمان ببزوێ و، بێتە جۆش، هەتاوەکو بۆ پێشکەوتن بجووڵێینەوە وە بۆ سەرکەوتن ڕاست بینەوە، واتە ئەبێ وشەی «نیشتمان» هانمان بدا بۆ خۆبەختکردن لەڕێی ئەو بەختیارییە، کە تەنیا لە نیشتمانێکی سەربەخۆ، چنگ ئەکەوێ، چونکە ئەبێ بزانین، کە پارێزگاریی نیشتمان پارێزگاریی شەرەفی گشتییە لە پەنجەی پیس و چڵکنی بێگانە. ئەو شەرەفە کە بێ ئازادی و، سەربەخۆیی هەستی پێ ناکرێ، چونکە شەرەف لە کۆت لە ملەکان، و لە دیلەکان ناوەشێتەوە!

ئەم قەسیدە جوانەی خوارەوەش سکالا و شەکوایەکی حاڵی (ڕەمزی)یە، کە بۆ دۆستێکی بەڕێز و دڵسۆزی خۆی ناردووە. وەکو دەردەکەوێ، مەبەستی تەنیا ئەوە بووە، کە ڕاستی و فەرمان (وظیفە) پەروەری، وە دەست و زمان پاکی خۆی بیر بخاتەوە و لە برا دڵسۆزەکەی بگەیێنێ، کە لەگەڵ ئەمەشا بە دەست جەور و ستەمی زەمانەوە ئەتلێتەوە و، لە بیر چووەتەوە لە چاکە و زمان پاکی سوودێکی وەرنەگرتووە، وەفا و ڕاستی بە ئامانجی خۆی نەگەیاندووە، بێ ماڵ و بێ پووڵ، وەبێ دەس و بێ یار ماوەتەوە لە کاتی لێقەومان و تەنگانەدا، کەس نەبووە دەستی یارمەتیی بۆ درێژ بکا، وە سەرباری ئەمە، لە لۆمەی ناحەزان و فیتنەی بەدخوایان ڕزگاریشی نەبووە.

ئەمە قەسیدەکەیەتی:

دەمـــێکـــە پـــەرتـــە خـــەیـــاڵـــم، بـــڵاوە ئـــەفـکـــارم
دەمــــێکـــە لاڵـــە زمــــانـــی دڵـــی پـــڕ ئــــازارم
دەمـــێکـــە بـــاعـــیسی پـــەستـــیـمـــە عـــزەتـــی نـــەفسم
دەمـــێکـــە مـــانـــیـعـــی بـــەرزیمە بـــەخـتـــی بـــەدکـــارم
دەمـــێکـــە شەوقـــی لـــە ئـــاسۆ نـــەداوە ڕۆژی ئـــومـــێد
دەمـــێکـــە سوبـــحـــی مـــەرامـــی نـــەدیـــوە شەوگـــارم
بـــە دەوری نـــوقـــتـــەیـــی نـــاوەنـــدی دائـیـــرەی غـــەمـدا
لـــەسەر سەحـیـــفـــەی ئـــەم دەورە چـــەشنـــی پـــەرگـــارم
بـــەشەو ستـــارە ژمـــێری ئـــەکـــەم هـــەتـــاوەکـــو ڕۆژ
بـــەڕۆژ هـــەتـــاوەکـــو شەو، پـــاسەوانـــی بـــازاڕم
بـــە دەرد و داخـــەوە، گـــەتـــل ئـــەخـــۆم و بـــێ هـــۆشم
بـــە ئـــۆف و ئـــاخـــەوە، گـــەهـ خـــول ئـــەخـــۆم و هـــۆشیـــارم
بـــە تـــیـغـــی جـــەور و جـــەفـــا، سینـــە ئـــەنجن ئـــەنجن خـــۆم
بـــە تـــیـــری دەرد و بـــەڵا، جـــەرگ و دڵ بـــریـــنـــدارم
مـــنـــی فـــەلـــەك زەدەو و بـــێ نـــەوا ئـــەبـــێ چـــی بکـــەم
لـــەگـــەڵ زەمـــانـــەیـــی بـــەدکـــار و بـــەخـتـــی لاسارم
نە خاوەنی(مەڕ) و (ماڵات) و (جووت) و ئەملاکم
نە ساحبی (ڕەوگ) و (ڕان) و (دێ) و (زەوی) و (زارم)
نـــەشێخـــی دەسبـــڕی، ئـــایـــنـــی دیـــن بـــە دونـــیـــاوە
نـــە (پـــیـــر) و (مـــورشد)ی بـــێ چـــاو و ڕووی ریـــاکـــارم
نـــە خـــاوەنـــی کـــەسوکـــارێکـــی دەوڵـــەمـــەندی بە چنگ،
نـــە ساحـــیـــبـــی کـــوڕ و کـــاڵـــێکـــی زۆر و دەسدارم
نـــەشارەزا بـــە [وڵات]و نـــە هـــەمـــدەمـــی سوفـــەرا
نـــەیـــاوەری وزەراو و ئـــەمـــیـــر و خـــونـــکـــارم!

نــە کــاتــبــێکــی دەنــی، خــودپــەســەنــدی نــەفــام
نــە شاعــیــرێکــی هــەوا بــەرزی هــەرزە گــوفــتــارم
نــە لــەو مــوەزەفــە بــێ شەرمــەکــانــی بــەد ئــەخلاق
نــە لــەو مــودەقــیــقــە بــەدنــاوەکــانــی بــێ عــارم
مــن ئــەو کــەسەم کــە لــە فــەزڵــی خــواوە تــا ئــێستــا،
(بــەدی)م نــەکــردووە دەرحــەق بــە یــار و ئــەغــیــارم
مــن ئــەو وەزیــفــە پــەرستــەم کــە بــیست و سێ ساڵــە،
لــەسەر وەزیــفــەم و نــەکــراوە (زەجــر)و ئــیــنــزارم!
دەمــێکــە چــونــکــە بــە مــیــزانــی ئــیــحــتــرام و وقــار،
مــوجــەوهــەراتــی سەداقــەت فــرۆش و کــڕیــارم.
دەمــێکــە چــونــکــە لــە بــازاڕی عــیــفــفــەت و ئــەدەبــا،
بــە نــەقــدی کــردەوە، سەرمــایــەدار و تــوجــارم!
گــوڵــی شکــۆفــەیــی بــاخــی کــەسێکــی پــاك نــەژاد،
نــەمــامــی گــوڵشەنــی زاتــێکــی ڕاست ڕەفــتــارم
لــەگــەڵ ئــەمــیشە ئــەزانم کــە (ڕەمــزی) مــن هــەرگــیــز
لــە (لــەوم)ی نــاحــەزی پــەتــیــارە نــەبــووە ڕزگــارم(١)

خوا هەڵناگرێ کاك (ڕەمزی) لەم شیعرانەدا بە تەواوی تەبعی بڵندی شاعیریی خۆی دەرخستووە، وە شیعرەکانی سوارە و بەزەمزەمەیە. لەلایەنی مانا و مەغزا و وەزن و قافیەشەوە، ئەم قەسیدەیە بە هەموو مانای وشەوە لە ڕێزی شیعری بەلیغا ئەژمێررێ، بەیتەکانی یەك لەویتریان ڕەوانتر و بەهێزترە. تا بەیتی یازدەم (ڕەمزی) لە قورت و تەنگوچەڵەمەی زەمانە ئەدوێ، وە شەکوای حاڵ ئەکا، وەنەرم نەرم ئەسپی شیعر لێ ئەخوڕێ، بەڵام لە بەیتی دوانزەهەمەوە لەپڕ جڵەوی ئەسپی توونڊ ئەکاتەوە، وە سەرەوژوورە تاوی ئەدا. لێرە بەولاوە نەغمەی شیعرەکانی ئەگۆڕێ و قەسیدەکە ئەبێ بە (فخرية). ئینکاریش ناکرێ (فخرية)کەی لەوانەیە کە شانازی و فەخری پێوە بکا...

(١) ئـەبـووایـە بـڵـێ: نـەبووە ڕزگاریم. بـەڵام لـەسەر ئوسوولـی عـەرەبـی لابـردنـی پیتـی(ی)ی ڕزگاریم وە گۆڕینی بە ڕزگارم بەهۆی (قافیە)وە ڕەخنە هەڵناگرێ، وە ئەمە لە عیلمی عەرووزا (عروض) لە چەشنی زەروورەتی مەقبووڵ (ضرور مقبولة)یە.

زێوەر

مەلا عەبدوڵا

مامۆستا (زێوەر) یەکێکە لە سەرئامەدانی بوێژەکانی کوردستانی عێراق. ناوی مەلا عەبدوڵایە. بەڵام هەر بە زێوەر ناسراوە. خەڵکی سلێمانییە لە ساڵی ١٢٩٠ی هجری لەدایك بووە وە لە سلێمانی خوێندوویەتی.

لە ١٣١٧ی هجری گەشتێکی ئەستەمولی کردووە. لە ساڵی ١٩٢٤ی رۆمی کراوە بە مامۆستای زمانی تورکی لە (روشدیەی عەسکریە)ی سولەیمانی کە لەشەڕی گەورەدا ناوی نرا (تەشویقیە). لە دوای ئەم دوو قوتابخانەیە کرا بە مامۆستای قوتابخانەی (ئەعدادی مولکی). لە زەمانی حکوومەتی عێراقیشا بەینێك موعەلیم بوو. شارەزای زمانەکانی تورکی و فارسییە. لە زمانی عەرەبیشا مەلایەکی تەواوە. لە کوردییا کە زمانی خۆیەتی، یەکێکە لە مامۆستایانی (شیعر و ئەدەب). شیعری زۆری بوێژە تازەکانی سولەیمانی ڕەنگە لە (بودەقە)ی ئەدەبی مامۆستا زێوەرەوە تێپەڕ بووبێ و قاڵ کرابێتەوە. بە تورکی و فارسییش شیعری وتووە. لە هەموو سەرێکەوە بەڕاستی ئەدیبە. قوتابییانی مەکتەبەکان لە هەموو دەورێکی مامۆستایی ئەم ئوستادە بەڕێزە، لە فەزل و ئەدەبی ئەو بەهرەیان وەرگرتوە. هەتا بڵێی (سوحبەت) خۆش و نوکتە پەردازە. هەر وەکو مەلایەکی خاوەن فەزیلەتە، ئوستادێکی وشیار و بوێژێکی عەسریشە. لە هەموو بابەتێك شیعری داناوە. و بەشی زۆری شیعرەکانی ڕەوان و پوختەیە. لەبەرئەوەی کە بەینێك پەیڕەوی شاعیرە کۆنەکانی کردووە شیعری وای هەیە کە زۆر نەچەسپێتە دڵەوە و، لەوانەیە کە بۆ پڕکردنەوەی بەحرەکان دای نابێ، بەڵام لەگەڵ ئەمەیشا شیعری بێ فەڕی داناوە. گۆرانی نیشتمانی مامۆستا (زێوەر)، گەلێ دەنگخۆشی سولەیمانی خستووەتە زەمزەمە. لە ڕێگەی شیعر و ئەدەبەوە

خزمەتی میللی و نیشتمانیی زۆرە. جگە لەمانەیش بە چەند نامیلکەیەکی دینی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی لەناو قەومی کوردا وە بە تایبەتی لەناو قوتابییانی خۆی و لەناو لاوەکانا، ژینی دوای مردنییشی بۆ خۆی ساز کردووە. سیفەتێکی هەرە بەرز و گەورەی مامۆستا زیوەریش دەروێش مەشرەبی و پاکی و بەرزی نەفسیەتی. هەر چەندە ئیمڕۆ (موتەقاعید) و دانیشتووی ماڵی خۆیەتی، بەڵام لەلای قوتابییان و شارەزایانی زانایی و ئەدەبی خۆیا جێگەیەکی بڵند و تایبەتی هەیە:

ئەمە وێنەی شیعرێکی عالیمانەی مامۆستا زێوەرە:

زستـــان وجـــوودی ساغـــە، دەمـــاری بـــە قـــووەتـــە،
ئـــیـــمـــڕۆ کـــە (٢٥)ی شوبـــاتـــە، شەیـــابـــیـــیـــە!
ئـــەم هـــاژە هـــاژ و بـــارشە عـــوود و روبـــابـــیـــیـــە،
دەرحـــەق فـــەقـــیـــر و کـــوێر و هـــەتـــیـــو بـــێ مـــرووەتـــە!

***

دونیا بووە بە (بەحری سپی) شاخ و شیو و دەشت
نـــاو دێ جـــەزیـــرەیـــێکی ڕەشە چـــەشنـــی (مـــاڵـــتـــە)یـــە!
ئـــەم بـــەفـــرە، بـــەفـــری ڕاستـــە نـــەوەك بـــەفـــری گـــاڵـــتـــەیـــە.
ڕێگـــای بـــڕاوە (ران)، کـــە لـــەوێوە بـــچـــێتـــە گـــەشت

***

گـــەردن کـــەچـــی سوپـــاهـــی زمستـــانـــە شاخ و دار
سەر شۆری بـــێ تـــەراوەت و بـــێ مـــەنـــزەرەی جـــوان
بـــێ سەوزەزاری ڕێگـــەیـــی ئـــاوی سپـــی و ڕەوان
بێ قاسپە قاسپی (کەبك) و بەبێ نەغمەیی هوزار!

***

هـــەستـــام بـــە لـــەرزە لـــەرزەوە تـــا ئـــاستـــانـــی شا
زستـــان کـــە شاهـــی لـــەشکـــرە بـــەشکـــو بـــکـــا دەوا
عـــالـــەم لـــە زوڵـــمـــی لـــەشکـــری ئـــەو کـــەوتـــە حـــەلـــوەلا،
پێم گوت دەخیلی تۆم بە دڵ ئەی شاهی (مەهـ) کولا!

***

ترست ببێ لە خالیقی دونیا و شای بەهار،
سوڵتانی عەدڵ پەروەر شاهی کەرەم نما،
دێنیتە پێشەوە کە ئەکەن دەفعی سەد جەفا،
شمشێر بە دەست و نێزە بەکەف سەد هەزار هەزار!

***

ئەمجا بە پێکەنینەوە زستان وتی: مەلا!
تۆ غافڵی لە حاڵی من و وەسفی کائینات.
(بەحری سپی) بوخاری ئەنێرێتە سەر وڵات،
عیلمت نییە بە حاڵەتی (ئەرز) و کورەی سەما.

***

هەستام کە بچمە خزمەتی (بەحری سپی) وتی:
دانیشە لێرە ئەم سەفەرەت هەر نەدامەتە!
ئەم وەزع و حاڵە مووددەتی تاکو قیامەتە.
بۆچی ئەکەویە ڕێگە وەکو شێتی سەر پەتی؟

***

بەحریش ئەڵێ لە ڕۆژەوە پەیدا ئەبێ بوخار
ڕۆژیش (وەرام)ی وایە موئەسیرەکە خالیقە.
تەقسیمی، رزقی عالەم ئەکا چونکە رازقە.
خالی نییە لە حیکمەتی، زستانە یا بەهار؟

***

ئیمڕۆ کە بەفر و تەرزە ئەتۆی خستە زەمهەریر،
هاوین کە هاتە پێشەوە بەفراو ئەخاتە دەشت،
ئەو دەشتە وشك و گەرمە ئەبێتە سەرای بەهەشت
(قاروون) و (دیجلە) بێنە وجوود بۆ غەنی و فەقیر؟

***

ئەمجارە شیعری جوانی (خەیام) هاتەوە خەیاڵ،
ئەیخوێنمەوە هەمیشە وەکو زیکری ئەهلی حاڵ،
«سبحان من تحیر في صنعه العقول»
«سبحان من بقدرته یعجز القحول!»

***

لەم شیعرە پڕ مانا و جوانانەدا، مامۆستا (زێوەر) دەرسێکی ڕاست و تەواوی (عیلمی تەبیعەت) ئەدا بە قوتابییانی شیعر و ئەدەب، و تێمان ئەگەیێنێ کە شیعر، هەر ئەوە نییە کە ببێتە هۆی گریان و فرمێسك ڕشتن لە ئاقار چاوی مەست و بە خومار و پەرچەمی خاوی دولبەرا !...

مامۆستا زێوەر جێی ئینکار نییە کە مامۆستایەکی بەڕێزی نەسڵی ئیمڕۆ بوو. ناو و شۆرەتی ئەدەبی نزیکەی پەنجا ساڵ لە ئاسۆی کوردستانی عێراقا بەسەر زمانەوە بوو. وەختێ کە دەستم دایە نووسینەوەی بەرگی یەکەمی ئەم نامیلکەیە ئەو هێشتا لە دونیای فانی کۆچی نەکردبوو. هەرچەندە لە کاتی ژیانی ئەوا بەشی دووەمی نامیلکەکەیشم نووسیبووەوە، مامۆستا بە پێی ڕیزی پیتەکانی (ئەبجەدی) کەوتبووە بەر بەشی دووەم، بەڵام داخم ناچێ کە لە چاپدانی کەوتە دوای بە ڕەحمەت چوونی ئەو. لەبەر ئەمەیە کە لە هەندێ جێگەدا وەکو زیندوویێ لە مامۆستا دواوین.

نووسەر، لە روشدیەی عەسکەری و لە ئەعدادی موڵکی قوتابی ئەم مامۆستا بەنرخە بووم. زۆرم خۆش ئەویست و بە چاوێکی ئێجگار بەرزەوە تەماشام ئەکرد، لە ساڵی ۹٤٢دا موفەتیش مەعاریف بووم. بۆ پشکنینی قوتابخانەکانی لیوای سولەیمانی لەو ناوە بووم. چوومە (بەرزنجە)یش. نەمدەزانی کە مامۆستا زێوەر لەوێ موعەلیمە، مامۆستاکان و مودیری مەکتەب، بە پێی عادەتی دەرەوە، تا قەراغ (دێ)ی بەرزنجە هاتبوون بە پیرمەوە. لە دوورەوە کە چاوم بە مامۆستا زێوەر کەوت، لە(سەیارە)کە هاتمە خوارەوە و ڕووم نەکردە مودیر و مامۆستاکانی تر تاوەکو خۆم گەیاندە مامۆستا خۆشەویستەکەم. بە گەرمێکەوە دەستەکانم ماچ کرد و بە زۆر، پێش خۆم و ئەوانی ترم دا. ئینجا لەگەڵ خەڵکەکەی تر دەستم کرد بە خۆش و چلۆنی. وا ئەزانم ئەم بزووتنەوەیەم هەر وەکو (واجیب)ێکی وەفا و قەدرزانی بوو کارێکی گەورەیشی کردە سەر ئەوانەی لەوێ بوون.

خۆم كە مەیلی شیعر دانانم هەبوو، دیارە وەكو لاوەكانی ئەو دەورە منیش لاساییی شاعیرەكانی پێشووم ئەكردەوە. لەبەر ئەوەش كە خوێندنم بە توركی بوو لە پێشەوە بەم زمانە ئەمنووسی و شیعرم دائەنا. دوایی كە دەستم كرد بە نووسین و شیعردانان بە كوردی، مامۆستا (زێوەر) ویا (شێخ مستەفای شێخ سەلام) كە ئێستە لە سلێمانی گۆشە نشینی مزگەوتەكەی خۆیەتی، هەر كەموكورتیەێكی هەیبوایە، بۆیان ڕاست ئەكردمەوە. جارێكیان غەزەلێكی غەرامیی كوردیم ناردبووە خزمەت مامۆستا (زێوەر). بەڕاستی خۆم سەرم سووڕ ئەمێنێ كە چۆن لەڕووم هاتووە وە ئەو شیعرانەم ناردووە بۆ مامۆستایەكی خۆم. جێی ئەوە نییە كە ئێستا غەزەلەكە هەمووی لێرەدا بنووسم، بەلام تەنیا بەیتێكی ئەخەمە بەرچاوتان. لەمەش مەبەستم ئەوەیە كە بەرامبەر ئەم كردەوە منالانەیەی خۆم (سروشتی ئەدەبی)ی مامۆستا زێوەر و ئوسلووبی ڕێ پێشاندانی بە قوتابییاتی خۆی، لە خوێنەرە بەڕێزەكان بگەیێنم.

ئەمە ئەو (بەیت)ەیە كە لە غەزەلەكەی خۆم وەرم گرتووە:

بۆ سوراحی گەردنی روحم بە(عەین)ی بوو بەئاو
ئێستەكەش ناچم بەدڵیا داومـــە ئــــازاری (...)!

ئینجا مامۆستا زێوەر بە چەند شیعرێك وەرامم ئەداتەوە كە لەسەر (وەزن) و (قافیە)ی غەزەلەكەی خۆمە وە ئەم دوو (بەیت)ەی خوارەوە لەو شیعرانەی مامۆستا –وە بە وشەیەكی ڕاستتر– لەو دەرسە بەلیغەیەتی كە تا ئیمڕۆ و بەڵكو ئەتوانم بڵێم كە تا بمێنم لەبیرم ناچێتەوە!...

ئەی رەفیقی موحتەرەم ئەی شاعیری شیرین مەقاڵ!
هاتە بەر مەددی نەزەر فیكرت وەكو ئاوی زولاڵ
من ئومێدی گەورە گەورەم پێتە بۆ ئەم میللەتە
حەیفە سەرفی فیكری خۆت كەی تۆ لە زوڵف و خەت و خاڵ!.

وا ئەزانم كە پێی ناوێ بڵێم ئیتر لەو ڕۆژەوە بیرم لەوە نەكردووەتەوە كە شیعری غەرامی دابنێم. وەیەك دووجار كە بەبۆنەیەكی ناچاری لەم بابەتەوە شتێكیشم وتبێ هەوڵی ئەوەم داوە كە شیعر بێ نەك غەرامیاتی منالانە و شەیدایانە.

مامۆستا زیوەر، شیعر و گۆرانی نیشتمانیی و پەند و«مەوعیزە»ی ئەدەبی و كۆمەلایەتیی گەلێ زۆرە. لە«وەسف» و «نەعت» و عەشق و غەرامیاتیشا زۆر شیعری جوان و بەهاداری داناوە. لەبەر ئەمە لە ئاسمانی كوردا وەكو ئەستێرەیەكی گەش و

پرشنگاوی دیارە و ئەدرەوشێتەوە.

لەژێر ناوی«جەژن»دا وەسفێكی شیرینی جەژنێكی ڕەمەزانی كردووە كە لەمەدا چەشنی ڕابواردن و ژیانی خەڵكی ئەم شارە شۆخ و تەڕپۆشەی كوردی وەكو وێنەگرێكی زۆر شارەزا خستووەتە بەرچاو، هەربەم وەسفەدا بۆمان دەرئەكەوێ كە شاعیر ئەوەیە، چاوێكی تایبەتی هەبێ. وردبین بێ و بەچەشنێ ئەوانەی كە بۆ بینینی شتی ورد و گرنگ«چاویلكە» بەكارئەهێنن، چاوی وردبینی خۆی بخاتە كارەوە و ئەو شتانەمان بۆ دەربخا كە بە چاوی ئێمە نابینرێ، جگە لەمەیش ئەوی كە بەو چاوانەی خۆی ئەیبینێ وەبە شعووری خۆی هەستی پێ ئەكا. ئەبێ بەجۆرێك بۆ ئێمە بگێڕێتەوە كە وەكو خۆی تێی بگەین و چەشكەی لێ وەربگرین. واتە ئەبێ ئەو شتانە بەنووری مێشكی خۆی بۆمان ڕوون بكاتەوە و لە پلەی تێگەیشتنی ئێمەی نزیك بخاتەوە، ئەگەر وانەكا و هەر پێوەستی وشە و قافیە بێ وە بەتوێكڵەوە بنووسێ نابێ وابزانێ شیعری داناوە.

ئەمانەی خوارەوە دوو چوارخشتەكییە كە لە (قەسیدە)كەی «جەژن»ی ڕەمەزان وەرمان گرتووە:

جەژنی ڕەمەزان هاتەوە ئەیامی سرووورە،
هەر جێگەیێ مَن سەیری ئەكەم مەجمەعی نوورە.
لایێ بەنەوای (عوود) و (نەی) و (چەنگ) و (چەغانە)
بازاڕ و (دەر) و (كووچە) وەكو وادیی (طور)ە!
زاهید سەری كز كردووە بازاڕی كەساسە،
شاهید غەمی دەركردووە خۆی شەمعی حزوورە
بەم شارە بڵێم جەننەتە پێم باوەڕ ئەكەن خەڵق،
لایێ هەموو (غیلمانە) لەلایێ هەموو حوورە!

***

بەڕاستیش شاری سلێمانی سەردەمێ كە هێشتا تەنگاوی نان و غەمی شۆڕشی دونیای لەبەرا نەبوو، تامی بەهەشتی ئەدا وەخەڵكی ئەم شارە، دوو بەشی ژیانیان بە شایی و بەزم و سەیران و زەماوەندەوە ڕائەبوارد و هەر وەكو مامۆستا زیوەر ئەڵێت، لەلایێ لاوانی شۆخ و شەنگ وە لەلایەكی ترەوە كچانی ناسك و نازدار بەلەنجە و لارەوە پتر لە حۆری و غیلمانی بەهەشت نەشئەیان ئەدا بە دەماخی یەكتر وە ئەبوونە هۆی

هەڵقولانی شیعر و ئەدەب.

لە مەیدانی کۆمەڵایەتیشا مامۆستا خزمەتی هاونیشتمانەکانی خۆی کردووە وە لە ڕێگەی شیعر و ئەدەبەوە، لە پەند و نەسیحەت دوانەکەوتووە. شیعری «عەرەق ناخۆم»، وێنەیێکە لەو جۆرە شیعرانەی مامۆستا کە ئەمانەی خوارەوە چەند بەیتێکە لەوە:

عەرەق ناخۆم کە تووشی دەردیسەر بم
گرفتاری هەزار ئێش و خەتەر بم!
هەچی خوا حەز ئەکا ئەیکەم بەبێ دەنگ(١)
ئیتر بۆ شەرمەزاری ناو بەشەربم؟
عەرەق ناخۆم کە ژینم کورت و کەم بێ
بەجوانی بۆچی من تووشی زەرەربم
عەرەق ناخۆم کە دووچاری وەرەم بم
هیلاکی خەستەگی (قەلب) و جگەر بم!

***

ئەم چەند بەیتەی خوارەوەش لە قەسیدەیەکی تری مامۆستای نیشتمانپەروەر وەرگیراوە:

من چیمە لە(فاسۆن)ی فەرەنگ چۆغەیی لیوی(٢)
تا(شاڵ)ی (مەرەز) یانە (خوری) بێتە قوماشم
دانیشتنی سەرچاوەیی ئاوانی (چیا)کەم،
نایدەم بەهەموو موڵکی جیهان گەرچی گەداشم!

***

بۆ سەیری گوڵ و مێرگی نزاران لە بەهاران،
چاوم وەکو نێرگس گەشە مەفتوونی هەواشم!

---

(١) مامۆستا خۆی ئەڵێ: هەچی خوا حەز نەکا ئەیکەم بە سرری، بەڵام من لەبەر چەند هۆیەك کردم بە«حەزئەکا ...»

(٢) لیوی ناوی تەرحە چۆغەیێ بوو کە لەدەوری تورکا، گەورەکان بەرگیان لێ ئەکرد. وەکو (تریکۆ)، (نەمسە).

داخم ئەوەیە (هاو وەتەن)م زۆری (نەزان)ن
بەم دەردەوە ئەتلێمەوە (ئاو کەوتوو)ە (ئاش)م

***

بەم شیعرانە و بە گەلێ شیعری تریا دەردەکەوێ کە جەنابی مامۆستا زێوەر، بەپێی واتەی «خوشەویستیی نیشتمان لە ئیمانەوەیە» زۆر بەسراوە بەخۆشەویستیی نیشتمانەوە و بەلای ئەوەوە لەسەرچاوەی ئاوێکی ڕوون و ساردی سەر چیاکانی کوردستانا دانیشتن و ڕابواردن، هەموو موڵکی دونیا دێنێ و سەیرانگای گوڵ و گوڵزار و مورغزاری بەهارانی وڵات ژیانێکی سەرمەدی بە گیان ئەبەخشێ. بۆ ئەم خۆشبەختییە گەورەیەش کە خۆشبەختییەکی لاهووتی و مەعنەوییە، هەموو سەعادەتێکی مادی وە دونیایی بەلاوە هیچە و پەشمە. لەجیاتی (فاسۆن) و (چۆغەی لیوی) ، (شاڵ)ی مەرەز و بەرگی خوری وڵات ئەپۆشێ. لەجێی کۆشك و سەرا و تەلاری شارەکانی گەورە و پڕ دەغدەغە، لەسەر چیایێکی بەرز و بڵندی خۆش هەوادا لە قەراغ کانیاوێکی فێنك دائەنیشێ وە پشت ئەکاتە دونیا و هەموو ئەو خۆشییانە کە تیایەتی، بەرامبەر ئەو دیمەن و چاو ئەندازە شیرین و ڕەنگینانە کە دەسی تەبیعەت بەم وڵاتەی بەخشیوە ئەکەوێتە زیندەگانییەك کە نوقمی شیعر و خەیاڵ بێ و بەهیچی تر پەلاوی نەکرابێ، بەلام لەگەڵ ئەمەشا تەنیا داخێکی هەیە کە ئەویش مانەوەی بەشی زۆری هاونیشتمانەکانیەتی لەژیانێکا کە پەلاوییە بە نەفامی و نەزانی. واتە هەرچەندە خۆی لە هەموو خۆشی و چەشکە و کامیایی دونیا دەسی هەڵگرتووە وە پشتی لێبووردوویی تێ ئەکا دیسانەوە ئەیەوێ وە بە پێویستی ئەبینێ کە هەموو هاونیشتمانەکانی زانا و خوێنەوار بن. کەلکی خۆیان و نیشتمان بگرن و نرخی ئەم نیشتمانە شیرینە و ئەم خاکە بە کشتوکاڵ و بە پیت و بەرەکەتە بزانن، تاوەکو بۆ پێش خستن و بۆ ئاواکردنەوەی تێ بکۆشن و تەقەلا بدەن. جگە لە هەموو ئەمانە دەرسێکی ئابووریمان ئەداتێ و فێرمان ئەکا کە بەری کردەوەی خۆمان وەشتی وڵاتەکەمان بخۆین و بپۆشین. بۆ ئەوەی کە ئاتاجی وڵاتانی بێگانە نەبین و بڕشت و ئینتاجی نیشتمانەکەمان پێش کەوێ لادێکانمان ئاوا بێتەوە، هەژارەکانمان کەم بنەوە و دراومان لەناو خۆمان و وڵاتەکەمانا بمێنێتەوە. لەمانە هەمووی زیاتر، فێری دراو لەناودان و کڕینی شتی پووچ و بێ کەڵك نەبین وەبیر لە دواڕۆژ بکەینەوە وە هەنگامی تەنگانەمان لەبەر چاو بێ!.

سالم

ئەورەحمان بەگ

(سالم) کە ناوی تایبەتی خۆی ئەورەحمان بەگە، کوڕی مەحموود بەگی (قەرە جەهەننەم)ی کوڕی ئەحمەد بەگی (ساحیبقران)ە. و ئامۆزای مستەفا بەگی شاعیرە کە بە(کوردی) ناوی دەرکردووە. لەسەرەتای(١) دیوانەکەیا کە لە ساڵی ١٩٣٣ی میلادی لە چاپخانەی (مەریوانی) لەبەغدا لەچاپ دراوە، ئەڵێ: «لەپێشا، ناتۆرەی(٢) (رەنجوور) بووە و یەکێ ئەڵێ بیمار بووە.» هەر بە پێی ئەم سەرەتایە (سالم) پیاوێکی لەڕ و لاواز بووە. وە لەسەر واتەی پزیشکێك(٣) لەباتی (بیمار)، لەقەبی (سالم)ی بۆ خۆی داناوە. و بەم جۆرە ویستوویە کە نوقڵانەی لەش ساغیی بۆ لێ بدا. بە پێی گێڕانەوەی خزمەکانی ئەبێ لە ساڵی (١٢٢٠)ی هیجری هاتبێتە دونیاوە و لە ساڵی ١٢٨٦ بەرەحمەت چووبێ و لە سلێمانی لەلای قەبری مستەفا بەگی ئامۆزایەوە نێژرابێ.

لە کوردستانی ئێرانیشا بنەماڵەی (ساحیبقران) بووە لەبەر ئەوە سالم جارجار بەماڵەوە چووەتە ئەوێ و سەری لەخزمەکانی داوە، بەڵام ڕووخانی حکوومەتی«بەبە» کە لە هەموو کوردێکی ئەو دەورە زیاتر کاری لەدڵی سالم کردووە، وەکو (بولبول)ی باڵ شکاو و هێلانە ڕووخاو هێناویەتە فەریاد و ناڵە وە بووەتە هۆی کۆچی ئێجگاری و بەچەشنی شێتێکی وێڵ و سەرگەردان ڕووی کردووەتە تاران. بەڵام وا دیارە کە لەوێ نەحەساوەتەوە و دەردی نیشتمان و بەسەرهاتی وڵاتی بەبە ژیانی پێ تاڵ کردووە و لە تاران وەرس بووە.

«خۆزگە ئەمزانی لە (تارانا) نەجاتم کـــەی ئەبێ؟»

«کۆی یارم مەشهەدم یا مەنزڵم هەر (ڕەی) ئەبێ؟»

هــەر بــەم خۆزگـە خـواستن و شەکوای دەروونـە کـە لـە دەست تـاران کـردوویـە وا دەرئەکەوێ کە ئەو بەینەی لەوێ ماوەتەوە دەستبەسەر بووە وەیا دەسەڵاتی ئەوەی

(١) سەرەتا: مقدمە

(٢) ناتۆرە: لقب–

(٣) پزیشك: حیکم – طبیب

نەبووە کە لە (تاران) بچێتە دەرەوە.

«لەگەڵ دڵ شەرتە ســـالم گەر نەجــاتم بوو لە (تارانا)،

بەهەشت ئەربێتە دەشتی (ڕەی) بە ئێرانا گوزەر ناکەم!»

من وا (زەن) ئەکەم کە (سالم) لەڕووی نیشتمان پەرستی و هەوای سەربەخۆیی وڵاتی خۆیەوە لە ئێران نەحەساوەتەوە، ئەگینا ئەگەر لە (سالم)دا توانای بێگانەپەرستی و خزمەتی غەیری نیشتمانی خۆی بووبووایە، بەهۆی زرنگی و زیرەکی لەو زەمانەدا بۆ یەکێکی وەکو ئەو ژیانێکی باش و ئاسوودە، شتێکی ئەوتۆ نەبووە.

لە نەتەوەی ساحێبقڕان وا دەردەکەوێ کە لە هەموو دەورێکا شاعر هەڵکەوتبێ وە ئەم بنەماڵە ناوادارە هەر وەکو لە مەیدانی ڕەزما ناوی بە کوردستانا بڵاو بووەتەوە(١) لەمەیدانی شیعر و ئەدەبیشا لاپەڕەیەکی مێژووی کوردیان بە «زەر کفت» بۆ خۆیان نووسیوەتەوە. بەڵێ هەر لەم بنەماڵەیە کە شاعیرێکی گەورە و نیشتمانپەروەری وەکو «سالم»ی تیا هەڵکەوتووە، هەندێ شاعیری تری ناوداری وەکو «کوردی» و «حەمدی» و «ئاتەخان»ی پووری «سالم»یشی لێ هەڵکەوتووە. بەپێی موقەدمەی ناوبراوی دیوانەکەی (سالم)، ئەم ئاتەخانە شاعیرێك(٢) بووە زۆر ناودار و هونەرمەند.

گۆڤاری خۆشەویستی (گەلاوێژ) زۆر کارێکی بەجێی کرد کە (قەسیدە) نایابە تاریخیەکەی «سالم»ی کرد بەدیاریی ساڵانە بۆ خوێنەرەکانی. ئەو (قەسیدە)یە کە «مێژوو»یەکی کورت و ڕاستی ڕووخانی حکوومەتی «بەبە» وە حیکایەتی لەدەسچوونی سەربەخۆیی کوردستانی عێراقە. حەکایەتێ کە وەکو شریتی سینەما بەسەرهاتی کوردەکانی ئەو دەورەمان پێشان ئەدا، وە کارەساتێ کە لەشاری سلێمانی ڕووی داوە بۆمان ئەگێڕێتەوە ئێمەش هەر ئەو «قەسیدە»یە ئەکەین بە سەرەتای باس لێکردن لە شیعرەکانی بۆ ئەوە کە بەم جۆرە شێوەی ئەدەبی «سالم» لەگەڵ وێنەی لێکدانەوەی «طرز تفکیر» و بەتایبەتی پلەی بڵندی نیشتمانپەرستیی ئەم شاعیرە جارێکی تر بخەینەوە بەرچاوی خوێنەرە بەرێزەکان.!

---

(١) لە دوانزە سوارەی (مەریوانا) کە لەلایەن (پیرەمێرد)ەوە نووسراوە باسی قارەمانی، یەکێ لە ساحیبقرانەکان بخوێنەوە!.

(٢) هەندێ کورد وەکو عەرەبی، لەباتی شاعیر بۆ ژنێك ئەڵێن: شاعیرە. من وا (زەن) ئەکەم کە لە کوردیدا نابێ لەم لایەنەوە پەیڕەوی عەرەب بکەین.

«ذکر محاربەء بندگان میر جلیل الشأن عزیز بەگ بابان باطائفەء رومی»(۱)

***

لێم گەڕێن با گۆشەگیر بم، دەستەئەژنۆ کەف زەنان،
گێژەڵووکەی بای نەدامەت تاری کرد سەفحەی جیهان!
بەزمی سەیدی ئێمە «صیاد»ی فەلەك کارێکی کرد،
ڕەنگە بالآی (تیر) (قەد) دان بێتە تەرکیبی کەمان
زەعفی تالیع جازیبە بۆ کارەبا بۆ خوێن و دەم،
سەیری چارەی بەختی من کەن بوو بەڕەنگی زەعفەران
نەوبەهاری من خەزانە وەختەکەی سوبحم تەمووز
پەرتەوی ماهە غەم و چاکی دەروونم وەك کەتان!
(تورك)ی قوورسی خۆر کە تالیع بوو تلووعی کرد بەرەقس
کەوکەبەی ماهی موورادی ئەهلی بابان بوو نیهان؟
دڵ لە میحنەت کەیلە مەیلی سەیری ناوشارم نییە
عەینی چاوم خوێنی تێ زاوە لە داخی مەردمان!
ڕاستە گەردوون چابوکە بۆ ڕەنگی بەدریتن وەلێ
نارژێنێ ڕەنگێ بەم ڕەنگە بە موددەی سەدقران
ساعیقە و بەرقی نەدامەت زوڵمەتی دا شەرق و غەرب
بەردەبارانە بە مەخسووسی لەسەر موڵکی بەبان
چاوی عیبرەت هەڵبرە ئەی دڵ لەوەزعی دەوری دوون!
سەیری کە ساتورك، فەلەك چی کرد بەزومرەی کورد زمان
حاکمە ڕۆمی لەسەر «تەختی سلێمانی» درێغ،
کەوتە دەستی دێوی دوون «میهری سلێمان» ألامان!

***

بەم شیعرە بەسۆز و پڕ حەرارەتانەدا زۆر باش و بێگەرد بۆمان دەرئەکەوێ کە لەو

(۱) ئەم عینوانە فارسییەمان وەکو خۆی هێشتەوە، چونکە لێرە مەبەستمان (مێژوو)وە نەك ئەدەبی کوردی.

ڕۆژەدا کوردی وڵاتی (بەبە) خۆیان گەلێ بە بەختیار و ئازادەسەر زانیوە و تاوەکو تورك سلێمانیی داگیر نەکردووە و لەشکری (ڕۆمی) نەهاتووەتە ناویانەوە، هەستیان بە حوکمی تورك نەکردووە وە تەنانەت بەشوورەییان زانیوە کە خۆیان بەهاوشانی ئەوانیش دابنێن.

ئێمە لەم قەسیدەیەدا کە تەنیا لەلایەن شیعر و ئەدەبیاتی کوردی و (حاڵەتی ڕۆحیە)ی (سالم)ەوە بەرامبەر بە ڕووخانی حکوومەتی کوردی (بەبە) و سەر ئەنجامی وڵات خستوومانەتە بەرچاو لەو شیعرانە ئەگەڕێین(١) کە لەم دوو لایەنەوە بەهایێکیان نییە، بەڵام جارجارە لەوانە شیعرێك وەیا زیاتری بۆ ئەوە ئەخەینە بەرچاوی خوێنەرەکان کە لایەنی ناپوختەیی وبێ هێزیی ئەم قەسیدە بەرز و نایابەش دەربکەوێ و بزانرێ کە شاعیرێکی پایە بڵند و بە دەسەڵاتی وەکو (سالم)یش گەلێ جار جڵەوی ئەسپی شیعری شل بووەتەوە و لە (ساتمە) ڕزگاری نەبووە.

(سالم) بە گێڕانەوەی هەواڵی ناو شاری سلێمانی و کردەوەی تورکەکان لەدوای گیرانی ناوچەی حکوومەتی «بەبە» وا دەردەکەوێ کە خۆی لەو ڕۆژەدا لە سلێمانی بووە وە ئەم کارەساتە خوێناوی و «تاریخی»یەی بەچاوی خۆی بینیوە لەبەر ئەمە بەوێنەی چابکسوارێك کە چۆن لە پێشا بەنەرمەغار و لەسەرخۆ بێتە مەیدانەوە و تا ئەسپەکەی ڕایی و گەرم ئەبێ وە لە حیلەحیل و پەل بازی ئەکەوێ، ئینجا ئەستۆی (ئینقیاد)ی بۆ سوارەکەی شل ئەکا و بۆ کارەساتی دوای ئەم حیلکەحیلك و پەلبازییە وریا ئەبێتەوە، ئەویش لەپێشەوە وردە وردە کردەوەی تورکەکان و هەواڵی ناوشاری (سلێمانی)مان جارجار بە شیعری خاو و بێ پێز، جارجارەش بە شیعری (بەلیغ) و (مەتین) بۆ ئەگێڕێتەوە، بەڵام هەرچەند شیعرێکی خاو و بێ پێز، بەسەر زمانی ئەم بوێژە ناودار و فەحلەدا بێ، وەیا لە نووکی قەڵەم هەڵئەوەرێ، دڵی پیاو ئەکەوێتە گورپە گورپ وەترسی ئەوەی لێ ئەنیشێ کە یەکەتازی مەیدانی شیعر و ئەدەب، (بیم)ی (مەعرەکە)ی لێ بنیشێت و پێی ئەسپی شاعیریی هەڵەنگوێ بەڵام (سالم) وەکو چابکسوارێکی مەعرەکە ئاشنا لەدوای ئەوە کە(سم)ی ئەسپەکەی چەند جارێ ئەچێ (گلخورکە)دا و ئەوەندەی نامینێ کە بگلێ، بەڵێ لەدوای ئەمە کە بەیەك دوو بەیتی وشك و بێ تامی وەکو:

---

(١) ئەگەڕێین، لێرەدا بەمانای (وازبێنین) هاتووە.

کـــەس نـــەچێتە پێشەوە حـــاجی ... تـــەدبیریە
مەئمووری سەبتی نفووسە شاغیلی باجی دکان

وەیا:

مـــەجلیسیٚ وابیٚ موشـــەخخەس دوودی گۆگرد عوودە بۆی.
دەروێش ئاغا بوو لە جێی مستۆ(١) هـەموو شەو (قصة) خوان

وە ئەمسالی ئەم شیعرە بیٚ تام و فەڕانە، وەکو سەیرکەرەکانی (عەرسەی وەغا) چۆن لەنەشارەزایی ئەسپی شاسواری مەیدان ئەکەونە ترسەوە وە دڵیان دەس ئەکا بە گورپە گورپ، ئێمە ئەخاتە ترس و ئەندێشەوە، وە زۆری نامێنیٚ کە بکەوینە سەر ئەوە (سالم) بـەشاعـیرێکـی نـاوەنـدی و کـەم دەسەڵات بـژمـێرین، لـەپڕ وریـا ئـەبێتـەوە سەختـی و خەتەری مەیدانی کارەسات دێتە بەرچاوی، جڵەوی ئەسپی توند ئەکاتەوە و ئازانە و چابکسوارانە هەڵمەت ئەباتە سەر (قەڵای شیعر)، ئەمجا لێی ورد بیتەوە، ئەسەری (خامە) ی (سالم) و تیژیی و بەلاغەتی شیعری، وەکو نووکی رمی عەزیز بەگ و جێگەی شیری بڕندە و بەجەوهەری دیارە و ڕەوانە:

هـەی خوا ڕۆ ئا لـەو دەمە چی کرد تەقەی تۆپ و تفەنگ؟
سەرزەمین تـاریك و دونـیـا تـۆز و (کـەڕ) گـوێی ئـاسمـان.
مـاهـی تـالـیـع رێی (مـەحـاق) و ڕۆژی نـەگبـەت جیلوەگـەر
خـەرمـەنـی شادی لـەبـەر (بـا) بـەرقـی غـەم ئـاتـەش فـەشان
لاغـەریـی تـالـیـع شکـانـدی حـەسرەتـا (بـازوو) و «قـەد»ی،
ئـەختـەری بـورجـی مـوزەفـەر، خـۆی لـە ئێمـە کرد نیـهان.
گەرچی پێشا و پێش بە هەیبەت بوون و ئازا چوونە پێش
حـەسرەتـا بـاز هـەم نـەیـانـزانـی «نـیـزام» وا بـیٚ حـەیـان
پـێشی دەمـیـان «ئـوغـلـەمـە»ی تۆپ، پشتـی سەر ئـەو ئـاگرە،
گـەیـیـە چـەرخـی حـەوتـەمین لـەو عـانـەدا ئـاه و فـیـغـان
گـوێی فـەلـەك کـەڕ بـوو لـەبـەر نـاڵـەی نـەفـیری ئـەهلـی شار
«لامـەکـان»ی گـرت سەدای نـاڵـە و فـیـغـان و ئـەلـئـەمـان

---

(١) مستۆ: مستەفا

مـودەعـی کـوێر بـێ نـیـزام ئـیـفـلـیـج، مـەکـان ژێر وزەبـەر
«میر»ی «سورداش» و «ئەمینە»ی پیاوی هەردوو ئەنگووان
گـەر عـەشیـرەت گریـە کـەن هـەریـەك هـەتـا ئـەمـرن کـەمـە،
کـوشتـنـی مـیـر بـای مـوخـالـیف بـوو بـەشەمعی دوژمـنـان
ڕۆژی «قەتڵ» ئیمڕۆیە «ئەلحەق» «وا حسێن»ی پێ ئەوێ
بـــۆ ئـــەدای «تــازیــە» سەراسەر نــیـلــگــونــە ئــاسمــان
یـــادگـــاری حـــاکـــمـــان و جـــانـــوشیــنـــی سیـــلسیـــلـــە،
نـــامـــوراد و نـــەورەس و مـــەقسەد نـــەدیـــو و نـــەوجـــوان

***

«سالم»، لەدوای ئـەمـە کـە لـە ڕووی ئـەنگـێورانـی عـەزیز بـەگـەوە کـەوا دیـارە زۆر مـەفـتـوونـی ئـازایـی و زەبـردەستـی و چـاپـکسواریـی بـووە، دێـتـە جـۆش و خرۆش وە وێنەیەکی شیعریی بەسۆز و بەزەمزەمەی کوردیمان بۆ ئەکێشێ دووبارە، لەناکاوا لەو حاڵەوە ئەچێتە حاڵێکی ترەوە و بە «سانی» ئەوانە کە لە دوای شیوەنێکی گەرم و بەکوڵ لەپڕا شایەتمان بێنن و لە ناو خۆیانا ئەکەونە قسە و باسی ئەسپایی و بێ «عەلاقە» لەگەڵ شین و گریانەکەیان، ئەویش لەناو شەقاشەقی شیر و ڕم و لەناو بگرە و بەردەی مەیدانی شەڕەوە ڕوو ئەکاتە مەیدانێکی تر و لە «سەحنە»ی کارەساتی ئەو ڕۆژە ڕەشەدا چاو بۆ ئەو دیمەنانە ئەگێڕێ کە پێکەنینی خەفەت و مەرارەت ئەدا بە دڵ و ئەڵێ:

سەد کـە ڕۆژی گـریـە بـوو ئـەمـمـا ئـەمـن زۆر پـێ کـەنـیـم
پـووره «مـاتـان» ئـەحـمـەد ئـاغـای بـردە شکـلـی دۆمـەکـان
دەر پـەڕیـن بـاز مـەیـلـی «ئـیـقـدام»یـان نـەبـوو لـەو بـیدعـەتـە
حـــەسرەتـا یـــەکـدڵ نـــەگـــەیـــنـــە شیـوەکـــەی گـردی «گـوڵان»
مەیلی «لان»یان بوو وەکو کەروێشکی «پاش ڕاو» هاتنەوە
دەرنەچوون چا بوو بە «حەملە»ی دیلە «کەهیا» کەوڵ کران
«سەربلووك» لای پشتی گرتوو «سونگی دا وران» هاتە پێش
داخــەکـەم بـاز هــەم نـەیـانـزانـی «نـیـزام» وا بـێ حـەیـان!
(سەربلووك)یـان خـاڵـەکـەی (هـەورامـی) بـوو، قـالـەی شەریف
هـەم رەفـیـقـیـان بـوو عـەزیـزە حـیـزەکـەی چـۆچـانـیـان

ئـاهـی ئـەم حـاکـمـانـە تـەحـقـیـقـە ئـەگـەر نـەگریٚ نـیزام
قەومی (نووح)یش دەچنە جەننەت بیٚ شك و شوبهە و گومان.
سەرفـی نـەقدی رۆحـی شیـریـن بـوو هـەتـا پـەروەردە بـوون
بـەچـە گـورگ ئـاسا لـە ئـاخـر بـوونـە کـۆزی دوودمـان
فـەرقـی فـەخـری میـر ئـەلایی گـەییـیـە بـەهـرام و ئـەسەد،
کـەوتـە قـەعـری چـاهـی غـەم لـەو حـالـە (مـیـر)ی بـازیـان
بـاز وەکـو بـازی تـەوار دەورێکـی کـردو هـاتـەوە
دەوری کـەهـیـا و شاری گـرت دیسان بـە(رارا)ی نـۆکـەران
(ئـاغـەلـەر) وەك گـورچـکـی گـا هـەریـەکـە فـیـکـریٚ لـەدڵ
خۆ (نیزام)یش میسلی (سەوسەن) جوملە دووڕوو دووزمان
هـاتـە ژێر (پـاسار)ی تـەنگ لـەشکر ریکـاب ئـەنـدەر ریکـاب
کـەوتـە سەر کـۆلان و سەیـری کـە عـیـنـان ئـەنـدەر عـیـنـان
بوو بەجیٚ (بەبر) و غەزەنفەر کووچە کووچە ناو (سوقاق)
سەر (محەللە) ڕەنگی (بێشە)ی گرت لە (نێزە)ی جان ستان
ڕەنگی سەحرای مەحشەری بوو (شیو)ەکەی لای (پیرمەسوور).
گرمـە گرمـی (تـۆپ)ی (رۆمـی) هـەوهـەوی سوارەی (بـەبـان)
بـوو بـە(جـاڕووب)ی مـحـەلـلـە هـەر تـەرەف پـەنجەی پـەڕیـو
پـەی کـراو، (بـیٚ پـیٚ) لـە مـەیـدان پـەهـلـەوانـی پـاڵـەوان
(سەن سەن)ی سوارەی نیزام و (گەل ئولان!)ی تورك ئوشاغ
بـگـرە بـگـرەی کـورد زمـان و (ئـاخ! ئـاخ)ی تـورکـمـان
قـەهـرنـاك و سەربـورەهـنـە ئـاتـەش ئـەفشان حـەملـەوەر،
جەنگجۆ بوون، یەك بە یەك هەر (سوو) وەکو بەبری بەیان

***

وا دیارە کە لەدوای ئەنگێورانی (عەزیز بەگ) و گەیشتنی تورك تا ناو شاری سلـێمـانـی، فـیرقـەیـەك لـە کـوردەکـان کـە ئـەبـیٚ دەستـەی (مـیـری بـازیـان) بـووبـیٚ (بەخیلی)یان بە فیرقەی ئازا و شەڕکەری «میر ئەلایی» بردووە وە دووبارە خۆیان کۆ

کردوەتەوە و هەڵمەتیان بردووەتەوە سەر دوژمن و دەوری لەشکری «کەهیا»ی تورك و شاری سلێمانییان داوە. بەڵام ئەم شەڕی دواییەش هەرچەن ئازانە و دلێرانە بووە، لەڕووی ناکۆکی وە یەکنەبوونی «ئاغەلەر= ئاغاکان»ی سلێمانی و دوو ڕوویی و دووزمانی، و بەتایبەتی لەڕووی سروشتی ناپاکی «نیزام»ی «بەبە» و نان کوێرییانەوە بووەتە سەرباری نەکبەتی کورد و لە خوێن ڕژاندنێکی زیاد و بێ کەلك بەولاوە سوودێکی بە لەشکری شکستەی «عەزیز بەگی» رۆستەمی بەبە نەگەیاندووە (سالم)، لەلایەکەوە ئەم کارەساتە بە سام و خوێناوییەمان بۆ ئەگێڕێتەوە لە لایەکیشەوە وەکو (وێنەگر)ێکی وردبین و شارەزا، وێنەیەکی ژیانی دەوری نوشوستیی (بابان)مان بۆ ئەکێشێ و ئەنگوستی هۆشمەندی و زانایی ئەخاتە سەر برینی کۆمەڵایەتی قەومی کورد. جگە لەمانەش ڕووخانی حکوومەتێکی میللیی کوردمان بەسانی مێژوو نووسێکی خەمبار و داخ لەدڵ، بەڵام ڕاستگۆ و بە ئینساف بۆ ئەگێڕێتەوە و تاریخی تێکەڵاوبوونی بێگانە و زمانەکەیان لەگەڵ قەومی کورد و بەزمانی کورد ئەخاتەوە بیرمان ... لەدوای ئەمانە (سالم)، با ئەداتەوە سەر ئەنجام و چارەنووسی (وە لیعەهد)ی (پڵینگ سەولەت)ی بەبە، وە بە کلپە و گڕی دەروونێکی بێ هیوا و ئاگرینەوە فرمێسکی خوێناوی بەهەر دوو چاویا بێتە خوارەوە .

بەختی سووتێ سا لەڕێی حەق، حەق حەقی لێ وەرگرێ
بەد نمەکگیری نمەك بێ وەك ئەوان دایان بەمان
بۆ مەداری نان عەشیرەت قەت مەدارێکی نەبوو،
«ئاش»ەکەی تەبعی بەئاوی «کەید»ی رۆمی هاتە «دان»
شێری بێشەی مولکی بابان بوو عەزیز ئەما درێغ،
وەك گڕی داموسکی بێ، قەومەکەی زوو هەڵوەشان
گەرچی میسرە (شارەزوور) ئەمما خەرابە بێ عەزیز،
ڕوو ئەدا لەم خەڵقە ئاخر حاڵەتی کەنعانیان
دیدە نابینایە وەك یەعقووب لە هیجرانی عەزیز،
تۆی خوا! ساحیب مەکان و تۆی خوایە! لامەکان
کەوکەبەی بەختی لەچاها وا بە پەرتەو بێتە دەر،
شەعشەعەی ئەمری مەنەوەر کا زەمین و ئاسمان!

چــەنــگــەلــی شابــازی بــازی بــازیــانــی بــاز نــەوی،
فش هــەلآت (کــەهــیــا) لــەسەر بــەیزەی تــەمــەع وەك مــاكــیــان

غەرامیاتی (سالم)

(سالم) لە عەشق و غەرامیاتا شیعری تا بلێی سوارە، غەزەلەکانی، تا بتەوێ بەزەمزەمە و شیرینە. ئەم یەك دوو بەیتەی خوارەوە پارچەیەكە لە غەزەلیاتی (سالم):

دڵـم شادە لــە بــەنـدی سیـلسیـلـەی گیسوویـی دڵـبـەردا
لــە شانــە خــەوفــنــاکــە دەفــعــەێی لــەم داوە دڵ بــەردا.
گڕی بەست دڵ لەسینەمدا لەحەسرەت سەرووی میهری تۆ!
گـەهـ حـەتـتـا ئـاگری پڕ گڕ ئەسووتێنی لە مـەجمـەردا
تـەحـەممـول کە زەمـانـی کوشتـنـی مـن سورعـەتـی نـاوێ،
لــەدڵــمــایــە بـگێڕم خـۆم بــەدەوری دەست و خـەنجەردا

***

چاوتـان لـەم جیناسە بێ کە لە وشەکانی (دڵبەر) و (دڵ بەردا)ن بەکاری هێناوە. نازانم کە ئایا زمانی شیرینی کوردی بۆ (سەنعەتی جیناس) ئەوەندە دەس ئەدا وەیا شاعیرەکانی کورد بەهۆی (سەلیقەی ئەدەبی) و زەوقی شاعیرانەی خۆیانەوەیە کە لەم سەنعەتی ئەدەبەدا ئەوەندە بە دەسەلآت بوون؟.

ئەی لەم بەلاغەتە ئەفکرن کە لەم (تەعلیل) و عوزر هێنانەوەیە و لەم خەیاڵە ورد و شاعیرانەیەدایە کە خراوەتە میسرەعی دووەمی ئەم بەیتەوە؟!

تەحەممول کە زەمانی کوشتنی من سورعەتی ناوێ،
لەدڵمایە بگێڕم خۆم بــەدەوری دەست و خەنجەردا

***

وتبوومان کە (سالم) لەشیعری غەرامی و غەزەلیاتا زۆر بە دەسەلآت بووە و شیعری گەلێ سوارە. لەم لایەنەوە جارجار، لە «قائانی» ئەچێ و بەین بەین لە «حافیزی شیـرازی» و ئـەم شیـعـرانـەی خـوارەوە گـەواهـێکـە بـۆ ئـەم واتـەیـەمـان وەهـەر بـەمـەدا دەردەکەوێ کە «سالم» شاعیرێکە لە ڕیزی حافیز.

ئەگەر ئومێدی دڵ بێنێتە جێ ماهی جیهان ئارا
«به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارارا»
لەبن خاری موغەیلان وەسل ئەگەر بێ ئارەزوو ناکەم
«کنار آب رکن آباد و گل کشت مصلارا»
نەسیحەت بگرە گوێ جانا! لەلایان زۆر بەتەعزیمە،
«جوانان سعادتمند، پند پیر دانارا»
دووسەد جار گەر بەگوییێ خۆم حەرفی ساردت بشنەوم شادم
«جواب تلخ میزیبد لب لعل شکر خارا»
ئەگەر حووری لە «کەوسەر» شوستوشووی خۆی دا بەتۆ نابێ
«به آب و رنگ و خال و خط چه حاجت روی زیبارا؟»
لە ئیدراکی شکەنجی عوقدەیی زوڵفت پەرێشانم،
«که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معمارا!»
کە شوعلەی تەلعەتی یوسف تلووعی کرد لە چی زانیم؟
«که عشق ازپرده عصمت برون آرد زلیخارا»
کەلامت «حافظ»ا دڵ سەنجە بۆ «سالم» وەها چاکە
«که برنظم تو أفشاند فلك عقدی ثریارا»

***

دوا ڕۆژ و سەرئەنجامی ئارام بڕ و خوێنینی حکومەتی بنەماڵەی «بەبە» وا دیارە کە کارێکی سەرمەدیی لەسەر ژیانی «سالم» کردووە و زەهر و مەرارەتی ئەم کارەساتە تێکەڵ بە هەموو بیر و کامێکی بووە و لێی تاڵ کردووە. لەبەر ئەوە هیچ شیعر و غەزەلێکی نییە کە لەدوای ئەم کارەساتە وترابێ و «بۆن»ی گڕی جەرگێکی سووتاو و دەنگی ناڵەی دڵێکی بریندار لێ نەیێ:

چاوەکەت وەختێ بەئیما مەیلی جامی مەی ئەکا،
هەرچی «مەی» ئەیکا لەگەڵ ئەو، ئەو لەگەڵ ئێمەی ئەکا
«نەی» لە «ناڵین» ا چ گوستاخانە بۆ ئەربابی سەمع،
باسی ئەیامی گوزەشتەی «کەیقوباد» و «کەی» ئەکا

تـا سوپـاهـی خوسرەوی عـەشقت «ئیحـاتـەی» جـانـی دا،
بۆ شەڕ و شۆڕی «موسیبەت» دڵ لەمولْکی «ڕەی» ئەکا
کـاروان ئـەر سست رەو بـێ تـا ئـەگـاتـە کـۆی لـەیـل
شەوقـی بـێ پـاپـانـی دڵ وشتر بـەمـەجنوون پـەی ئەکا
حـاڵـی عـەشق و تـابـیشی هـیـجرت نـیشانـی دا بـەمـن،
ئـاگـری سوزەنـدە هـەرکـارێ بـە بـێشەی «نـەی» ئـەکـا
تـا بـەسەر بـاغـی دڵا بـێ (بـا)ی خـەزانـی فـیرقـەتت،
«عارین»م بۆ «سێو»ی روخسارت لە ڕەنگی «بەی» ئەکا
«جـورعـە» نۆشی بـۆ بکـەم ئیتر لـە بـەزمـی «مـەیکـەدە»؟
چاوی مەخموورت بە عاشق کاری «بادەی حەی» ئەکا
وەخـتـی بـەخشش بـۆ نـەبـۆسم ئـاستـانـی هـیـمـەتت؟
مەردی دانا وەسفی جوودی حاتەم ئاسای «تەی» ئەکا

***

«سالم»، بەڕاستی شاعیرێکی گەورە و سەنعەتکار بووە، و لە هەموو غەزەلێکا چەند بەیتێکی وای هەر تیا ئەبینی کە وێنەیەکی جوانی شێوەی ئەدەبی کوردی بێ.

هـەوای مـاچـی(لـەب)ت ڕێی (بـەنـدەر)ی زولـفـی بـەدڵ ون کـرد
موسافیر بۆ سەیاحەت سوویی (چین) چوو تووشی (ماچین) هات.
کـەلامـی وەسفـی حـوسنـی تـۆم ئـەخـوێند دوێ شەو بـەپـەنـهـانـی،
لـە پـەردەی غـەیـبـەوە تـا ڕۆژ بـەگـوێمـا دەنـگـی تـەحسین هـات
دوعـام بـۆ دەفـعـی چـاوی (بـەد) لـە حـوسنـی تـۆ ئـەکـرد ئـیمشەو
لـەدەم (روح الأمین) تـا سوبـح دەم ئـاوازی ئـامین هـات.
حـەدیسی کـوشتـنـی (فـەرهـاد)ی مسکین پـێت بـڵـێم چـۆن بـوو؟
لـە شەوقـا دای بـەسەریـا (تـیشە)، وەخـتـی دەنـگـی (شیـریـن) هـات
هـەمـیسان هـاتـە (سوێ) زەخـمـی دڵـی (سالـم) وەکـو جـاران،
بە (سروە)ی بای سەحەر یەك دەم کە نەفخەی زولفی مشکین هات

***

(سالم)، بەهۆی نزیکیی بیر و خزمایەتیی شێوەی لێکدانەوە، لەگەڵ (حافیز) زۆر خەریك بووە و چەند غەزەلێکی ئەم شاعیرە ناودارەی شیرازی بە چەشنێك کە لەگەڵ هەموو میسرەعێکی فارسییا، نیوە شیعرێکی کوردی جووت بکا تێ هەڵکێشێکی کوردی و فارسی دروست کردووە، وە پارچەیەکی زیبا و غەزەلێکی مولەمعی شیرینی لێ هێناوەتە ناو.

بەدەل کەین با بەنەشئەی مەی خوماری میحنەتی دونیا
«الا یا ایها الساقی ادر کأسا و ناولها!»(١)
موحیبەت زۆر بە ئاشووبە بەسووکی تێ مەگەن یاران!
«کە عشق اسان نمود اول ولی افتاد مشکلها.»
کە بادی سوبحدەم ئەفشان ئەکا گیسووی پڕ چینی،
«زتاب جعد مشکینش چە خون افتاد در دلها؟»
دڵا! هەرچێ ئەڵێ «ناسیح»، لەنیك و بەد بەجێی بێنە
«کە سالك بی خبر نبود زراه و رسم منزلها»
«مەحەللی» ریحلەتە دونیا رەفیق ئیمڕۆژ و فەردایە،
«جرس فریاد می دارد کە بربندید محملها!»
«ویسالی» دلبەرە «سالم»، «موعەززەم» تر لەهەر «مەتلەب»
«متی ماتلق من تهوی دع الدنیا وامهلها!»(٢)

ئیتر لێرە بەولاوە بۆ (نموونە) لەچەند غەزەلێکی سالم هەندێ (بەیت) هەڵدەبژێرین و دەیخەینە بەرچاوی خوێنەرە خۆشەویستەکان کەوا ئەزانین ئەمانە وێنەکانی جوان و بەهاداری شیعری سالم وەیا وێنەیەکی شیعری کلاسیکی دەوری (سالم) وە ئاوێنەیەکی ڕوون و بێگەردی شێوەی لێکدانەوەی (تەفکیر)ی شاعیرە (تەقلیدی)یەکانی کوردە:

(١) شەهیدی دیدەیی مەخمووری شۆخێکم مــنی شەیدا،
لەخاکی مەشهەدم (نەزدیك)ە دەربێ نێرگسی شەهلا
بە (مەحز)ی ئیمتیحان دەستم بخاتە باخەڵی یەك دەم
لــە(بن)دا بیبڕن رازیـم ئەگەر نەم بوو «یەدی بەیزا»

(١، ٢) ئەم دوو نیوە شیعرەی (حافیز)، عەرەبییە.

(٢) له (عەرسە)ی ئەوجی عەشقت بازی دڵ هەڵسا لەدەورانا
بە بەرقی پەرتەوی حوسنت پەری سووتا لـــە (تەیرانا)

***

(٣) لـەلایـێ «نـالـی» و «مـەشوی» لـەلایـێ «سالـم» و «کـوردی»
لـە هـەنگـامـەی هـونـەر گـەرمـی تکـاجوبـوون لـە «مـەولانـا»
لـە مـەیدانـی بـەلاغـەتدا بـە سواریی (مـەرکـەبی) (مـەزمـوون)
بــە کـوردی هــەریــەکـە «تــازە سواریٚ» بـوون لـە بـابـانـا
کە (نالی) تەوسەنی (تەبعی) بە تەرزی گەرم جەستەن بوو،
بـەچـەوگـانـی خـیـرەد گـۆی دانـیشی دەرکـرد لـە مـەیدانـا
کـە رەخشی تـەبعی (رامـی) هـاتـە سەر میقرازەکەی تـەعلیم،
ریــکــابــی پــای بـۆسن (سالـم) و (مــەشوی) لـە دەورانــا

***

(٤) دەنـاسی قـاتـیـلـی دڵ گـەر نـیـگـەهـ کـەی سووی مـوژگـانت،
ئـەداکـە خـوێن بـەهــا سا (بـۆسە)یـێ دەستـم بـەدامـانت
تــەواو نــابــێ لــە سەودای عـاریـزت بـۆ دڵ گـرفـتـاری،
لـەداوی (تـوڕڕە) بـەربـوو کـەوتـە نـاو چـاهـی زەنـەخدانت
سەرم ئـەوەڵ قـەدەم دانـا لـەسەر کـووچـەی رەهـی عـەشقت
دڵ و دیـنـم بـەیـەغـمـا چـوو لـەسیـحری چـاوی فـەتـتـانت
ئەپرسی گەر لە مەهجوورت بەپەیکانی موژەت (سەوگەند)
خـەمـیـدە قـامـەتـە سالـم کـەمـان ئـاسا لـە هـیـجـرانت

***

سالم لە فارسییا دەستێکی باڵای بووە و لەبەرئەوەی کە چووەتە تاران و لەوێدا بەینێکی زۆریش ماوەتەوە، ئەم زمانە بە تەواوی تێکەڵ بە کوردییەکەی بووە و لەگەڵی لە شێوەکانیا وشەی فارسیی لەگەڵ کوردی بەبێ فەرما بەکارهێناوە، بەلای ئەوەوە «ستیز، پایین، أزبس، لب خشك، لب تشنه، سبکبار، سبکسر، ار، وە (واه)، نزدیك، .....» هەمووی لەجیاتی وشەی کوردی بەکار ئەهێنرێت.

بـەڵام ئـەتـوانم بـڵـێم کـە سالـم ئـەم وشانـەی لـەبـەر نـەبـوونـی وشەی کـوردی بەکارنەهێناوە. بەڵکو بەپێی لێکدانەوە و عادەتی ئەو ڕۆژە تێئاخنینی ئەم تەحرە وشانە نەك بەکوردی هەتا بەزمانی تورکیی عوسمانی، بەهونەر و زانایی ئەژمێررا هەروەکو کە ئیمڕۆ لاوە خوێنەوارە بەرزەکانمان لە نووسین و ئاخاوتنا ناو بەناو بەکارهێنانی چەند وشەیەکی ئینگلیزی وەیا زمانێکی تری بێگانە بە پێویستییەکی شارستانی دائەنێن. ئەگینا تۆ بڵێی شاعیرێکی زانای وەکو سالم نەهاتبێ بەبیریا کە لەم بەیتەدا:

فەمـم دەریـا دڵـم زەورەق منم تاجیر وەسڵ بەندەر،

دەبێ یا تەرکی بەندەر کەم وەیا نەزدیکی ئافەت بم.

لەجێی وشەکانی (فەم) و (نەزدیك) و ... وشەی (دەم) و (نێزیك) و ...دابنێ کە وەزنی شیعرەکەشی پێ ناگۆڕێ.... کەوابوو سالم ئەو تەرحە وشە فارسییانەی بەتایبەتی و بە ناوی شارەزایی بەزمانی بێگانە بەکارهێناوە کە ئەمەیش لەو ڕۆژەدا باو بووە.

بەڵام لە نیوەشیعری:

«تـەریـقـی عـەشقت» ئـەر ون کـەم، «تـەریـق»ی دەشتـی مـەحشەربـم دا هـەرچـەن بەئاسانی ئەیتوانی بڵێ:

ئەگەر ڕێی عەشقی تۆ ون کەم تەریقی دەشتی مەحشەربم

چونکە مەبەستی ئەوە بووە «جیناس»ێك بەکاربێنێ کە لە وشەکانی:

«طریق و تەریق»دایە کە یەکێکیان بەمانای «ڕێگە»، وە ئەویتریان بەمانای «شەرم کردن=تەریقبوونەوە» هاتووە، وشە بێگانەکەی (تەریق)ی بەکارهێناوە،

بەوێنەی ئەمانەی سەرەوە

سالم، لەجیاتی:

کە «شەیتان»یش «ستیز»م دا

وەیا لەجیاتی:

ڕەهی کۆی دلبەرم دوورە بە«سالم» ناگەمە مەقسەد،

ئەیتوانی بڵێ:

کە «هان»یشم بدا شەیتان

وه:

به یادی ماچی لێوی ئاڵی تۆ من هێنده لێو وشکم

وه:

ئەوەند ڕێی شاری دلبەر دووره ڕەنگە پێی نەگەم «سالم»

که ئەتوانم بڵێم ئەو (جیناس)ەی کە لەوشەی (سالم)ی نیوه شیعری دواییدایە:

رەهی کۆی دلبەرم دووره به (سالم) ناگەمه مەقسەد

لەپاش گۆڕانی نیوەشیعرەکه به:

ئەوەند ڕێی شاری دلبەر دووره ڕەنگە پێی نەگەم (سالم)

جوانتر و رەوانتر بووه وه دەرکەوتووه.

لەگەڵ ئەمانەشا ئێمه ڕەخنەیەکی بچووك لە(سالم) ئەگرین. چونکه وشەی (بەسالم)ی لەمانای (بەسەلامەت)دا بەکارهێناوه. کە ئەمه نیشانەی کەمتەرخەمییە نەك شتێکی تر.

ئیتر لەم لایەنەوه دەربارەی شیعری (سالم)، دوایی بە وتار ئەدەین.

ئەم غەزەلەی خوارەوەی سالم سەرانسەر پڕە لە جوانی و (سەنعەتی) ئەدەب وه وێنەیەکی بەهاداری شیعری تەقلیدییە:

لەسەر ڕوو (دانە)ئی خاڵت بە(فەن) (دانا)وه ئەیزانم
بە قەسدی(١) مورغی دڵ زولفت بەدەورا (داوه) ئەیزانم
گران خێزی لە رەفتارا، بەهانەت عوجب و تەمکینە،
بەبالاتا لە کیسوو ئەژدەها ئالاوه ئەی زانم
خەریکی دڵ نەوازیمی بەچاوی مەرحەمەت زاهیر،
نیهانی، بۆ (سەرم) تیغی برۆت (ساو) داوه ئەیزانم
سیەهـ دڵ مەردمان چی بکەم لەشەرعا شایەتی نادەن،
دزینی دڵ لە سینەمدا فتووری چاوه ئەیزانم

(١) ئەمان ویست لەجیاتی بە (قەسد وەیا بەقەسد)ی، بەقەستی دابنێین، بەڵام !.

وەکو سینەم ئەبێ تێك چێ لەهەر جێ دڵ قەراری بێ
لە زولفا ئاشیانی بەستبێ شێواوە ئەی زانم
لەڕووی بەرقی تەجەللای حوسنتا موشکل دڵم چا بێ،
موجەسسەم گەر بە سەنگی (خارە) بێ، سووتاوە ئەیزانم(۱)
(فریب)ی دڵ ئەدەم دائم بە موژدەی روئیەتی حوسنت،
ئەگەر چی (وەسڵ)ی تۆ عەنقا سیفەت هەر ناوە ئەی زانم
(قیامت)(۲) حەشرە بۆ عالەم وە (لاکن) هەر لە ئێستاوە
(خواوەند) بۆ (رەقیب)م (دۆزەخ)ی تاو داوە ئەیزانم
موبالاتی نەبوو (دلبەر) بە حاڵی (سالم)ی مەزڵووم،
بە (حەرف)ی «مودەعی»ی زالم بەدڵ تۆراوە ئەیزانم

***

ئەمانەی خوارەوەش چەند «بەیت»ێکە لە غەزەلێکی غەرامیی سالم، کە هەرچەند لەلایەن «مەوزووع»ەوە شتێکی تازە و نەبیسراو نییە وە لەو لاساییکردنەوانەیە کە بەشێکی هەرە زۆری شاعیرەکانی کورد و عەجەم و تورکی «قەرن»ی پێشوو کردبوویان بە پیشە، بەڵام لەلایەن شێوە و «ئوسلووب»ەوە ئەتوانین بڵێین کە شتێکی تازە و تایبەتییە بۆ سالم.

حیکایەت خوانە «تووتیی دڵ» بەدەوری (دام)ی گیسوودا
«مەزەنئە» عەکسی خۆی دیوە لەناو «ئاوێنە»یی ڕوودا
لەبت بۆ «داروو»یێ جێ«نێش»ی ماری زولفەکەت نەت دا
هەتا ئەمرم بەحەسرەت، با، بدەم دەستم بە«زانوو» دا

---

(۱) ئەم (بەیت)ەی سالم ئیشارەیە بۆ ئایەتەکەی (قورئان) کە باسی (واتە)کەی بەینی خوا و (مووسا) ئەکا، کە ئەڵێ خوا بە مووسای فەرموو ناتوانی بمبینی (لن ترانيي!)، بڕوانە کێوی (توور)! کە (مووسا) ڕوانی، (توور) سووتابوو و بووبوو بە کۆی زوخاڵ.

(۲) (قیامت= هەڵسانت) لێرەدا لەگەڵ «قیامەت» بە جیناس بەکارهێنراوە، بەڵام بەپێی ئیملای کۆن کە هەردوو وشەکە وەکو یەك «قیامت» ئەنووسرێ جیناسێکی «شکلی» تیا هەبوو، بەپێی ئیملای تازە کە لە شکڵی قیامت و قیامەت نووسران ئەو جیناسەی تیا نامێنێتەوە.

تـەمـام بـوو حـەڵقـە كـەم دەستم لـە«قـەد»دت، زولفت ئـاڵۆزا
نـیـهـان بـوو مـەتڵـەبم وا كـەوتـە سەریـەك مـوو بـەسـەر موودا
دڵـی تـووتـی لـە پـەروازا لـەسەر گـوڵ لـەنـگـەری راگـرت
كـە یـاری شۆخ و شیـریـنـم سەحـەر وەسمـەی لـە ئـەبـرۆودا
لـە عـەهـدی دیـدەنـی یـارا دڵ و سیـحـەت گـەلـێ (ضد)دن
« بە سالم» كەی ئەمینێ بان، ئەگەر چنگی لە «تەیهو»دا،

ئەو تەشبیهە جوانانەی كە لەم شیعرانەی سەرەوەدایە، لەلایەنی ئەدەبەوە زۆر شیـریـن و بـەلـیـغـن، بـەڵام داخـەكـەم سالـم لێرەیشا جـارێكی تر لـەجێی «سالم» وەیـا «بـەسـەلامـەت» تـەعبیری «بـەسالم»ی بـەكـار هـێنـاوە، وە تووشی هـەڵـە بـووە، چـونكـە هـەموو ئەیزانین كە تەنیا وشەی «سالم» كە ناتوورەی خۆیەتی بەس بوو بۆ ئەو مانایە كە لە نیوە شیعری دواینی غەزەلەكەی سەرەوەردا مەبەستیەتی ...

ئینجا لەم تەشبیهـ و ئیستعارەیە بڕوانن كە لە نیوە شیعری خوارەوەدایە:

«لەب»ت بۆ «داروو»یێ جێ نێشی ماری زولفەكەت نەت دا

بەڕاستی شاعیرانەیە!.

«سالم» و «عەزیزبەگ»ی بابان

سالم ئەوەندەی بە لەناوچوونی حكوومەتی «بەبە» و سەربەخۆیی كورد خەمبار و دڵ ئـازوردە بـووە، بـە كـوژرانـی عـەزیز بـەگی قـارەمـان و نـەوجـەوان ئـەوەندەی تر ئێش چووەتە دڵی بەتەرحێ كە لە زۆری شیعر و غەزەلەكانیا هەست بەم ئێشە ئەكرێ. سالم، وا دەرئەكەوێ كە دۆستێكی تایبەتی «عەزیز بەگ»یش بووە وە ئازایی و شاسواریی ئەم قارەمانەی كورد، زۆر چووە بەدڵیا و كاری تێ كردووە.

پـەنـاهـم شاسوارێكـە گـوزەركـا گـەر بـە «ئـەلـبـورزا»
ئـەكـا زەربـی سمـی ئـەسپـی لـە (خـارا) تـووتـیـا پـەیدا
بـە «حـوجـەت» نـیزە گـەر لـێ دا سوپـەر وەك كـاغـەزی قـەندە،
بـەهــەر زەربـێ لـەگـەڵ بـازووی ئـەو حـوكـمـی قـەزا پـەیدا

سفـیـدەی چـاوی بـەدخـواهـی لـە حـەسرەت نـیـزە و دەستـی
(زیـا)ی درعـی ئـەکـا بـۆ دوژمـنـان ڕۆژی سیـا پـەیـدا
لـە «سام»ی حـەملـەیـی ئـەو بـۆ عـەدوو هـەرجـا حـەزەر لازم،
لـەدەس ئـەو بـوو کـراسی «رۆمـی» یـان شێوەی «کـەوا» پـەیـدا

***

لـە دەریـای مـەعـرەکـەی تـیـغـی نـەهـەنگـی گـەر نـومـایـان بێ،
لـەنـاو ئـۆردووی تـورکـانـا ئـەبـێ شین و سەدا پـەیـدا
ئـەگـەر ئـاوی بـەقـای نـۆشی بـێ دوژمـن فـائـیـدە نـادا
لـە مـەوجـی جـەوهـەری تـیـغـی، «حـرووف»ی «لابـەقـا» پـەیـدا
بـەزەربـی زەرگـی ئـەو، دوژمـن وەکـو پـووشە بـەدەم بـاوە
لـە مـیـغـنـاتـیسی دوور بـیـنـی فـنـوونـی کـارەبـا پـەیـدا
«عەسای مووسا»یە «مەر»(*) نیزەی، لە رەغمی مشتی فیرعەونی،
بـە بـەرقـی ئـاتـەش ئـەفشان و بـە شکـلـی ئـەژدەهـا پـەیـدا
(وەلـێ) تـالـیـع نـەبـی، پـۆشیـدەیـە جـەوهـەر لـەڕووی دونـیـا،
بـەمـەیـدانـی دلاوەر حـاسڵـی کـۆشش جـەفـا پـەیـدا
«عـەزیـزە» وا لـەنـاو چـاهـا! خـواوەنـدا نـەجـاتـی دە!
لـە چـەهـرەی ئـەو بکـا یـەعـقـووبـی دڵ شێوەی سەفـا پـەیـدا
خـوایـە! مـوڵـکـی (بـابـان) بـێ رەواج و قـەڵـبـە سا لـوتـفـێ
بـە ئـیـکسیـری وجـوودی ئـەو بـکـا وەك مـوو بـەهـا پـەیـدا

***

ئەگەر لەم شیعرە بەنرخ و جوانانەی خوارەوەش ورد بینەوە ئەبینین کە دڵی (سالم)، وەکو (نەی)ە کەی «مەسنەوی» هەر لە «جودایی» ئەدوێ و بە یادی «عەزیز بابان»ەوە ئەناڵێنێ.

رەهـا نـاکـا دڵـم «تـورڕە»ی خـەمـی یـار،
سەری نەبڕن ئەگەر وەك پەرچەمی یار

(*) مەر= مەگەر= تۆمەز

(عـەزیـز)ە دڵ هـەتـا ئـەمـرم بـەقـەد جـان،
زەمـانـێ چـونـکـە ئـەو بـوو مـەحـرەمـی یـار،
بـبـۆسە ئـەی سەبـا گـەر چـوویـە مـەقسەد،
لـەبـاتـی مـن بـە فـرسـەت نـاو دەمـی یـار،
لە(بەندا) زەریی هـەر(موو) کەوتە سەر دڵ،
وەکو (درهـەم) لە توڕڕەی (دەرهـەم)ی یار
دڵـی تـەنـگـم نـەبـیـنـیـی ڕوویـی شادی،
ڕەفـیـقـم بـێ ئـەگـەر غـەیـرەز غـەمـی یـار
دەبـێتـە بـاغـی جـەنـنـەت دەفـعـەیـێ بـێ،
بـە (کـولـبـە)ی سالما گـەر مـەقـدەمـی یـار

***

لەم شیعرانەدا، بە وردبوونەوەیەکی کەم، ئەو جوانیی وشە و مانا (موحەسەنات)، و ئەو سەنعەتە ئەدەبییانەمان بۆ دەردەکەوێ کە لەم واتە شیرینانەدایە، مەسەلا ئەمە تەفسیری بەیتی یەکەمە:

ئەگەر سەری تووڕەی لوولی یار وەکو سەری
پەرچەمی ئەبڕن دڵی سالم بەندی ئەو توڕڕە
لوولە کە بۆی بووە بە (داو)، ڕزگاری نابێ

ئیتر بەمەندە دوایی بەباسی سالم ئەهێنین و ئەڵێین کە لەناو شاعیرەکانی کوردی قـەرنـی [نۆزدەمینی]، شاعیرانی نیشتمانپەروەر هەڵکەوتبێ، جێگەی (سالم) لەناو ئەوانەدا لەڕیزی یەکەمایە...

ئەوانەی کە نامە ئاڵوگورکراوەکانی بەینی سالم و (نالی) یان دیبی و خوێندبێتەوە پلـەی عـەشقـی نـیشتـیـمـانـی ئـەم دوو بـوێژە نـاو دارەی کوردیـان بـوو دەرکـەتـووە وە بەتایبەتی لەوە گەیشتوون کە رووخانی حکومەتی «بەبە» و کارەساتی کە بەسەر کورد و «ناوچە»ی حکومەتی کورد هاتووە، چە ئاگرێکی لە دڵی سالما کردووەتەوە وەچون کلپەیێکی ئارام برریی بەرداوە.

سەلام

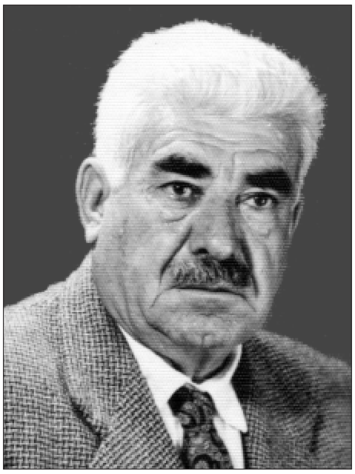

شێخ سەلام لــە نــەوەی شێخــەکــانــی عــازەبــانــە و کــوڕی شێخ ئــەحــمــەدە، لەساڵی ١٣١٠ی هیجری هەر لە (دێ)ی «عــازەبــان» لــەدایك بــووە. بــەڵام لــەبــەرئــەوەی کــە پــەروەردەی شاری «سلــێمــانــی»یــە و لــەوێ گــەورە بــووە بــە خــەڵــقــی ئــەم شارە نــاوبــراوە. تەنگوچەڵەمەی دونیای زۆر دیوە و گەلێ کارەساتی بەسەر هاتووە لەبەر ئەوە هەر لە تەمەنی لاویا ڕووی کردووەتە پیری و سەر و ڕیشی سپــی بــووە. لــەسەر پــێ و ڕەوشتی ئیمڕۆ و لە قوتابخانەکانی میری نەیخوێندووە. چونکە تەمای وابووە کەببێ بە «مەلا» لەبەر ئەوە لەلای (مەلا)یانی کورد خوێندوویەتی و لە علوومی دین و عەرەبییا بەشی وەرگرتووە. فارسییش باش ئەزانێ. (چوار خشتەکی)یەکانی (عومەر خەیام)ی، هەر بە (نەزم)، وە بە وێنەیەکی جوان گۆڕیوە بە کوردی و بەمە خزمەتێکی گەورەیی ئەدەبی کوردی کردووە.

خاوەنی بیر و زەکایەکی تیژە. زرنگ و وەرام لە مست و نوکتەبازە. زمانی ڕەخنەی زۆر درێژە وە لەسەر قسە دانامێنێ. سوحبەت خۆش و مەجلیس ئارا و دەم بە خەندەیە. زۆر چاو (تێرە)، دڵیشی ناسکە و زوو ئەتۆرێ. تەرزی شیعری تایبەتییە بۆ خۆی، زۆری شیعرەکانی نیشتمانییە. بە پێچەوانەی شاعیرە کلاسیکییەکان، غەزەلیاتی عەشق و غەرامیی زۆر کەمە. چەند نامیلکەیەکی ڕەخنەیی و کۆمەڵایەتی نووسیوەتەوە، بەڵام وا ئەزانم کە هێشتا لە چاپی نەداون. ئەمە وێنەیەکی شیعری نیشتمانی (سەلام)ە:

کورد

ئێشی سەختە، گل ئەکا هەردوو (گلێنە)ی چاوی کورد
دەردی بێ دەرمانە دەردی قەومی لێقەوماوی کورد

هـەر کـەسێ هـەڵسێ بـەخـوێنی نـاحـەقی یـاری ئەکـا،
کـەس نـییـە رەحمـێ بکـا ئـیمڕۆ بـە دوو دامـاوی کـورد
بۆچی ئەستێرەی (گەل)ی کورد کەوتە (گۆم) و چاڵەوە؟
بـۆ لـەنـاو (نـاو)انـی دونـیـادا نـەمـاوە (نـاو)ی کـورد؟
بەسیەتی هەڵسە لەخەو سەر (راو)ی گرتی دوژمنت،
(بێچووە شێر)ی (لانە)و تازە (رەسیدە) لاوی کورد!
بـۆ چ لـەژێر خـاکـا بمێنـێ، ژەنگ هـەڵێنـێ، هـەڵوەرێ؟
ڕاپەڕە هەڵمەت بەرە (شمشێر)ی تازە (ساو)ی کورد!
نـامـرێ ڕۆژێ ئـەبـێ ئـەم قـەومـە ئـیشی ڕێ بـخـا،
ڕاپـەرێ وەك (شێری بـێشە) کـۆمـەڵـێکـی لاوی کـورد
بێتە ڕیز و یەك ببەستێ، یەك گرێ گەورە و بچووك
سەیـری کـە ئـەوسا ببـیـنـە هـەڵـمـەتـی پڕتـاوی کـورد

سەلام، وەکو لە پێشەوە وتبوومان، لەشیعرا، (ئوسلووب)ێکی تایبەتی خۆی هەیە. لاسایی شاعیرەکانی پێش خۆی نەکردووەتەوە. وشەی بێگانەی (فارسی، عەرەبی) کەم بەکارهێناوە. لە (خەیاڵ) زیاتر شوێن ئەو شتانە کەوتووە، کە هەیە و هەستی پێ ئەکرێ وە بە بەرچاویا تێ ئەپەڕێ ویا (ڕوو) ئەدا. واتە لەو شاعیرانەوە نزیکترە کە پێیان ئەڵێن (واقیعی).

بە زۆرەملێش سواری شیعر نەبووە. کە شیعری بۆ هاتبێ خستوویەتە سەر کاغەز. لەبەر ئەوە شیعرەکانی ڕەوانە و دڵگیرە. بە بۆنەی بەڕەحمەتچوونی ئەحمەد بەگی ساحیبقرانەوە شیعرێکی شین (رثا)ی بە سۆزی بۆ وتووە کە ئەمە تەرزە تایبەتییەکە و دەسەڵاتی سەلام لەم جۆرە شیعرانەدا دەرئەخا.

ئەمە، شیعرەکانی سەلامە:

شیوەن

بـڵـێسەی گـڕی دەروونـی پـڕ کـوڵ،
بـۆ چ نـاسووتـێنـێ پـەڕەی ڕەشی دڵ
هـەر هـەڵـئـەقـرچـێ بـۆ نـەبـوو بـە ئـاو؟
بـۆ نـەتـکـا تك تك؟ بـۆ گـلـێنـەی چـاو؟

دوو گۆمی خوێنە هەر دوو جێگەی چاو
سووتاو، هەڵ قرچا دڵ نابێ بە ئاو(١)

***

بۆ شیوەن، دڵم کانگە و ئەساسە،
(کۆست)ی کەوتووە بازاڕ کەساسە
بۆ شیوەن بەرزە (نەو ئاواز)ەکەت،
شادی دەس نادا لە دەروازەکەت
بەکوڵ گەرمی تۆ هەناسە سەردم،
منیش کۆمەڵێ زووخاو و دەردم
(زایەڵە)م بەرزە وەك بولبول بۆ گوڵ
داماوی کزە و قرچەی جەرگ و دڵ
لە (زایەڵە)ی دڵ دەم وا دڕیاوە،
وەجاغی (کوردی) و (سالم) بڕیاوە(٢)
خاوەنی «دیوان» شیعری جوانم ڕۆ!
شاعیری بەرزی کوردستانم ڕۆ!

***

میرم تۆ تەنهای لە قەبری تارا،
منیش بێ کەسم لە کووچەی شارا
میرم تۆ دیلی ژێر خاك و سەنگی،
وێڵ وێڵ خول ئەخۆم من بە دڵتەنگی
میرم هاودەمت لوتفیی رەحمانی،
«ما»م بە کەساسی من لە سلێمانی
بڕا بە بالآی ئەم هۆزە کفن،
بەر گردی نەما لەشکری دوژمن

---

(١) وشەی ئاو دووجار کراوە بە قافیە کە ئەمە ڕەخنەی لێ ئەگیرێ. هەرچەند شاعیرەکانی ئەم چەرخە بەرەو لابردنی قافیەش ئەڕۆن.

(٢) لە باسی «سالم»دا وتبوومان کە ئاموزای «کوردی» و «حەمدی = ئەحمەد بەگ»ە.

دڵ بـو تـاریـخـی پـەردەی خـۆی دڕی،
ڕۆحـی شیـریـنـی شاعـیـر هـەڵـفـڕی(١)

***

سەلام و روباعییەکانی خەیام

وتبوومـان کە (سەلام)، چوارخشتەکییەکانی (خەیام)ی بەوێنەیەکی جوان گۆڕیوە بە کوردی. لەوەختی خۆیا و پێش ئەوەی کە لە چاپی بدا بۆ چەند ڕۆژێ، مسوەدەکانی بۆ ناردبووم و چاوێکی پیا خشاندبوو. بەڕاستی هونەری تیا خەرج کردووە وە پێوە ماندوو بووە. ئەم ماندووییەتیەشی بە خەسار نەداوە، چونکە دیارییێکی ئەدەبیی نایابی پێشکەشی قەومی کورد کردووە. ئەوەندە هەیە کە ئەگەر تەرجەمەکانی سەلام لەگەڵ روباعییەکانی خەیاما بەرئاورد بکرێ لە هەندێکیانا ڕەنگە تووشی ڕەخنەیەکی تەواو ببێ. ئەمەش لەبەر ئەوە نییە کە (سەلام) لە تەرجەمەدا بەهەڵە چووبێ و یا دەسەڵاتی تەرجەمەی نەبووبێ، بەڵکو ئەتوانین بڵێین ئەو تەرجەمانەی کە لە ئەسڵەکانیان ناچن، زۆر جوان و بێ عەیبن. ئەوەندە هەیە کە نابێ بە تەرجەمەیان دابنێین، چونکە لە تەرجەمە زیاتر، هی (سەلام) خۆیەتی، ئەگەر لەگەڵ روباعییەکانی (خەیام) لەلایەن مەفهووم و ماناوە نزیك بەیەك بکەونەوە، لەبەر ئەوەیە کە (سەلام)، لەژێر «ئەئسیری» «ئیلهام»ێکا، نووسیونیەوە کە لە خوێندنەوەی روباعییەکانی «خەیام» بۆی پەیا بووە. بە کورتی، یەکەم شت کە لە تەرجەمەکەی «سەلام»دا بەر چاو ئەکەوێ، زۆری دەسکارییە لە بەشێکی روباعییەکانا. هەرچەند بەم دەسکارییە لە مانا زۆر دوور نەکەوتووەتەوە، بەڵام لەوەیش ناچێ کە بەرگی کوردی کرابێتە بەر «شیرین»ێکی فارسی بەڵکو ئەم شیرینە، دەس لە زاجو و پەرچەمیشی دراوە. لەکاتی خاڵ و میل ڕشتنا هەندێ جێی چاو و برۆشی تووشی دەسکاری هاتووە.

مەسەلا

بـرخـیـز و مـخـور غـم جـهـان گـذران،
خوش باش و دمی بەشادمانی گذران

---

(١) بە ئیملای کۆن، (روح شیرین شاعر) ئەکاتە ١٣٥٥ کە بە ساڵی هیجری مێژووی ئەمری خوا بەجێهێنانی ئەحمەد بەگە.

در طبع جهان اگر وفایی یبودی

نوبت به توخودنیامدی از دگران

که یەکێکە لە روباعییەکانی خەیام، سەلام بە چەشنی خوارەوە گۆڕیویە بە کوردی:

هەڵسە غەم مەخۆ، دونیا وەك بایە،

بە شادی بژی دەرچوو لەم کایە

گەر دونیا سەری وەفای ببوایە

لەبەر خەڵق نۆرە بۆ سەر من نایە

لێرەدا ئاشکرایە کە دەسکارییەکی زیاد کراوە. لەوەش بەو لاوە، نازانم بۆچی «سەلام» لە نیوەشیعری چوارەما لەجیاتی ئەوەی بڵێ:

لەبەر خەڵق نۆرە بۆ سەر تۆ نایە

وە بەم ڕەنگە، تەعلیلی غەم نەخواردنی ئەو موخاتەبە بکا کە لە نیوەشیعری یەکەما مەبەستیەتی، ئەڵێ:

لەبەر خەڵق نۆرە بۆ سەر من نایە

بەڵێ، لەگەڵ (سەلاما)، ئێمەش ئەڵێین: کە مەبەستی خەیام نەفسی خۆیەتی و بە خۆی ئەڵێ:

هەڵسە غەم مەخۆ ...

بەڵام، دیسانەوە قاعیدەی ئەدەب وای ئەوێ کە لە میسرەعی چوارەمیشا نەفسی خۆی بکا بە موخاتەب، نەك بە قسەکەر (موتەکەلیم). واتە ئەبێ بڵێ:

..... نۆرە بۆ سەر (تۆ) نایە

نەك بڵێ:

لەبەر خەڵق نۆرە بۆ سەر (من) نایە

ئەوەش لەوێ بێ، کە (نایە)، ئەگەر لەبەر ناچاریی قافیە نەبێ و بە ئیملای ڕاستی بنووسرێ، ئەبێ بە (نایێ). ناهەمواری (رەکاکەت)ێکیش لە مانای نیوە شیعرەکانی سێیەم و چوارەما هەیە ئەگەر تێی ورد نەبیتەوە، هەستی پێ ناکەی. ئەوەش ئەمەیە:

گـــەر دونیا ســـەری وەفای ببوایە،

لەبەر خەلق نۆرە بۆ ســـەر تۆ نایـە

(ببوایە)، وەرامەکەی بە (نەئەهات) ئەدرێتەوە، نەك بە (نایە و یا نایێ). جێی شك نییە کە ئەمەیش لەرێی وەزن و قافیەدا وای بەسەر هاتووە.

رەخنەی دووەممان لە ریز، واتە لە تەرتیبی روباعییەکانە. روباعییەکانی خەیام گۆڕاوەتە سەر گەلێ لە (زمان)ە بێگانەکان، و دوور نییە کە ئەو روباعیاتەی سەلام، تەرجەمەکەی لەبەرا کردووە بەپێی ئەم ریزە نووسرابێ کە پێشانی داوین و لە گۆڤاری (گەلاوێژ)ا بلاوی ئەکاتەوە. بەڵام بێتو ئەمانە لەگەڵ تەرجەمە بە نرخەکەی (حسێن دانش)ی زانای تورکا بەرئاورد بکرێ (پاش و پێش)ێکی زۆری تیا ئەبینرێ. بەلاشمانەوە وایە کە تەرجەمەکەی (حسێن دانش) لەزۆری ئەو تەرجەمانەی بەر چاوی ئێمە کەوتووە باشترە وە لە (ئەسل)ی (روباعی)یەکانی خەیامەوە نزیکترە(١) حسێن دانش خۆی بەستایشەوە باسی تەرجەمەکەی دکتۆر عەبدولا جەودەت ئەکا. لەگەڵ ئەمەشا ئەڵێ کە گەلێ لەو روباعییانەی بە هینی خەیام زانراوە و لە تەرجەمەکەی عەبدولا جەودەتا نووسراوە لە حەقیقەتدا هیی خەیام نییە. بێینەوە سەر تەرجەمەکەی (سەلام)، ژمارەی ئەو روباعییەی خەیام کە لەسەرەوە لێی دوابووین، لە کتێبەکەی حسێن دانشا ١٢٤، بەڵام لە تەرجەمەکەی (سەلاما) ٥٢وە. هەروەکو ئەمە، (سەلام) لەژێر ژمارەی ٥٣دا ئەم روباعییە ئەنووسێ:

عومرت دوو سەد بێ، سێ سەد بێ، هەزار
لەم وێرانەیە دەرئەچی ناچار
هەر دوو یەك نرخە، هەر وەکو یەکە،
پاشای شاران بی، یا گەدای بازار

بەڵام ئەمە لە کتێبەکەی حسین دانشدا لەژێر ژمارەی (٦٧) تا نووسراوە وە بەم رەنگەیە:

---

(١) ئێمە وەکو لە پێشا وتمان هێشتا چاپ نەکرابوو کە تەرجەمەکەی «سەلام»مان بەر چاو کەوتبوو. لەبەر ئەوە لەلایەن ریز (تەرتیب)ی چوارخشتەکییەکانەوە بەو جۆرەی سەرەوە دوابووین بەڵام لەساڵی ١٩٥١دا کە لە چاپی دا، لەسەرەتای کتێبەکەیا ئەڵێ، (سەلام ئەڵێ): لەناو هەموو تەرجەمەکانی (روباعیاتی خەیام)دا هینەکەی حسێن دانشی هەڵبژاردووە و تەرجەمەکەی خۆی لەبەرا کردووە ئەم واتەیەی «سەلام» خۆی، زیاتر ئەبێتە هۆی ئەوە رەخنەکەی سەرەوەی ئێمە بەجێ دابنرێ.

عمرت چە دو صد بود سیصد چە هزار،
زیـن کـهـنـە سرا بـرون بـرندت نـاچـار،
گــر پـــادشهـــی و گـــر گـــدای بـــازار،
ایــن هــر دو بـــە یك نــرخ بــود آخـر کار

***

لەگەڵ ئەمەشا کە «سەلام» لەجیاتی ئەوەی بڵێ: «لەم کۆنە سەرایە بە ناچاری ئەتبەنە دەرەوە»، ئەڵێ: «لەم وێرانەیە بە ناچاری ئەچیتە دەرەوە»، دیسانەوە لە ئەسڵی ماناکە دوور نەکەوتووەتەوە، بەڵام لە تەرجەمەی ئەم روباعییەی خوارەوەدا کە ئەڵێ:

از آب و گلـم سرشتـەای مـن چـە کنم؟
وین پشم و قصب تو رشتەای من چەکنم؟
هر نیك و بدی کە از من آید بە وجود،
تـو بـر سر مـن نـوشتـەای مـن چـەکـنـم؟

***

«سەلام»، دەسکاری (تەسەروف)ێکی وای کردووە کە وا ئەزانم بەجێ نەبێ، چونکە باوەڕ ناکەم کە «ئەمینداری لە وەرگێڕان» وەیا سەلیقەی ئەدەبی، ڕێی ئەوە بدا کە لەجیاتی:

هر نیك و بدی کە ازمن آید بە وجود

بڵێین:

چاکە و خراپە هەموو تۆ ئەیکەی

لەبەر ئەوە بێت و «سەلام»، لێمان ببوورێ، ئێمە ئەو نیوە شیعرە ئەگۆڕین وە ئەیکەن بە:

چاکە و خراپەی من ئەیکەم بە ناو

وە ئەوسایە چوارخشتەکییەکە هەمووی بەم جۆرەی لێ یێ:

مـــنت دروست کـــرد لـــە گـــڵ و لـــە ئـــاو،
«خـوری» و قـامیشت(١) هـوندەوە تـاو تـاو

(١) حسێن دانش، وشەی قەسەبی بە «کەتان» تەرجەمە کردووە.

چـاکـە و خـراپـەی مـن ئـەیـکـەم بـە نـاو
یـەك یـەك نـووسیـوتـە و مـن ئـەبم بـەدنـاو

***

کە وا ئەزانم لەبەر جیاوازیی مانای وشەکانی «ناو» لە نیوە شیعرەکانی سێیەم و چوارەما، ئەوە بە بیرا نایێ کە چۆن یەك «قافیە» لە روباعییەکا دووبارە ئەکرێتەوە، چونکە لەبەرئەوەی کە جارێکیان لەگەڵ «بە»وە جارێکیشیان لەگەڵ «بەد» یەك کەوتووە، دوو وشەی تێکەڵ (کلمەی مر کب)ی لێ پەیا ئەبێ، کە هەر یەکە مانایەکی هەیە. واتە قافیەکان تەنیا شتێك نییە دووبارە کرابێتەوە و ڕاستە. جگە لەمە بەم ڕەنگە چوارخشتەکییەکەش بووە بە «روباعی تەرانە»(١) ڕیزی ئەم روباعییە لە تەرجەمەکەی «سەلام»دا (٥٤)ە و لەلای حسێن دانش، ٢٢٧ە.

سەلام، لە شیعری ڕەخنە= (ئینتقادی) و (گاڵتە و گەپ = کۆمیك)دا دەستێکی هەیە. بە یادی «دێوانە»ی «عێل بەگی» ناودارەوە زنجیرە شیعرێکی زۆر جوانی هەیە. لەبەر ئەوەی کە دوورودرێژە، لە هەر پارچەیەکی، چەند بەیتێکی ئەخەینە بەرچاوی خوێنەرەکان:

١– دونـیـا هـەمـووی فـڕ و «فـێڵـە»،
فـڕ و فـێڵ و «بـەنـد»و بـاوە
ڕاستـە، ڕاستـی هـەڵـگـیـراوە،
درۆ خـۆشە بـە لـێشاوە
مـن لـە درۆ گـوێ نـاگـرم
«ڕاستـی»م ئـەوێ هـەتـا ئـەمـرم
٣– ڕێگـای ڕاستـی نـاهـەمـوارە،
چـەوت و سەخت و نـالـەبـارە

---

(١) روباعی، جۆرە شیعرێکە لە «ئێران»ەوە داهاتووە و لە چوار نیوە شیعر (میسرەع) دروست ئەکرێ. نیوە شیعرەکانی یەکەم و دووەم و چوارەمی لەسەر یەك قافیە، ئەڕوا. بەڵام واش ڕێك ئەکەوێ کە هەر چوار میسرەعەکەی موقەفا بێ، ئەوسایە پێی ئەڵێن: «روباعیی تەرانە».

تــەلــیسمــی دێوی تــیــا دیــارە،
گـــــەڕانـــــەوەم لـــــەلا عــــــارە
ئــەڕۆم ئـــەڕۆم هـــەتـــا مـــردن
بـــە ڕاستـــیـــیـــە ڕێ دەرکـــردن

***

٤- «تـوولـە» ڕێگـەی سەخـتـی بـاریك
لاپـــێ و پــلـــەی شەوی تـــاریك
ڕێگـــە لـــە مـــن نـــابـــڕن ئـێوە
هــەر چــەن پلــە و سەخت و کێوە
کــاڵـەی ئـاسن لــە پــێ ئـەکـەم،
ئـەڕۆم هــەتـاکـو پـێی ئـەگـەم(١)

***

٦- ڕێی ڕاستــە ئـێستــە ڕێی نــەهــات،
لای من ڕێی ڕاستە ڕێی نەجات،
«شا» بـۆ حـوکـمی «پیادە» مـاتـە،
ڕێگـــەی ڕاستـــیـــم لا ئـــاواتـــە
ڕاستـــی ڕێگـــەی ئـــازادیـــیـــە
ڕێگـەی سەربـەستـی و شادیـیـە

***

٧- ڕێگـەی چـەوتـیش هــەر قـیـرتـاوە،
(دۆلار) ئـــەڕژێ ئـــەڵـــێی ئـــاوە
بـــێ (سەیـــارە) تـــیـــا فـــەوتـــاوە
لــەنــاوا کــەم بــە «پـیـان» مــاوە

(١) لە حیکایەتی پیرێژنانا ئەڵێ: کاڵە و پێتاوی ئاسنی لە پێ کرد و ڕۆیی هەتا گەیشتە شاری. ڕوانی کە پێتاوەکانی کون بووە. ئەو دەمە زانی کە گەیشتووەتە جێگەی مەقسەد.

گـەوران سواری «ئـۆتـومـوبـیـل»ن
زۆریـان قـەڵـەو ئـەڵـێی «فـیـل»ن

***

٨– دێن و ئـــەچـــن بـــە پـــەلـــە پـــەل
«فـرتـە» ئـەکـەن بـەوێنـەی مـەل
نـــازانـــی کـــێ ساغـــە و کـــێ شەل؟
بـەڵام کـێ غـەم ئـەخـوا بـۆ گـەل؟
جـێگـەی هـەنـدێ نـەرم و خـۆشە
ئــــەوانـــیــــتــــر فــــەرامـــۆشە!
١١– دەوری قــــەسری بـــاخ و ئـــاوە
حـــەوش و بـــانـــیشی قـیـرتـاوە
شوورەی سەخـتـــی بــۆ کـێشاوە
مـــوتـــوکـــاری لــــێ وەستــــاوە
سواری ئــەبــن بــە کــەش و فش
چـەپـیـان نـیـیـە لـە قـەرەقـوش!
١٥– سەیـارەکـەت پـەنـچـەر ئـەبـێ
زیب و قـــەڕت بـــێ فـــەڕ ئــەبـــێ
ڕۆژێ خـــاکت بـــەسەر ئـــەبـــێ،
«کوڕ»ت موحتـاجی «کـەر» ئـەبێ
یـــا دەستـــەژنـــۆ دائـــەمـــێنـــی
ئــەوسا هـــاوار بـــۆ کـــێ بـــێنـــی؟

***

ئەم شیعرانە کە لەسەر مەقامی هەڵپەڕکێی کوردی دانراوە، لە پەنجا پارچەی سێ بەیتی و لە وێنەی تەرجیع بەندا ڕێك خراوە، دڵ ئەیویست هەمووی بنووسین تاوەکو بزانن کە (سەلام)، چەند بە وردی سەرنجی داوەتە چۆنییەتی کۆمەڵایەتی و ئەو دومەڵانە کە لە کونوقوژبنی تاریکی ناو دڵی ئەوانەدایە کە چارەڕەشی، لە هەموو

خۆشی و تام و لەزەتێکی ژیان بێ بەریی کردوون، وەچۆن هەستی بەوەش کردووە، کە ڕەخنەی گاڵتە و گەپاوی لەخوا پێداوەکان و توانج تێگرتنیان، ئەبێ بە داروویی شیفا بۆ بەدبەختەکان و سیاچارەکان، بە تایبەتی ئەگەر بێتوو ئەو خوا پێداوانە لە پۆلی بە فیز و لووت بەرز و خوانەناسەکان بن ویا بە هەر هۆیەکەوە ئەبێ ببێ، کەموزۆر لە هەژاری و لێقەوماوی سیاچارەکانا دەستێکیان هەبێ.

***

هەر لەم جۆرە، و لەژێر ناوی (مەکتەبی کوردستان) دەستە شیعرێکی تری (سەلام) هەیە کە لە بابەت ڕەخنە و توانج و گاڵتە و گەپەوە بەڕاستی جوانە وە بۆ ئەوە دەس ئەدا کە بکرێ بە پییەسێکی تەمسیلی. بەلامانەوە وایە کە ئەم شیعرانە یەکەمین شیعری تەمسیلییە بەزمانی کوردی عێراقی و شێخ سەلام یەکەم شاعیری ناوچەی سۆرانە لە داهێنانی ئەم بابەتە شیعرانەدا. ئەمانەی خوارەوە چەند بەیتێکە کەناو ناو لە هەندێ پارچەی ئەو دەستە شیعرانە وەرگیراوە:

دانیشگای گەورە وا لە کوردستان،
یەکەم مەکتەبە، هەر بۆ موسڵمان
تاکوتووك شاگرد لە گاور و جوون
ژمارە ئەکرێن لەڕیزی نەبوون
بە باربووی میللەت، واتە ئیعانە
چاك دروست کرا ئەم ساختمانە
خانوویەکی باش زۆر خۆش و دڵگیر
گەورە و فراوان، وەك قەسری وەزیر

لێرە بەو لاوە سەلام، بە ١٥ بەیت، باسی تەکبیر و رای کۆمەڵی سەرەك و پیاوماقووڵەکان ئەکا کە چۆن بیریان لە حاڵی وڵات کردووەتەوە وە بۆ پێشکەوتنی ئەم مەکتەبە و بۆ پێگەیاندنی پیاوانی باش و تێگەیشتووی خاوەن زانستی و خوێندەواریی بەرز و ئاشنای فەن و پیشەسازی کەوتوونە گفتوگۆ و لێکدانەوە و لەوە دواون کە ئاتاجن بەو جۆرە کرێکار و وەستا و فەنیاز و پیشەسازانە، کە شارەزای لێخوڕینی موتوکار، کۆلارە بن وە بتوانن بێ سیم و چەکی تازە، بەکاربێنن وە کارخانەکانی چەك و دەرمان و والا و شتی تر بگێڕن وە بیبەن بەڕێوە. کە ئەمانەش

لەپێش هەموو شتێکا پێویستە بە مامۆستایانی خۆرئاوایی غەربی بۆ مەکتەبەکەیان کە کردوویانەتەوە. و ئەڵێ، لەبەر ئەمە هەموویان بەیەك دەم دەنگیان هەڵبڕی و بڕیایان دا بەدانانی سەروماڵیان بۆ ئەم ئامانجەوە بۆ پێشخستنی (مەکتەبی کوردستان !...)

زۆر بەدڵخۆشی ئوستازمان هێنا
لە ئەوروپایی خاوەن دکتۆرا
تەنها مودیری ئیدارە کوردە
بەڵام ئەویش زۆر بە بیرە، وردە
هەموو بەیانی بە دڵی پڕ جۆش
تەفتیشی ئەکرد مودیری بە هۆش
تا بۆی دەرکەوێ هاتوو نەهاتوو
بەشێکی زۆریان زۆرجار دیار نەبوو
لە یەك لیستەدا ناویان نووسرابوو
تاقە یەکێکی لێ گوم نەئەبوو
ناوی شاگردی ئەم دانش- گایە
کەی وەکو ناوی قوتابی وایە؟
گوێ بگرن ئەوا مودیر (ناو)ی یان
ئەخوێنێتەوە لەبەر (چاو)یان

لێرەدا بەدوو بەیت، تەعریفی چاویلکە کۆن و چڵکنەکەی مودیرمان بۆ ئەکا، کە لە گیرفانی دەری ئەهێنێ وە بەو تۆز و خۆڵەوە کە پێوەیەتی، ئەیخاتە سەر چاوی و دەس ئەکا بە خوێندنەوەی ناوی قوتابییەکان، کە وەکو خۆی ئەڵێ لە ناوی قوتابی ناچێ.

نیفاق ئەفەننی حازر ئەفەننم!
ئینساف لە کوێیە؟ چوو بۆ جەهەننەم؟
درۆ! دەلەسە! قوربان، حازرین!
هەر دووکمان لێرەین ئێمە داخیلین!

ڕاستــی! فــێڵ نــەزان! مــیـرم دوو بـران
یـەکـێ بـەدووساڵ پـار مـەحکووم کران

***

ئـیـنـجـا بـە چـەند بـەیـتـێ، بـاسی بـاوك و کـەسی ئـەم قـوتـابـییـانـە ئـەکـا دووبـارە ئـەگـەڕێتەوە سەر قوتابییەکان و ئەڵێ:

لـــەم خـــانـــوادەیـــە یـــەکـــێ بمێنـــێ،
بـنـاغـەی مـەکـتـەب هـەر ئـەڕووخـێنـێ
لـــەوەلاتـــر چـــن یـــاخـــوا نـــەمـــێنـــن
ڕەگـــوڕیشەیـــان لـــەبـــن دەربـــێنـــن
ئـەی (وەتـەنی) کـوا؟ بـۆچـی دیـار نییـە
وا سـاڵ تـەواو بـوو بـەهـانـەی چـیـیـە؟
قـوربـان مـامـۆسـتـا! بـە هـەڵـە مـەچۆ
نـــاوی بـــە غـــەڵـــەت نـووسراوە بـــۆ تـــۆ
ئـەسلـەن ئـەم کـوڕە نـاوی (نـووطی)یـە
کـوڕی پـیـاوێکی عـادی و (لـووطی)یـە
کـاتـی نـاو نـووسین تـۆ لـە مـەئـیـووسی
لـەجـیـاتی (نـوطی)، (وطنی)ت نـووسی
(پیت)یان وەك یەکە (نووطی) و (وطنی)
مـودیـر ئـەمـەی بیست گریـا و پێ کـەنی

ئیتر بەم تەحرە «سەلام»، ناوەکانی ڕزگاری، ئازادی، عەدالەت، نەخۆشی، زانستی، بـەدەم «مـودیر»ی قـوتـابـخـانـەوە ئـەخوێنێتـەوە وە لـەدەم هـەر یـەکـە لـەم قـوتـابیـانـەوە، بـەجـۆرێ کـە لـە مـانـای نـاوەکـان بـوەشێتـەوە وەڵامـی مـودیـر ئـەداتـەوە کـە بـەڕاستی لەوانەیە وەکو لەسەرەوە وتمان فەسڵێکی خۆشی تەمسیلی لێ پەیا ببێ.

مەسەلا، ئەڵێ:

سەرلـەنـوێ مـودیـر کـەوتـەوە پـرسیـار،
کـوانـی (ڕزگـاری؟) نـەمـبینی یـەك جـار

وه لە وەڵامەکەیا ئەڵێ:

ئــەم نــاوە بــەخــوا نــیــیــە لــە دونــیــا
بۆ (تەموین) نووسرا کاتی شەکر و چا(١)

ئینجا مودیر هەواڵی (زانستی) ئەپرسێ و ئەڵێ:

زانستی کوانێ؟
ئەویش بۆی دەرچوو،
مەحکوومی حوکمی عەشایری بوو!

لەمەیش جوانتر ئەوەیە کە هەوڵ ئەدا ناکۆکی بخاتە بەینی دوو قوتابییەوە کە ناوی یەکێکیان جەهلە وە هیی ئەویتریان عیلمە. ئەڵێ:

جەهل لە کوێیە؟
لێرەم ڕۆژ و شەو!
خــەریــکــی ئــیشم لــێم حــەرامــە خــەو
بــەرۆکــی گــرتم عــیــلــم بــە نــاحــەق،
تــەمــای بــوو جــێگــە بــە مــن بکــا لــەق
شکــاتم لــێ کــرد بــەبــێ ڕوو گــیــری،
مــەحکــەمــەی خــۆمــان هــیــی عــەشایــری،
بــرسی و (نــەخــۆش)ی ڕاگــرت بــە حــەکــەم
حــوکــمــی عــیــلــمــی دا، کــردمــی خــاترجــەم
حــاکم لێی پرسین(٢) مودەی هەردووکمان
کــاممان لــەپــێشا هــاتــە کــوردستــان؟

(١) لە شەڕی دووەمی گێتیدا شەکر و چا زۆر گران بوو و دەسیش نەئەکەوت. حکوومەت چەشنێ شەکری زەرد و پیس و قوڕاوی ئەهێنا وە بە بیتاقە، ئەیدا بە ئەهالی ئینجا لەبەر ئەوە کە بەپێی سەری نفووس ئەدرا، خەڵق ناوی زیاد و درۆیان ئەنووسی کە شەکری زیاد وەربگرن.

(٢) واتە جەهل، ئەڵێ: حاکم لەمن و عیلمی پرسی کە کاممان لە پێش ئەویترا هاتووینە کوردستان.

مـن پـێم وت قـوربـان «ولـیـاد(١)»ی ئـێرەم
ولاتـــی مـــنـــە لـــە (ڕۆم) تـــا عـــەجـــەم
قـــانـــوونـــی هـــێـنـا حـــاکـــم دای پشکـــان،
خـــوێـنــدیـــەوە مـــادەی (مـــرووری زەمـــان)

***

بەڕاستی سەلام لێرەدا مادەی «مرووری زەمان»ی جوان دامەزراندووە وە لە جێی خۆیا بەکاری هێناوە، و بەم ڕەنگە توانجێکی باشی گرتووەتە ئەوانەی ئەم مادەیە ئەکەن بە کوتەکی دەسیان و بێ دەسەڵاتەکانی پێ ئەفەوتێنن. لە پاشا، «سەلام» باسی ئەو حوکمە ئەکا کە ئەدرێ بەسەر عیلمی فەقیرا، کە شەرتی کێشی ئەوەیە دوای تەواو بوونی حوکمەکە ئەبێ «عیلم»، بنێردرێتەوە دەرەوەی سنووری وڵات.

ئینجا لەدوای ئەمانە هەمووی، حەو بەیتێکی ئەم پیەسە سەیر و نەبیسراوە، ئەمێنێ کە لە هەموو شیعرێکیا بەڵگەیەکی تازەی ژیری و زرنگی سەلام ئەبینرێ. ئەم شاعیرە سەروریش سپی و سمێڵ بۆزە، ئەوەندەی کە لە شیعری شین و (رثا)دا دەسەڵاتدارە و گڕ لە دڵتان بەرئەدا و فرمێسکی گەرمی ناچاری بەچاوتانا بێنێتە خوارێ، لە شیعری ڕەخنەوگەپیشا، ئەوەندە بە دەسەڵات و هونەرمەندە و جار جارە پڕ بەدەم ئەتانهێنێتە پێکەنین.

هەندێ جاری واش ئەبێ کە ئەتانخاتە ناو شەپۆلی زەریایەکی لێکدانەوە و یا ئـەتـان دا بـەدەم لافـاوێکـی خـەیـاڵاتـی سیـحـراویـیـەوە- بـەتـایـبـەتـی لـە شیـعـرە نیشتمانییەکانیا- کە بەرەو ئاسۆیەکی نەزانراوی فراوان و حەیرەت بەخش ئەڕوا و تێ ناگەی کە ئەڕژێتە کام زەریای نهێنی و بێ بنەوە.

(١) ولیاد= مەولوود، بە (مانا)ی ولادەت، واتە لەدایکبوون هاتووە.

عەلی باپیر ئاغا

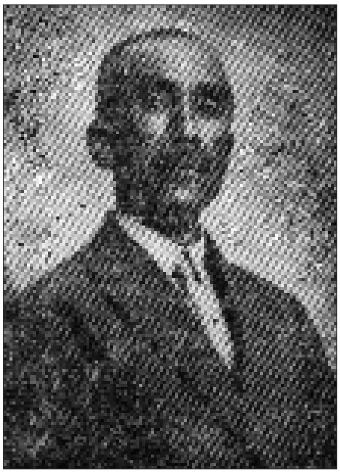

عەلی کەمال، کوڕی باپیر ئاغا، کوڕی چراغ، کوڕی «جوامێر ئاغا»یە کە یەکێك بووە لە سەرەك عەشیرەتی «سمایل عوزێری». باپیر ئاغای باوکی عەلی کەمال لە شەڕی ١٢٩٣ی ڕۆمی بووە بە عەسکەر لە لەشکری عوسمانی. دوایی لەگەڵ ئەم لەشکرە و لەژێر سەرەکیی بریندار ئاغای «بینباشی» بەناوبانگی باوکی عەلی بەگی خەڵقی سولەیمانی، چووە بۆ شەڕی رووس لە «قەفقاس» لەوێ لەبەر ئازایی و بەکاری کراوە بە زابت.

عەلی کەمال، خۆی لە ١٣٠٥ی هیجری لە سلێمانی لەدایك بووە. لەلای شێخ ئەولای هەولێری باوکی ئەحمەد موختاری قازی و مەلا محەمەدی ئەمینی بالیکەدەری عیلمەکانی عەرەبی و شەریعەتی خوێندووە، جگە لە کوردی زمانی خۆی، زمانەکانی تورکی و فارسی و عەرەبی فێر بووە وە بەتایبەتی لە ئەدەبیاتی فارسیا شارەزاییی باشی هەیە و بەم زمانە گەلێ شیعریشی داناوە. لە ١٣٢٦ی ڕۆمی لە وەزارەتی گومرگی بەغدا مەئمووری ئەوراق بووە. دوایی هاتووەتەوە سولەیمانی و کراوە بە سەرەك نووسەری گومرگی لیوا(١).

دوای بڕانەوەی شەڕی گەورەی یەکەمی گێتی و هاتنی ئینگلیزەکان بۆ سلێمانی کە شێخ مەحمود بوو بە حاکمی کوردستانی عێراق، عەلی کەمال کەوتە نارەحەتییەوە و لەو ڕۆژەوە ئیتر خۆی نەگرتەوە لە ساڵی ١٩٢٩ی میلادا بەپێی بەڵێنێ کە دابووی بە ئینگلیزەکان شێخ مەحموود دەستی لە حاکمی هەڵگرتبوو و کشابووەوە دێی (پیران) لە هەورامان. لەو حەلەدا عەلی کەمال لە هەڵەبجە ئەبێ. بۆ هەندێ کاری سیاسی لە ئێران شێخ مەحموود ئەنێرێ بە شوێنیا. بەڵام عەلی کەمال، ناچێ، دوایی لە کاتێکا

(١) ئەو دەمە پێیان ئەوت: باش کاتب.

شێخ مەحموود لەدەوری دێکانی گرێزە و موان خەریکی ڕاو ئەبێ، عەلی کەمال، لەوێوە تێ ئەپەڕێ کە بچێتەوە سلێمانی شێخ مەحموود تووشی ئەبێ و لەگەڵ خۆی ئەیباتە هەورامان. لەوێوە ئەینێرێتە کرماشان. دوای بەینێکی تریش جارێکی تر لەسەر داوا کردنی ڕەزا شای ئێران، بەناوی شێخ مەحموودەوە بۆ هەندێ قسە و باس ئەچێتە تاران. بەقسە ڕەزا شا ویستوویە شێخ مەحموود لەخۆی نزیك بخاتەوە. لەبەر ئەمە خەریك بووە کە ئەگەر بێت و شێخ مەحموود بچێتە خاکی ئێران و ژێر فەرمانی ڕەزا شا، ناوچەکانی هەورامان و مەریوان و هەندێ جێگەی تری لە خاکی کوردستان بداتێ و بیکا بە حاکمی ئەوێ، بە ناوی ئێرانەوە. بەڵام وەکو ئەڵێن، شێخ مەحموود بەمە نەرم نابێ و داوای شتی ئەوتۆ ئەکا کە بۆ سیاسەتی شا دەسی نەداوە. لەبەر ئەمە لە نوێنەریی عەلی کەمال و چوونی بۆ تاران کەڵکێك و ئەنجامێك نەهاتووەتە دی!...

(شیعر)ی عەلی باپیر ئاغا و شێوەی شیعر دانانی

عەلی باپیر ئاغا کە لە شیعرا ناوی کەمالییە، وێنەیەکی بێ کەموزیادی شاعیرە کۆنەکانە تەقلیدی لەم چەرخەدا. و لە هەموو ئەوانەی کە ئیمڕۆ بە شاعیریان ئەژمێرین نزیکترە لە شاعیرەکانی کلاسیکی دەوری ڕابردووەوە. ئەشێ بەهۆیەك دابنرێت کە شاعیرە تازە پەروەرەکانی بەستووە بە بوێژەکانی پێشینیانەوە. لەبەر ئەوە ئێمە (کەمالی) بە ئاوێنەیەك دادەنێین کە وێنەکانی مومتاز و هەڵبژاردەی شیعری کۆنی تیا دەردەکەوێ، چونکە ئەو، زۆربەی شیعرەکانی دەربارەی جوانی و عەشقە، و سەراپا باسی خەت و خاڵ و زوڵف و ئەگریجە و پەرچەمە. بە دەگمەن لە بابەتی ترەوە شیعری داناوە و زۆر کەم باسی نیشتمان و کۆمەڵایەتیی کردووە. شێوە و ئوسلووبی کۆنەکانی بەلاوە شیرینە و لە بیر و خەیاڵیشا لە فەلەکی ئەوانا خولاوەتەوە. لەگەڵ ئەمەیشا تاماوەیەك یاریی بە وشە کردووە و تاڕایەکی تازەتری داوە بەسەر بووکی فیکرا. و گەلێ لە شیعرەکانی بەڕاستی تەڕ و بەسۆز و پڕ زەمزەمەیە. دیوانەکانی کەلیم و قائانی و حافز شیرازی و مەسنەوی و بێدڵی زۆر خوێندووەتەوە و مەفتوونی شێوەی ئەدەبیی ئەم شاعیرە ناودارانەی ئێرانە. لە شاعیرە کۆنەکانی کوردیش مەیلی نالی و مەحوی ئەکا. شیعرەکانی مەحویی خوالێخۆش بوو هەر چەند لە زاهیرا وشك و ڕەقە، بەڵام بەشی زۆری لە مانادا گەلێ بەرزە. شاعیرەکانی هاو تەمەنی کەمالی، بە

تەسەوفی تێ ئەگەن و لەسەر ئەم باوەڕە نرخی بۆ دائەنێن ئینجا شکی تیا نییە کە (کەمالی) ئیلهامی شیعری لەم شاعیرانە وەرگرتووە، و شیعرەکانی کۆمەڵێ خلتەیە لە بیروباوەڕ، لە لێکدانەوە و خەیاڵ و فەلسەفەی ئەوان! دیارە کە بە شێوە و ئوسلووبیش ئەچێتەوە سەر هەندێکیان و بەشێکی گەورەی لە چەشکەی ئەدەبی نالی و مەحوی وەرگرتووە.

کەمالی لە پەیڕەویکردنی ئەم شاعیرە ناودارانەدا بەهەڵە نەچووە، چونکە لەمانە هەریەکەیان قوتبێکی زەمانی خۆیان بوون، و لەشیعر و ئەدەب و فەلسەفە و یا تەسەوفدا، گۆی هونەریان بردبووەوە. مەسنەوی و بێدڵ نەك لە ئێران، بەڵکو لە هەموو دونیای ئەدەبا خاوەنی پلەیەکی هەرە بەرزی شاعیری بوون. ئەو بەلاغەتەی کە لەشیعری بێدڵ و مەسنەوییا هەیە وە بیرێکی قووڵ و خەیاڵێکی فەلسەفیی و یا تەسەوفی ئیسلامی کە لە شیعرەکانی ئەم دوو شاعیرە گەورەیەدا دەبینرێت لەناو شاعیرە کۆنەکانی دەوری دواینی کوردیشا «نالی»، بە ناسکیی هەست و(١) وردی بیر و خەیاڵ و سەنعەتی ئەدەبا، وێنەیەکی دەگمەن و مومتازە. وتبوومان کە زۆربەی شیعری کەمالی دەربارەی جوانی و عەشق و غەرامە. ئەم غەزەلەی خوارەوە یەکێکە لەوانە:

بە مردوو ڕۆح ئەبەخشێ پێکەنینی لێوی شیرینت
لەسەر کام دینی گیانە؟ پێم بڵێ با بێمە سەر دینت!
لەلام وەك شەکر و نوقڵ و نەبات و قەند و هەنگوینە
جنێو و قەهر و لێدان و بیانوو گرتن و قینت!
بە جارێ ڕۆژی عاشق ڕەش مەکە ئەی شۆخی بێ مروەت!
لەسەر ڕوو لادە نەختێ پەرچەمی پرپێچی موشکینت
سبەینێ جەژنە ڕۆحم حازرە بۆ قۆچی قوربانیت
بە خوێنم با خەناوی بێ دەس و پەنجەی بلوورینت
بەزولفی سونبولت پەرژینی گوڵزاری ڕوخت سەیرە
بژی ئەی شاهی موڵکی حوسن و ئان بۆ باخ و پەرژینت!

---

(١) ناسکیی هەست= نەزاکەتی حوسن و یا شعوور.

بـە گـیسووتـا مـەهـێنـە شانـە حـەیـفـە بـا دڵـی عـوشاق،
خـەلاسی قـەت نـەبـێ گیـانـە لـە داوی زولـفـی چین چینت!
شەهـیـدی تـیـغـی ئـەبـرۆی دولـبـەرێکـی کـافـری بـۆیـە،
لـە وەخـتـی گیـانـەڵاوە ئـەی کـەمـالـی خـەڵق ئـەکـەن شینت

لـەم شیـعـرانـەدا کـە لـەسەر شێوە و ئـوسلـووبـی کـۆن دانـراوە، هـەنـدێك سەنـعـەت بەکارهێنراوە. وەکو: لەف و نەشری بەیتی دووەم، کە «جنێو و قەهر و لێدان بیانوگرتن و قینی» بۆ خۆی بە «شەکر و نوقڵ و نەبات و قەند و هەنگوین» داناوە. لێرەدا لەبەرامبەر هەریەکە لەو شتە خراپانەی وەکو جنێو و قار و لێدان. دانانی شتێکی شیرینی وەکو شەکر و نوقڵ و نەبات و ڕیزکردنیان، هەرچەندە بە پێی قانوونی ئەدەب، بە سەنعەتێکی شیعر ئەژمێررێت و پێی ئەڵێن: (لەف و نەشر)، بەڵام وا ئەزانم (کەمالی) خۆشی ئینکاری ناکا کە هیچ تەبیاتێکی وا بە بیرا نایەت چەشکە لە تێکەڵاوکردنی شەکر و نوقڵ و نەبات و قەند و هەنگوین وەربگرێ و بەڵکو نابێ بە سەیر بزانرێت کە هیی وا هەبێ لەم هەموو (شیرینی)یە دڵیشی تێکەڵ بێ!.

بە تایبەتی لە ڕووی تێفکرینی ئەدەبی ئەم چەرخەوە، لە نوقڵ و نەبات و قەند و هەنگوینا شیرینی نایەت بە خەیاڵا و ئەم جۆرە شیعرەش بەهایەکی نییە. جگە لەمەش کە بێتو ئەم نوقڵ و نەبات و قەندە، لە ئەسڵا، جنێو و قار و لێدان و بیانوگرتن و قین بێ!.

لە بەیتی سێیەما، پەرچەمی لەسەر ڕووی شۆخێکا بەو هەورە داناوە کە بەری ڕۆژی گرتبێ و بووبێ بە هۆی داهاتنی تاریکی. لەبەر ئەمە تکا لە یار ئەکا کە هەوری پەرچەمی لەسەر ڕووی لادا، تاوەکو ڕوخساری وەکو ڕۆژی دەرکەوێ و ئەو تاریکییە کە لێی داهاتووە نەمینێ و ڕۆژی ڕەشی بەسەر چێ.

(کـەمـالـی) نـازانم لـە پـەیڕەوی هـەندێ شاعیرانی پێشوودا بـۆچی ئـەمـەندە زیـاد ڕۆیشتووە؟ جێی شك نییە کە توانای شاعیری ئەو لەوانەیە ئاتاجی چاولێکەری و لاسایـیـکـردنـەوە نـەبـێ و بـەبـێ ڕەنجێکـی ئـەوتـۆ بتوانـێ لـەسەر ئـوسلـووبـی تـازە و شێوەیەکی بەرزی تایبەتی شیعر دابنێ، چونکە هێزی شاعیریی (کەمالی) ئاشکرایە و دەسەڵاتێك و سەرمایەیەك کە لەوا هەیە لەژوور دەسەڵاتی گەلێك لەو شاعیرانەوەیە کە ئیمرۆ شانازی بە شیعریانەوە ئەکەین. ئایا هەر لەڕووی پەیڕەوی شاعیرە کۆنەکانەوە

نەبێ (کەمالی) بۆچی خۆی ئەکا بە قۆچی قوربانی کە خۆشەویستەکەی لەڕۆژی جەژنا سەری بڕێ و خوێنەکەی بکا بە خەنە و دەس و پەنجەی تێ بگرێ؟

سبەینێ جەژنە رۆحم حازرە بۆ قۆچی قـــوربانیت

بەخوێنم با خەناوی بێ دەس و پەنجەی بلوورنیت

ئەم فیکرە لە شیعری (زۆربە)ی شاعیرانی کۆنا هاتووە و بیستراوە.

بەڵام، بەلای کۆنەکان و ئەوانەوە کە لە قوتابخانە کۆنەکانا پێ گەیشتوون، هەندە جوان و بەهادار ئەبێ ببێ، بەلای ئەدیبەکانی ئیمڕۆوە بایەخێکی نییە و لەناو شیعر و ئەدەبی ئەم چەرخەدا جێی بەرناکەوێ. لەبەر ئەمە کە ئەگەر بمانەوێ لە بەهای شیعری عەلی کەمال بگەین و چەشکەیەکی ئەدەبیی لێ وەربگرین، پێویستە لەگەڵ شیعری شاعیرە کۆنەکانا بەراوردی بکەین و بۆ ئەو سەنعەت و جوانییانە(١) بگەڕێین کە لەناو ئەم شیعرانەدا بەرچاو ئەکەوێ. واتە ئەگەر بێتو شارەزای شیعری کۆن نەبین و چاوێکمان بە دیوانەکانی (سالم) و (کوردی) و یا (هیجری) و (نالی) و (مەحوی) و ئەوانەی کە لە دەوری ئەم شاعیرانە ژیاون، نەخشاندبێ و نەخوێندبێتەوە، لە شیعری (کەمالی) چەشکەیەك وەرناگرین و ناچێت بەدڵمانا!. چونکە شیعری ئەمانە و شاعیرەکانی هاوچەرخیان ئەگەر نەڵێین هەمووی، بەشی هەرە زۆربەیان هەرباسی عەشق و غەرام و مەستی و شەرابە یا بە باسی چاو و برۆ و خەت و خاڵ و ئەگریجە ڕەش کراوەتەوە. لەبەر ئەمە ئاسۆی تەفکیری شاعیرەکان، زۆر سنووردار و ماوەی قافیە بازییان ئێجگار تەنگ بووە، و بەهۆی ئەم قافیە تەنگی و سنوورداریەوە ماوەی شیعریان کورت بووە و هەندێ جار لە پێنج بەیت تێپەڕی نەکردووە(٢).

***

لە غەزەلێکی تری غەرامی عەلی کەمال، بۆ نموونە لە خوارەوە یەك دوو بەیت ئەنووسین:

دڵی زارم لە حەلقە و پێچ و تابی زولفی زنجیرت،

خەلاسی بوو کەچی ئاخیر بەقوللابی موژەت گیرا!

---

(١) محسنات بدیعییە

(٢) لە عیلمی عەرووزا ئەو شیعرانەی کە لە پێنج (بەیت)ەوە تا حەوت (بەیت)ە بە «غەزەل» و لەوە زیاتر بە قەسیدە «قصیدە» ناو ئەنێ.

واتـە (دڵـی زاری) کـەمـالـی، کـە گـیـرۆدەی زولـفـی وەکـو زنجـیـری ئـەڵقـە ئـەڵقـە و پێچاوپێچی خۆشەویستەکەی بووە، تا لە بەندی زولفی وەکو زنجیر ڕزگاری ئەبێ ئەکەوێتە داوێکی ترەوە، چونکە بە وێنەی مەلێ کە نێچیری تەلی زولفە، بە هیوای بەربوون لەم داوە، هەڵئەفڕێ، بەڵام ئەمجارە تووشی داوی برژانگە جوانەکانی ئەبێ و بە چەشنێ قولاب ئەیگرێ و ئەیکا بە نێچیری خۆی!

ئینجا ئەگەر بێتو ئێمە لە واقیعی ئەم شیعرە ورد بینەوە و زیندەوەرێکی وا بێنینە بەرچاومان کە دوو زنجیری بە ئەڵقە و پێچ، بە لا جانگەکانیا هاتبێتە خوارەوە، و دەوری چاوەکانی بە ڕیزی قولابی تیژ و درێژ تەنرابێتەوە، ئەم چەشنە مەخلووقەش بە کچێ وەیا بە کوڕێکی(١) شیرین دابنێین کە (کەمالی) گیرۆدەی داوی عەشقی بێ و شیعری غەرامیی بەسەردا هەڵدا، ئەبێ لە چەشکەی ئەدەبی بەشدار نەبین، بەڵام وەرن با بەیەکەوە گەشتێ بکەین و چاوێ بە دیوانەکانی ئەو شاعیرانەدا بگێڕین کە لە سەرەتـای دەوری کـەمـالـی و یـا لـە دەوری پـێشووتـرا ژیـاون. شکـی تـیـا نـییـە کـە بـە خوێندنەوەی چەند غەزەلێکی غەرامی ئەو جۆرە شاعیرانە و ڕاهاتن بە شێوەی ئەدەبی و ئوسلووبی شیعریان، ئەچینە سەر بیروباوەڕی ئەوانە کە چەشکە لە شیعرەکانی کەمالی وەرئەگرن و بەهای تایبەتی لێ ئەنێن. ئەمەش ئەوە دەرئەخا کە کەمالی، لە شاعیرێکی پێشەوا زیاتر شاعیرێکی کلاسیکییە، بەڵام ئەوەش جێی گومان نییە کە تا ماوەیەك بەرەو تازەیی چووە وە ڕێگەیەکی کەم و زۆر تایبەتی گرتووە.

وشە و «تەعبیر»ی تازە لە شیعری (کەمالی) یا زۆری شاعیرە کۆنەکان «برۆ»ی خۆشەویستەکانیان جارێ کردووە بە «میحراب» و جارێ بە «هلال». هەندێکیشیان شوبهاندوویانە بە کەوان و «تاق»و «شمشێر». بەڵام (کەمالی) کە لەسەر پێ و شوێنی ئەوان ڕۆیشتووە و برۆی، وەکو ئەوان بە شمشێر داناوە، دیسانەوە ئەم شمشێرەی لە خەیاڵی ئەدەبی خۆی بەشدار کردووە وە ڕەوشتێکی تازەی داوەتێ.

---

(١) بەلای شاعیرە تەقلیدییەکانەوە لە شیعری غەرامییا فەرقی کوڕ و کچ نییە. و هەر لەیەك غەزەلا هەندێ «بەیت» لە زولف و زاج و پەرچەمی کچ، هەندێ «بەیت»یش لە «خەتی سەبز» و خوڵامانە و کاکۆڵی کوڕ ئەدوێ. «نالی» و «میسباح» و «حەریق»، لەلایەن غەرامی کوڕ و کچەوە، غەزەلی تایبەتییان داناوە و بە ڕواڵەت و بە خەیاڵی خۆیان ویستوویانە «عەشقی مەجازی» و «عەشقی حەقیقی» لە یەك جیا بکەنەوە و سنوور بخەنە بەینیانەوە.

به ئیما گفتوگۆی دائم لەگەڵ ئەهلی دڵـــە ئەبرۆت،

عەجیبە کەی بووە خاسیەتی (تەل سز) لە شمشیرا؟

کەمالی لەم بەیتەدا برۆ (ئەبرۆ)ی خۆشەویستەکەی بە شمشێرێ دائەنێ کە ڕووی کردبێتە دڵی. وە بە زمانی حال واتە بە ئشارەت تێی ئەگەیێنێ کە ئامادەیە بۆ کوشتنی. ئینجا بە لایەوە سەیرە کە دڵی، لەمەبەستی شمشێری برۆ چۆن تێ ئەگا کە ئەگەر ئەم شمشێرە خاسیەتی (تەل سز)ی تیا نەبێ.

لێرەدا ڕەخنەیەکیش لە کەمالی ئەگرین کە لاسلکی بە وشەی تەل سزی تورکی تەرجەمە کردووە، لە کاتێکا بە کوردی پێی ئەڵێن بێ تەل و بە فارسی بێ سیم. کەوابوو ئەگەر نیوە شیعرەکەی بەم جۆرە بووایە جوانتر ئەبوو:

لەلام سەیرە ببێ خاسییەتی بێ تەل لە شمشێرا

لە بەیتی چوارەمی هەر ئەم غەزەلەی سەرەوەدا کەمالی ئەڵێ:

خەتی دەوری لەبت خۆش خوێنە هەر وەك ئایەتی کوڵمت

بـــەڵێ قـــەت دێڕی نـــالایق نـــــەبینراوە لە تەفسیرا!

و مەبەستی شاعیر لە خەتی دەوری لەب (لێو)، گەندە مووەکانە کە لە دەوری لێوی نەوجەوانێك پەیا ئەبێ. بەلایەوە وایە کە ئەم گەندە موونە نابنە هۆی شکاندنی بەهای حوسنی خۆشەویستەکەی، چونکە ئەو لەو باوەڕەدایە کە ئەم خەتەی دەوری لێو، دێڕێکە لە کتێبی ڕوخساری (شیرین) یا. ئەو کتێبە کە کوڵم، ئایەتێکە لەوا ئینجا ئەڵێ: لە کتێبێکی پیرۆزی وەکو ڕوخساری شیرینی یارا (دێڕ)ی ناشایستە نابێ! هەر وەکو بە بیرا نایەت کە لە کتێبی تەفسیرا دێڕێکی بێ مانا و ناڕێك هەبێ.

کـەمـالی جگـە لـە شیعری غەرامی (غەزەل)، جاروبار هەندێ پارچە (قطعە)ی کۆمەڵایەتی و یا دەربارەی ڕەوشت و خوو و فەلسەفەشی داناوە، بەڵام لەم جۆرە شیعرانەشا لە سنووری پارچە تێ نەپەڕیوە(١).

وەکـو زولـفـی بـوتـان شێواوە حـاڵـی دەرهــەمـی دونـیـا،

هــەمـوو وەزعـێکـی مـەحـکـوومـی زەواڵـە عـالـەمـی دونـیـا.

---

(١) ئەو شیعرانەی لە سێ بەیتەوە تا شەش «بەیت» بێ پێی ئەڵێن «قطعە».

ئـەبـاتـێکـی نـیـیـە هـەر ڕۆژە نـەوعـێکـە ئـەگـۆڕێ زوو
لـەلای دانـا وەکـو یـەك وایـە شایـی و مـاتـەمـی دونـیـا
ئـەگـەر مـەردی وەکـو یـەك بـێ لـەلات ئـیـقـبـاڵ و ئـەدبـاری
دەوامـی قـەت لـەسـەر حـاڵـێ نـیـیـە بیش و کـەمـی دونـیـا!(١)
ئـەگـەر شەهـدت بـداتـێ زەهـری تـێدایـە نـەکـەی بـیـخـۆی!
دەخـیـلـە خـۆت بـپـارێزە لـە شەهـدی پـڕ «سەم»ی دونـیـا!
کـە مـن ڕەنـد و قـەلـەنـدەر مـەشرەبم فـەرقـی نـیـیـە دەنـگـی
وەکو یەك وایە لام کاسەی لەت و جامی جەمی دونیا(٢)
چییە ئەم هەڵپەیەت بۆ جەمعی ماڵ و سیم و زەڕ قوربان؟
ئـەتـرسم بـتـکـوژێ ئـەی قـوڕبـەسـەر ئـاخـر غـەمـی دونـیـا
ئەگەر ئەهلی سەماعی گوێ لە نەغمەی سازی دڵ بگرە(٣)
(کـەمـالـی) گـوێ مـەدە ئـاوازەیـی (زیـر) و (بـەم)ی دونـیـا

ئەم پارچەیەی (کەمالی) کە جۆرە پەندێکی فەلسەفیی تیایە، بەلامانەوە گەلێ جوان و بە مـانـایـە، بـەڵام ئـەبـێ لـەبیرمـان نـەچـێ کە ئـەگـەر بێتو بـەپێی واتـەی ئـەدیبـە تازەکانمان حوکم بەسەر شیعرەکانی کەمالی و پەیڕەوەکانی (کەمالی)یا بدەین وەکو ئەو ئەدیبە لاوانەمان بڵێین: «شیعر تەرجەمانی دڵە؟ لە ئاوازی دڵگیری بولبول، لە سروەی سۆزەی بەیان، لە تافە تافی ئاوی سەر قەڵبەز، لە فڕەی باڵی باڵندە، لە ورشەی گیا، لە تریفەی مانگە شەو، لە ئاوابوونی ڕۆژ و هەڵاتنی مانگ، لە جریوە جریوی ئەستێرە، لە شەپۆلی زەریا، لە بریسکەی برووسکە، لە گرمەی هەورە تریشقە، لە هاژە هـاژی بـاران، لـە ئـاهـەنگی موزیقـە، مـانـامـان بۆ دەرئـەهێنێ، کـە لـە هـەموو دڵێکا

---

(١) بیش= زۆر= زیاد. بیش و کەم= زیاد و کەم.
(٢) ئەم بەیتەی کەمالی لە شیعرێکی شێخ قادری تاڵەبانی ئەچێ کە ئەڵێ:
شکستە کاسەمی جام جمە ویرمم کە کاسەمدە
طـعـام أمن آسـایش گـبی بـر نـعمتم واردر
(٣) ئەهلی سەماع، بەوانە ئەڵێن کە بە گوێی دڵ دەنگی لاهووت ئەبیین، واتە لە حاڵی وەجد و ئیستیفراقا (ئەمە تەسەوفە) دەنگی ڕاستی و یا (حەقیقەت) لە گوێی دڵیانا ئەزرنگێتەوە. واتە ئەوانەی پیاوی خوان (ئەهل اللّٰە).

شارراوەتەوە، بەڵام هێشتا دەریان نەبڕیوە تا شیعرەکە ئەخوێننەوە....»(١) بەڵێ بێتو ئێمە لەسەر ئەم واتەیە بڕۆین و شیعری (کەمالی) و هاوبیر و شێوەکانی بەم تەرازووە بکێشین و بەهای بۆ دابنێین، زۆر بە هەڵە ئەچین، لەبەر ئەوە وەکو لە پێشەوە وتبوومان ئێمەش ئەم جۆرە شیعرانە بە تەرازووی خۆی ئەکێشین و بەپێی ئەو سەنگ و تەرازووە کە تایبەتی شیعری کلاسیکییە نرخی لەسەر دائەنێین. بەم جۆرە خۆمان لەهەڵە ئەپارێزین و ڕێی ئەوە نادەین کە شاعیرێکی بەسەلیقە و هونەرمەندی وەکو (کەمالی) تەنیا لەبەر ئەوە کە لەجیاتی پەیڕەویی تازەکان بکا پەیڕەویی پێشینانی کردووە، حەقی بخورێت و بکرێ بە ژێر لێوەوە، چونکە لەو باوەڕەداین و ئەمەیش ڕاستە و شکی تیا نییە– کە (کەمالی) نەك لەبەر بێ دەسەڵاتی، بەڵکو لەڕووی چەشکە و باوەڕ و ئیجتیهادێکی تایبەتی خۆیەوە، ئەم ڕێگەیەی گرتووە و لێی لانەداوە، بۆیە ئێمەش لێرەدا لەلایەن وەزن و قافیەوە، و لەڕووی عیلمی عەرووزەوە لە شیعرەکانی ئەنواڕین و بۆ ئەو سەنعەتانە ئەگەڕێین کە پێیان ئەڵێن: تەشبیه و ئیستیعارە و کینایە و سەجع و جیناس و تەوریە و تەعلیل، واتە بە تەرازووی بەلاغە ئەیانکێشین و نرخیان بۆ دائەنێین. جگە لەمانە ئەگەر چاوێك بەو نامیلکە غەرامییانەی پێشینانی وەکو (شیرین و فەرهاد) و (خوسرەو و شیرین) و (مەجنوون و لەیلێ)دا بخشێنین(٢) کە لە کوردیی هەورامی و زمانی فارسییەوە بە شیعر گۆڕیونی بە کوردی و دیسانەوە بێتو بزانین کە «کەمالی» نامیلکەی «ئەمیر ئەرسەلان»ی لە پەخشەوە گۆڕیوە بەشیعر، و لەم نامیلکانەدا لە سەلاسەت و ڕەوانیی تەبع و زنجیرەیی مانا (تسلسل) ورد بینەوە بۆمان دەرئەکەوێ شاعیریی (کەمالی) لەوانە نییە چاوی لێ بنووقێنرێ و بخرێتە پشتگوێ!.

ئەوا غەزەلێکی تری (کەمالی)تان لە خوارەوە بۆ ئەنووسینەوە کە ئەتوانین بڵێین هەروەکو «بەسەرهاتی ئەستێرەیەك»ی (گۆران) وێنەیەکی مومتاز و ڕەوان و بەهادارە لە شیعری کوردیا، ئەم غەزەلەی (کەمالی)ش – (لەگەڵ ئەوەدا کە غەزەلێکی غەرامیی تەقلیدییە) – دیسانەوە بە غەزەلێکی بەرجەستە و جوانی شاعیرانە ئەژمێررێ، بەڵام

---

(١) یادگاری لاوان سالی (١٩٣٣)، لاپەرە–٣٣.

(٢) شیرین و فەرهاد حیکایەتی غەرامیی بەینی [فەرهادی کورد و شیرینی شادوختی ئەرمەنە. کەمالی لە شێوەی هەورامییەوە کردوویە بە کوردی، خوسرەو و شیرین، نووسینی نیزامییە کەمالی لە فارسییەوە هەر بەشیعر کردوویە بە کوردی. «مەجنوون و لەیلێ»ی نیزامی، دیسانەوە لە فارسییەوە کردووە بە کوردی].لا

لێرەدا ئێمەش ڕەخنەیەك لە «کەمالی» ئەگرین، چونکە داخەکەم شیعرەکانی وەکو شیعرە کۆنەکان، بێ ناوونیشانە. واتە عینوانێکی لێ نەناون. ئینجا لەبەرئەمە دەسەڵات نییە ئەبێ ئێمەش شیعرەکانی بە قافیە و یا بە پیتی دوواینی قافیەکانا بناسینەوە. کە ئەمە لای شاعیرە کۆنەکان باو بووە و نازانم بۆچی پێیان وتووە بەحر؟ واتا غەزەلی خوارەوە کە مەتلەعەکەی ئەمەیە:

لە دووری سەروی باڵات دیدە عەینی جوێبارێکە

لە خوێنی ئاڵی چاوم دەشت و سەحرا لالەزارێکە

پێی ئەڵێن غەزەل لە (بەحری هـ)، بەمەی کە پیتی دوایینی قافیەکانی (جوێبارێکە) و (لالەزارێکە)، پیتی (هـ)یە. وابزانم پێویست نییە کە بڵێین بە پێی علمی عەرووز، مانای «بەحر» شتێکی ترە(١). ئەو دوای غەزەلە ناوبراوەکەی (کەمالی) کە وەکو خۆی و ئەوانەی لە شیعرا لەسەر (مەزەب)ی ئەون، لە بەحری (هـ)یا ئەیژمێرن ئەمەیە:

بەشەو گوێ بگرە ناڵە و گورپە گورپی دڵ بە مەحزوونی

لە سۆزی عەشقی جانانە عەجەب (شوور) و (قەتار)ێکە!

مەکە مەنعم موقیمی گۆشەکەی مەیخانەتم زاهید!

هەموو سەودای هەوای شۆخێکی مەستی چاوخومارێکە

لە یاریی عەشقدا ئەوەل قەدەم دانانی سەر شەرتە،

مەکە ئومێدی سوود ئەی دڵ ئەمیش نەوعە قومارێکە!

مەحاڵە قەت بکەم تیماری زامی تیری موژگانت،

لە سینەی پارەپارەمدا نیشانی ئیفتیخارێکە!

عەجەب ماوم لە سرِی مووی میانی تۆ کە (تار)ێکە

لە قەلبی عاشقی زارا غەمی ئەو (تار)ە (بار)ێکە!(٢)

---

(١) لە (علمی عەرووز)دا شیعر، ١٦ بەحری هەیە و ئەمانەن:

(بەحری طویل، مدید، بسیط، وافر، کامل، هزج، رجز، رمل، سریع، منسرح، خفیف، مضارع، مقتضب، مجتث، متقارب، متدارك) و لەم بەحرانە لە یەکەمەوە تا سێیەمیان پێیان ئەڵێن ممتزجە، چونکە لە وەزنەکانی ئەو شیعرانەی لەسەر ئوسوولی بەحرەکانی «طویل» و «مدید» و «تفعیل»ە حەوت پیتییەکان ئەبن. (میزان الذهب).

(٢) ئەگەر قافیە ڕێی بدایە و«بار»ێك بە «باریك»یش بخوێنرایەتەوە «جیناس»ێکی شیرینتری لێ پەیا ئەبوو.

وەرە سەیری سەفاگای (مەنزەرە)ی دووچاوی گریانم
لەلایێ (بەکرەجۆ)یێکە، لەلایێ (سەرچنار)ێکە!
بەشەو وەختێ ئەنووم تاتای خەمی پرچینی ئەگریجەت،
لە چاوی ئەشکبارمدا هەموو (تا)یێکی (مار)ێکە!
(کەمالی) وا کە ئێمرۆ شیعری ڕەنگین و شەکەربارە
لە شەوقی (لەعل)ی (لێو)ی ئالّی شەکەرباری (یار)ێکە

***

لەم شیعرانەی سەرەوە بە نیگایێکی ئەدەب ورد بینەوە، ئەبینین کە لە بەیتی یەکەما (بالاّ)ی مەحبووبەکەی بە «داری سەروو» شوبهاندووە وە لەگەلّ «جوێبار»دا بە سەنعەت لەم بەیتەدا یەکی ختسوون. سەنعەتەکەش لەوەدایە: کە بالاّی یاری لە چاوی خۆیا بە «سەروو» داناوە «چاو»، کە بە عەرەبی پێی ئەلّێن «عین» بە سەرچاوەش ئەوترێ کە بە کوردی و فارسی «جوێبار»ە. ئینجا چاو یا عەین و جوێبار و بالاّ و سەروو، ئەمانە لەم شیعرەدا بەم مەبەستانە کۆکراونەتەوە و سەنعەتەکانی تەشبیهـ و ئیستیعارەی لێ دروست کراوە. عەینی جوێبار، بێ کەم و زیاد سەرچاوەیە. ئەویان لە دووریی بالاّی مەحبووبە فرمێسك ئەڕژێنێ و بووە بە سەرچاوەیەك، بالاّی مەحبووبەیش کە درەختی سەرووە، لەگەلّ سەرچاوەی ئاو، ئاتاجن بە یەکتری. جگە لەمانە تەنیا لە (عەینی جوێبار)دا دوو سەنعەتی ئەدەبی هەیە کە پێیان ئەلّێن تەشبیهـ و جیناس!.

لە بەیتی دووەما، باسی نالّەی شەوانی دلّی و گورپە گورپی ئەکا و ئەم نالّە و گورپە گورپە لەنیوە شیعری دووەما بە(شوور و قەتار) ناو ئەنێ کە دوو مەقامی کوردین گۆرانیبێژە دەنگخۆشەکان زۆرتر لە شەوانا و بە سۆزێکەوە ئەیلّێن و دلّی عاشقانی پێ ئەخەنە نالّە و گورپە گورپ! لەبەیتی سێیەما، وا دەرئەخا کە بە هۆی عەشقی چاوی مەست و بە خوماری خۆشەویستەکەیەوەیە کە بووە بەگۆشەنشینی مەیخانە و ئەیەوێ زاهید لەم ڕووەوە ڕەخنەی لێ نەگرێ، چونکە دیلی عەشقی چاوە مەستەکانی یارە، و ئەبێ موقیمی ئەو جێگەیە بێ شەرابی لێ ئەفرۆشرێت و مەستی و خوماریی لێ دەست ئەکەوێت. و بەم تەحرە گۆشە نشینیی خۆی لە مەیخانەدا ئەباتەوە سەر بیانووی عەشقی چاوە مەست و بە خومارەکانی مەحبووبە، ئینجا ئەمە سەنعەتی تەعلیلی تیایە.

لە بەیتی چوارەما ئەڵێ: عەشق وەکو یاریی قومارە و ئەبێ لەم یارییەدا لە پێشەوە دەست لە (سەر) بشۆی. چونکە لە یاری عەشقا بردنەوە نییە.

لە بەیتی پێنجەما تێمان ئەگەیێنێ کە سینەی بەتیری برژانگەکانی یار کون کون و زامدارە، لەبەرئەوە چاری نییە و تیمار ناکرێ و خۆشی نایەوێ تیماری بکا. چونکە ئەم زام و برینانە بەلایەوە وەکو نیشانی ئیفتیخارە بە سنگیەوە و نایەوێ لە ناویان بدا. ئەمیش لە تەشبیهـ و تەعلیل و ئیستیعارە بەشدارە.

بەکورتی، دیمەنی چاوە فرمێسکاوییەکانی خۆی کە لە بەیتی حەوتەما یەکێکیانی بە (بەکرەجۆ) و ئەویتریانی بە (سەرچنار) داناوە و یا تەشبیە کردووە کە دوو سەرچاوەی ئاو، واتە دوو (جوێبار)ن لە دەوری شاری سلێمانی، و لە بەیتێکی ترا (حەوتەم) بەوەی کە هەر تەلێك لە ئەگریجەی یارەکەی لە خەویا لێی ئەبێ بە (مار)ێك(١) و لە بەیتی نۆهەما کە تەعلیلی شیرینی و ڕەنگینی شیعرەکانی خۆی بەوە ئەکا کە ئەو شیعرانەی بە هۆی شەوقی لێوی ئاڵ و (شەکەربار)ی خۆشەویستەکەیەوە وتووە، هەمووی کەموزۆر لە سەنعەتی ئەدەب ئەژمێررێ و و لەبەر ئەمەیە کە ئەم غەزەلەی (کەمالی) لە غەزەلە نایاب و مومتازەکانە لەسەر شێوەی کۆن!

بەڵام ئەگەر لاوە شاعیرەکانی ئیمڕۆ لە غەزەلێکی وا بەهادار چەشکە وەرنەگرن ئێمە لۆمەیان ناکەین، چونکە ئەوان بەم چەشنە شیعرانە ڕانەهاتوون و هۆگری نەبوون. ئەوانە کە گیانی بوێژییان، ئیلهامی لە شیعری کۆن وەرگرتبێ باوەڕ ناکەم لە هەموو سەرێکەوە لایەنی لاوەکان بگرن، لەگەڵ ئەمەش من بەش بەحاڵی خۆم لەو باوەڕەدام کە شیعری کۆن بەچاك و خراپیەوە ئەبێ وردە وردە بکشێتەوە دواوە و ئەنتیکە خانەکانی پێ بڕازێنرێتەوە... چونکە تەنیا «بەسەرهاتی ئەستێرەیەك»ی گۆران کە

(١) وا دیارە (کەمالی) زۆر بە شوێن شێخ قادری تاڵەبانییا چووە کە یەکێکە لەو شاعیرە کوردانە کە بە تورکی شیعریان داناوە، ئەم شێخ قادرە زۆر بەناوبانگە و گەلێ شیعری جوانی هەیە کە بە تەسەوفی دائەنێن و دەنگخۆشەکانی کەرکوك بە قۆریات و یا بە مەقامەوە ئەیخوێننەوە. ئینجا ئەم غەزەلەی سەرەوەی کەمالی، زۆر لە غەزەلێکی تورکیی شێخ قادر ئەچێ کە ئەمەی خوارەوە بەیتێکە لەوە:

«شبده پسترده غمی زولفکلـــه بوق أســایشم»

«گوز پومنجه چشممه بیك أژدهـا تمثیل أولور»

لەسەرەوە باسمان کردبوو، بخوێنینەوە و سەرنجێکی باشی بدەینێ بۆمان دەردەکەوێ کە بەوشەی کوردیی پەتی و لە واتەی ساکار و بێ تەمتەراق، شیعری چەندە بەرز و شیرین دادەنرێ و وێنەی خەیاڵیی چەندە قووڵ و سیحراویی پێ ئەکێشرێ؟.

***

پێش ئەوەی دوایی بە باسی (کەمالی) بدەین چەند شیعرێکی تازە، کە لەم ڕۆژانەدا بۆی ناردووین لەخوارەوە ئەینووسین و تەنیا ئەوەندە ئەڵێین کە بەڕاستی بە سۆز و عاشقانەیە!.

***

شەماڵ ! بۆ لای (لەیل)!.

شەمـــــاڵ! بـــــۆ لای لـــــــەیـــــــل!.
شەمــاڵ دەخـیـلـم بـچـۆ بـۆ لای لـەیـل!!
بـۆ لای لـەیـلـەکەی بێ وەفـا و بێ مـەیل
پێشکەش کە نـامـەی دەروون لەغەم کەیل،

***

بـڵـێ ئـەی ئـازیـز! شۆخـی بـێ پـەیمان،
بێ شەرت و مروەت، بێ وەفا و ویجدان!
مـەجـنـوونـی شەیـدای هــەرزە گێـلـەکـەت!
دەروون لەغەم کەیل شێت و (وێڵ)ەکەت
دایـــم هـــەر ئـــەڵـــێ بــە پــەرۆشەوە،
بــــە دڵ زوێری پــــڕ خــــــرۆشەوە،
گـیـانـەکـەم خـۆ مـن بـەڕۆژ و بـەشەو،
نــاسرەوم دایـم بـێ خـۆراك و خـەو!
لــەبــەر دەرگــاکــەت هــەتــا بــەیـانـی،
ئــــەسوورێمـــــەوە بـــۆ پـــاسەوانـــی.
بـــۆ بـــەردەبـــازی سەر ڕێگـــات سەرم،
بـۆ فـەرشی بـەر پـێت دڵـی بـە فـەرم

دایــم ئــامــادەن بــەدڵ و بــەگــیــان،
دەفــع ئــەکــەن لــەتــۆ زەرەر و زیــان!
تــۆش کــەچــی تــا بــێ مــەیلت کــەم ئــەبــێ
دڵــم دووچــاری دەرد و غــەم ئــەبــێ!
نــە ڕوویــەکــی خــۆش نــە وەفــات هــەیــە،
تــەنــیــا هــەر جــەور و هــەر جــەفــات هــەیــە!
مــنــیش وا دڵــم لــە تــۆ، تــەوساوە،
مــەیــلــە گــەرمــەکــەم سارده لــەو ساوە!
ئــەمــجــا کــێ بــکــا؟ شەو پــاسەوانــی،
لــەبــەر دەرگــاکــەت هــەتــا بــەیــانــی!
کــێ دڵــی لــەت لــەت بــکــا؟ وەك شانــە،
کــە پــێی دابــێنــێ ئــەو قــژە جــوانــە!
مــن ڕزگــار ئــەبم لــە جــەور و جــەفــا،
تــۆ زەرەر ئــەکــەی شۆخــی بــێ وەفــا!

***

وا دیارە کە ئەو ڕەخنە و تانووتەی بەینێ لەمەو پێش لە (کەمالی) ئەدرا بەهۆی ئەوەوە کە شیعری نیشتمانیی زۆر کەم داناوە، کاری تێ کردبێ کەوا لە کاتێکا خەریکی نووسینەوەی ئەم ناملیکەیە بووین، ئەم شیعرانەی خوارەوەی لە کەرکوکەوە بۆ ناردین، کە وا ئەگەیێنێ ئەوەندەی کوژراوی چاوی کاڵ و کوڵمی ئاڵە و مەبەستی شەرابی عەشق و غەرامی دولبەرانی سادە ڕوخسارە، ئەوەندەش مەفتوونی نیشتمانی ئازیزە و بە(سەر و دڵ و دەم و پێ!) ئامادەیە بۆ جانفیدایی لە ڕێی قەومەکەیا:

(سەرێ) بۆ بەرزیی وەتەن نەکا دەرد،
وەکو شێت نەبێ وێڵی کەژ و هەرد،
خۆی نەکا تووشی زامی دار و بەرد،
(وەتەن) دەر نەکا لەدەستی نامەرد،

ئەو (سەرە) یاخوا جێگەی ژێر خاك بێ!
بــە بــەردە بــازی سەر ڕێی نــاپــاك بــێ!

***

(دڵــێ) بــۆ بــەرزیــی وەتــەن نــەدا جـۆش،
هــەمـیشە نــەكــا بــیـر و فـیـكـر و هــۆش،
بە بادەی عەشقی ئەو نەبێ سەرخۆش،
دائـیـم پـڕ نــەبــێ لــە نــەشئـە و خـرۆش،
ئــەو (دڵــە) یــاخـوا بــەر خــەنجەر كــەوێ!
بــەر پــەیـكــانــی تیر، بــەر نــەشتـەر كــەوێ!

***

(دەمــێ) لــە مــەدحی وەتــەن نــەدا (دەم)،
بــە واتــەی شیــریــن لاوان نــەكــا جــەم،
نــــەیــــانــــبــــزوێنــــێ چ زۆر و، چ كـــەم،
تــا وەتــەن دەركــەن لــەدەست نــا مــەحرەم،
ئــەو (دەمــە) یــاخـوا پـڕ زەهــری مــار بــێ!
لــە ژەقــنــەبــووت و زەقــووم سەرشار بــێ!

***

(پــێ)یــەك لــە ڕێگــای بــەرزیــی وەتــەنــا،
نــەگــەڕێ، نــەسوێ، لــەپــای تــەوەنــا،(١)
بـــە شاخ و كــــەژ و بـــە بـــن دەوەنـــا،
بــە چــۆڵ و هــەردە و دەشتــی ڕەقــەنــا،
ئــەو «پــێ»یە یــاخوا بـەستـەی زنجیر بـێ!
تــا نـیشتـمــانــی هــەرگــیـز لــەبـیر بـێ.

(١) تەوەن= تاشە بەرد.

گۆران

عەبدوڵا بەگ

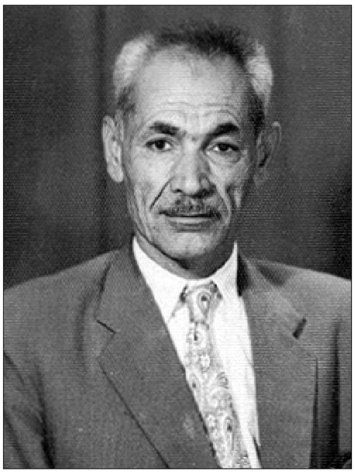

«گۆران»، یەکێکە لە «بوێژە» بەرزەکانی کوردی ئەم چەرخە، ئەم شاعیرە گەورەیە لە ساڵی ١٩٠٤یاخود لە ١٩٠٥دا لە هەڵەبجە لەدایك بووە. نەوەی سلێمان بەگی کوڕی عەبدوڵا بەگە کە لە ناوچەی سلێمانی و هەڵەبجە بە «کاتب فارسی» ناوبانگی ڕۆیشتووە. چ سلێمان بەگی باوکی و چ عەبدوڵا بەگی باپیری لە «شیعر و ئەدەب»دا بەهرەیان هەبووە و بە کوردی و فارسی نووسیویانە و شیعریان داناوە، بەتایبەتی عەبدوڵا بەگی باپیری(١) لە زمان و ئەدەبی فارسیدا دەستێکی درێژی هەبووە و لەبەرئەوە بە(کاتب فارسی) ناوبراوە، «گۆران»، سەردەمی منالیی هەر لە هەڵەبجە ڕابواردووە. خوێندنێکی ڕێکوپێکی بێ وچانی نەبووە. تا لەیەك دوو «جزم»ی «قورعان» بووەتەوە بە وچانێکی کورت و درێژ گەلێ «مامۆستا»ی گۆڕیوە.

«گۆران» خۆی ئەگێڕێتەوە، ئەڵێ: (لەبیرمە کە یەکەم قوتابخانەی زەمانی «تورك» لە هەڵەبجە دانرا، بۆ «پۆل»ی یەك وەرگیرام کە مودیرەکەمان بە ڕەحمەت بێ تایەر ئەفەندی مەلا ئەمینی «جەفار» پێی ئەوت «پۆلی احتیاط».) هەروەکو خۆی ئەڵێ لە قوتابخانەی ڕەسمیشا دەوامی پچڕ پچڕ بووە. پۆلی چوارەمی ئبتیدایی لە زەمانی داگیرکردنی ئینگلیزا تەواو کردووە.

---

(١) گۆران بە ناوی باپیریەوە ناو نراوە عەبدوڵا، بەڵام لە دونیای شیعر و ئەدەبا مەخلەسی «گۆران»ە.

لە ١٩١٩دا باوکی مردووە. و لە ١٩٢١دا محەمەد بەگی کاکی ناردوویەتە مەدرەسەی علمیەی کەرکووک، بەڵام هەر لەزستانی ئەو ساڵەدا محەمەد بەگ ئەکوژرێ، ئیتر گۆران کەسی وای نامێنێ کە گوزەرانی خوێندنی خۆی و ژیانی دایکی ببا بەرێوە لەبەرئەمە ئێجگاری دەست لە خوێندن ئەشوا و وازی لێ ئەهێنێ لەساڵی ١٩٢٢ەوە هەتا ١٩٢٥ گەلێ دەستتەنگی ئەکێشێ لەوەپێش لە زەمانی باوکیشیا گەلێ ترش و تاڵی ئەبینێ. بەتایبەتی لە بەهاری ١٩١٩وە هەتا پایزی ئەو ساڵە کە بەر تالانی لایەنگیرەکانی ئینگلیز ئەکەون و بە پەلە پرووزکێ کۆچ ئەکەن و خۆیان ئەگەیێننە جێگا بەرز و سەختەکانی شاخی هەورامان.

گۆران– بەواتەی خۆی بێ– ئەو چەشنە رۆژە رەشانە کاری لە شەقامی ڕاستی ژیانی نەکردووە. ئەڵێ لەو رۆژانەدا کە پێی ئەڵێ رەش، رەنگە رووناکی لە دڵیا لە رۆژی خۆشی زۆرتر بووبێ. یاخود لە هەردووکیانا تاریکی و رووناکی وەکو یەك نۆرەی کردبێ. گۆران، لە ١٩٢٥دا بە مامۆستایی لە قوتابخانەی ئبتیدائی هەڵەبجە دامەزراوە هەتا ١٩٣٧ لە قوتابخانەکانی ناوچەی سلێمانی بە مامۆستایی ماوەتەوە، بەڵام بەشی زۆری ئەم ماوەیە لە قوتابخانەکانی لادێ بووە. لەبەر ئەوە وەڕەز بووە مامۆستاییی لێ بێزراوە، کەوتووەتە هەوڵدان کە بچێتە دائیرەیەکی ترەوە. لەو دەمەدا مامۆستا تۆفیق وەهبی بەگ، «مودیری عامی ئەشغاڵ» بووە «گۆران»ی گواستوەتەوە دائیرەی ئەشغال «کاروباری رێگا و بان». وەهبی بەگ بە قسەی گۆران خۆی بەمەیشەوە نەوەستاوە، بەڵکو وەرگرتنی بەڵێنی گواستنەوەی «گۆران»ی لە وەزارەتی مەعاریف گرتووەتە ئەستۆ.

گۆران، لە پێش هەموو زمانێکی بێگانەدا بە هۆی کتێبی «ئەسکەندەرنامە» و یارمەتیی باوکییەوە بە منالی فێری فارسی بووە. لە دواییدا بەشی زۆری بە موتالا و نەختێکیش بە هۆی قوتابخانەوە– چ بە قوتابییەتی و چ بە مامۆستایی– فێری تورکی و عەرەبی و ئەوەندەش کە بە یارمەتیی «قامووس» پێی بخوێنرێتەوە فێری ئینگلیزی بووە.

لە دەوری ١٢، ١٣ ساڵییا «گۆران» وردە وردە دەستی کردووە بە خوێندنەوەی ئەو شیعرانە کە بە کوردی و فارسییەکی سادە و رەوان نووسراونەوە و تێی گەیشتووە. هەر لەو سەردەمەدا جار جارەش لەسەر رەوشتی کۆن شیعری وتووە.

وەکو خۆی ئەیگێڕێتەوە، یەکەم شیعری لە ژیانیا چوار پێنج بەیتێکە کە ئێستا هەرچەند ئەکا دووانیان نەبێ نایەتەوە بیری. ئەوانەش وا دیارە بۆ نووسین ناشێن، چونکە وەکو خۆی ئەڵێ بە زمانێکی بێ شەرمانەی منالی، تووخن کەوتنی هاورێیەکی منالیی تیایە. هەر لەو سەردەمەدا گۆران غەزەلێکی یەکەمی حەو بەیتیی وتووە کە مەتلەعەکەی ئەمەیە:

لە تـــاوی فیرقەتی یـــارم دڵـــم دائیـم پـەرێشانە
وەکو مەجنوونی حەی وێڵی کەژ و دەشت و بیابانم

ئەم غەزەلەی گۆران پیشانی بە رەحمەت چوو، (بێخود)ی شاعیری بەناوبانگی ئەو رۆژە ئەدەن و پێی ئەڵێن کە منالێکی ١٢ساڵی نووسیویە. پەسەندی ئەکا و وشەی «یارم» ئەگۆڕێ بە «لەیلا»، بەڵام وا دیارە کە لەو دەمەدا گۆران، لە مەبەستی مامۆستا بێخود لەم گۆڕینە نەگەیشتووە و نەیزانیوە کە بەلای (مەجنوون)ەوە یار هەرئەبێ (لەیلا) بێ... لە ئیحیتلالی ئینگلیزا گۆران، بەینێك خوو ئەداتە خوێندنی قوتابخانەی تازە و لە دونیای شیعر و خەیاڵ دوور ئەکەوێتەوە بەڵام دوای چەند ساڵێك فێری تورکی ئەبێ، ئەدەبیاتی تازەی تورك ئەبڵەقی ئەکا. دووبارە خوو ئەداتەوە شیعر، بەڵام ئیتر ئاسۆی بیر و لێکدانەوەی گۆران، ئەوەندە فراوان و ڕوون ئەبێتەوە کە ماوەی کەم هێزی و بێ دەسەڵاتیی خۆی لە شیعرا بزانێت و جاری بەشیعر وتنەوە خۆی ماندوو نەکا، لەبەر ئەوە بەینێکی تریش تەنیا بە خوێندنەوەی شیعری جوان، کوڵی تاسە و ئارەزووی خۆی دامرکاندووە.

لە ئەدەبیاتی عەرەبییا زەوقی لە بەشی شیعر وەرنەگرتووە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا کە ئینگلیزی ئەوەندە نازانێ و کەمی تێ ئەگا دیسانەوە، شیعری ئینگلیزی لەدونیای ئیلهام و داهێنانا پێش چاوی گەلێ ڕوون کردووەتەوە.

شیعر دانانی ڕاستەقینە و بەدڵی گۆران لە ساڵەکانی ١٩٢٩ و ١٩٣٠وە دەست پێ ئەکا. لەهاوینی ٩٣٠دا ڕەشید نەجیب(١) چەند هەڵبەستێکی لە غەزەتەی (ژیان)دا بۆ بڵاو کردووەتەوە و تەخەلوسی «گۆران»یش هەر ئەو حەلە ڕەشید نەجیب بۆی داناوە. چاترین شیعرەکانی گۆران، ئەوانەن کە لە چاپ دراون، زۆر کەمی شیعرەکانیشی کە لە چاپ نەدراون ئەوانەن کە لەسەر شێوەی کۆن وتراون و زۆرجار پڕن لە وشەی بێگانە.

---

(١) لەم کاتەدا ڕەشید نەجیب موتەسەریفی لیوای مووسڵە.

بەڵام گۆران ئیلهامی شیعری لە جوانی وەرگرتووە و لە هەموو شتێکا جوانیی پشکنیوە و پەرستوویە، زۆرتر جوانیی ئافرەت هێلانەی شیعری وروژاندووە، لە ئافرەتیشا ئەو جوانییانە تینوتیی پەرستشی شکاندووە کە نایەتە دەسەوە، بەڵکو تەنیا لە کانی دڵ و گیانا (بوون)یان هەست ئەکرێ. لەبەر ئەمە هەرچەند (گۆران)یش وەکو شاعیرەکانی قوتابخانەی کۆن مەیلی ئافرەت و جوانیی نەناوە بەلاوە و گەلێ شیعری غەرامیی داناوە، بەڵام شیعرەکانی ئەم لەگەڵ هینەکانی ئەوانا عاسمان و ڕێسمانە، چونکە هەروەکو لاساییکردنەوەی تیا نییە مانای شیعریشی بە جارێ گۆڕیوە و بە تەواوی ڕێگەیەکی تازەی بۆ داناوە. واتا لە دونیای شیعر و بەتایبەتی لە شیعری کوردییا ئینقلابێکی گێڕاوە. گۆران بەم ئینقلابە قوتابخانەی شاعیرە کۆنەکانی بە تەواوی ڕووخاندووە و دونیای شیعری کلاسیکی بە جارێ سەرەوژێر کردووە.

هەرچەند جێی ئینکار نییە کە لە شیعری پێشینانا زۆری وای هەیە کە وەکو ئەهرامەکانی میسر بەرزە وە یادگارێکی مێژوویینی بە نرخە، و یا لە دونیای وشە و وتارا لە شتە سەیر و عەجایبەکان ئەژمێررێ و جارێکی تر نایێتەوە و ناوترێتەوە، بەڵام دیسانەوە کاتیان بەسەر چووە و باویان نەماوە، چونکە خەڵقی ئەم زەمانە لەبەر گۆڕانی تیژ و خێرای دونیا و لە عاستی داهاتنی یەك لە دوا یەکی شتی سەیر سەیر و عەجایبی ئیمڕۆدا ئەبڵەق بوون و نایانپەرژێتە ئاوڕدانەوە بۆ سەر ئەم شتە کۆنانە لەبەر ئەمە ئەبێ ئیتر ئەو شیعرانەی چەرخەکانی پێشوو وەکو عەنتیکە، بخرێنە مۆزەخانەکانی ئەدەبەوە، بۆ ئەو شاعیر و گەڕۆکانە کە لە عەنتیکە و شتی کۆن ئەگەڕێن، چونکە دەوری ئاوڕدانەوە لە شتی کۆن تێ پەڕی تا ڕوو ئەکەیتە دواوە لە کاروانی بەشەر کە وەکو گوللە ڕێ ئەبڕێ و پێش ئەکەوێ، ئەوەندە جێ ئەمێنی کە ئیتر ببڕای ببڕای نەیگەیتێ، و ئەوانەی کە لە دواوەتەوەن وە پێشت ئەکەون، ئەتکەن بە ژێر پێوە و ئەتپلیشێننەوە.

ئینجا بڕوانە ئەم شیعرانەی گۆران!

ئافرەت و جوانی

بـــە عـــاسمـــانـــەوە ئـــەستـــێرەم دیـــوە
لــە بــاخــچــەی بــەهــار گــوڵــم چــنــیــوە

شەونمی درەخت لە ڕووم پژاوە
لە زەردەی زۆر کەل سەرنجم داوە
پەلکە ڕەنگینەی پاش بارانی زۆر
چەماوەتەوە بەرامبەر بە خۆر
هەتاوی نەورۆز، مانگی جۆ درەو
زۆر هاتوون و چوون بەڕۆژ و بەشەو
خوڕڕەی قەڵبەزی کەف زیوینی چەم
لە هەزار چەشنە پڕشنگی ناو تەم
میوەی گەیشتووی زەرد و سووری باخ
جریوە و جووکەی دارستانی شاخ
لە گەرووی شمشاڵ، لە تەلی کەمان
گەلێ هەڵساوە ئاوازی جوان جوان
ئەمانە هەموو جوانن، شیرینن
ڕۆشنکەرەوەی شەقامی ژینن
بەڵام (تەبیعەت) هەرگیز و هەرگیز
بێ ڕووناکییە، بێ(بزە)ی ئازیز(١)
بێ ئاوازەیە دەنگە نەرمەکەی
با نەیدا لە گوێم، تێر نەڵێم ئۆخەی
کام ئەستێرەی گەش، کام گوڵی کێوی؟
ئاڵە وەك کوڵمی، لاجانگی، لێوی؟
کام ڕەشی، ئەگا بەڕەشیی چاوی؟
(بژرانگ)ی، (برۆ)ی ئەگریجەی خاوی؟
کام بەرز جوانە وەك بەرزیی باڵای؟
کام تیشك ئەگاتە تیشکی نێو نیگای؟

---

(١) (بزە) واتا زەردەخەنە.

کـام تـاسە کـام مـەیل کـام چاوەنواڕی؟
تــەلــیسمـــاویــیــە وەك هــیــی دڵـداری؟

***

بە خەیاڵی کام شاعیرمانا هاتووە کە لە (خاڵ)ی سەر گۆنای مەحبووبە و یا زولف و پەرچەمی یار، بەوێنەیەکی وا بدوێ کە جوانییەکی تیا بێ و بچێتە دڵەوە؟ وەکو ئێمە ئەیزانین، تا گۆران و پەیڕەوەکانی لە ناوا نەبوون خاڵی ڕەشی سەر گۆنای (لەیل)، کاتێ ئەبوو بە (عەبدی حەبەشی) و جارجارەش ئەکرا بە(قول)ێك و یا (بێچووە هندی)یەك.

بەڵام گۆران، کە ئەیەوێ باس لە ڕەشیی چاو و برژانگ، و یا ئەگریجە و (برۆ)ی یاری خۆی بکا، بزانن چەند بە وەستایانە و شاعیرانە ئەڵێ:

کام ڕەشی ئەگا، بە ڕەشیی چــاوی؟
برژانگی، برۆی، ئەگریجەی خاوی؟

لەم کەم دەسەڵاتی و بە دەسەڵاتییە کە لەم بەیتەدایە ورد ئەبیتەوە؟ ناتوانی شتێکی ڕەش و جــوان بـدۆزیـتــەوە کـە لــە ڕەشیـی چــاو و بـرژانگ و ئــەگـریـجـە و بـرۆی خۆشەویستەکەی بچێ، و بەدەرخستنی بێ دەسەڵاتیی خۆی بەم ڕەنگە جوانایی بێ وێنەی چاوە جوانەکان و ئەگریجە و برژانگ و برۆی ڕەش و دڵڕفێنی دڵدارەکەی دەرئەخا.

گۆران، لەم چەشنە وەسفەدا بەڕاستی دەسەڵاتێکی هەیە. لەباسی جوانیی (کوڵم)ی خۆشەویستەکەی و لاجانگی و لێوە ئاڵەکانیا، ئەگەر بهاتایە کە پەیڕەویی شاعیرە کۆنەکان بکا، ئەبوو بیر لە خونچە، یاخۆ لە یاقووت و مەرجان و ئەم تەرحە شتانە بکاتەوە، کە ئەگەر ڕاستت ئەوێ، پەڕەی گوڵیش بەو ناسکی و بۆنخۆشییەوە کە هەیە، ڕایەی ناکەوێ بگاتە ڕیزی کوڵم و لاجانگ و لێوی شیرین و گیان بزوێنەری کچێکی جوان و تازە هەڵچوو، لەبەر ئەمە گۆران، بە شێوە شاعیرانەکەی خۆی ئەڵێ:

کام ئەستێرەی گەش، کام گوڵی کێوی؟
ئـــــاڵە وەك کوڵمی؟ لاجــانگی، لێوی؟

شکی تیا نییە کە شێخ ڕەزای تاڵەبانی یەکەم شاعیری دەوری خۆی بووە و ئەتوانم بڵێم کە لەهەندێ ڕووەوە هاوتای هەڵنەکەوتووە. بەتایبەتی شیعرەکانی کە بە کوردی

دای ناوه زۆری لە نەوعی سەهلی مومتەنیعە و نموونەیەکی بەرزە لە بەلاغە ئەم بوێژە ناوداره لە ستایشی بالآی شۆخێکا ئەڵی:

«سەر» و «نەی» چین کە لەگەڵ قامەتی تـۆ بێنە نەبـەرد
«شەکری»خواردووە «نەی»، (سەرو)، (سەر)ی داوە لە بەرد

باوەڕ ناکەم ستایش لەمە جوانتر و بە ماناتر و پرتر لە سەنعەتی ئەدەب ببێ. لەگەڵ ئەمەشا بە لای منەوە ئەم شیعرەی خوارەوەی گۆران کە ئەڵێ:

کام بەرزی جوانە وەك بەرزیی بالآی؟
کـام تیشك ئەگاتە تیشکی نێو نیگای؟

ئەوەندە سادەی و ڕەوانە و لە ئارایشی وشە و تەعبیری فوودراو و بێگانە بێ بەشە، ئەوەندە جوان و شیرینە و لە چەشکەی شیعر و ئەدەب بەشدارە، چونکە واقیعییە و بەهای جوانیی ماناکەی لە موبالەغە و خەیاڵ وەرنەگرتووە.

ڕاستییەکەشی ئەوەیە کە وەکو گۆران ئەیڵێ:

کام بەرزی جوانە وەك بەرزیی بالآی؟
کـام تیشك ئەگاتە تیشکی نێو نیگای؟

بەڵام تا دوێنێ بوو، شاعیرەکانمان لە ئاقار بالآی بەرزی شۆخێکی نازدارا، بەرزیی درەختێکی بێ گیان، و لە عاست پرشنگی نیگای دلبەرێکا، ئەو پەڕەکەی پرشنگی ئەستێرەیەکی بێ هۆش و بێ شعووریان ئەهات بە بیرا، کەچی گۆران کە لە جوانی تەبیعەت لە هەموو شاعیرەکانمان زیاتر لەزەت وەرئەگرێ و سیحراوی ئەبێ لە ئاقار چاوە جوانەکانی کچێکا هەموو جوانییەکانی تەبیعەتی لە بیر ئەچێتەوە وە لە بەرامبەر شیرینێکی بالآ بەرزا تەلیسماوی ئەبێ و هەموو بەرزییەکانی دونیا لەبەر چاوی نزم ئەبێتەوە و پەست ئەنوێنێ. ئینجا ئەمە لە دونیای شیعرا گۆڕانێکە کە گۆران دای هێنا ئاخۆ، گۆران، بۆچی وا ئەکا و تۆ بڵێی بەلای ئەوەوە لە تەبیعەتا جوانی نەبێ وە هەرچی جوانی هەیە هەر لە هەستی و لە لەشی ئافرەتا کۆ بووبیتەوە؟ گۆران، وەڵامی ئەم پرسیارەی ئێمە بەم شیعرانەی خوارەوە ئەداتەوە:

خـوڕەی قـەڵـبـەزی کـەف زیـویـنـی چـەم
لـە هـەزار چـەشنـە پـڕشنـگـی نـاو تـەم

میوەی گەیشتووی زەرد و سووری باخ
جـریـوە و جـووکــەی دارستــانــی شاخ
لە گەرووی (شمشاڵ) لە تەلی (کەمان)
گــەلــیٚ هــەڵساوە ئــاوازی جـوان جـوان
ئــەمــانــە هــەمـووی جـوانـن شیـریـنـن
ڕۆشنـــکـــەرەوەی شەقـــامـــی ژیـــنـــن
بـەڵام (تـەبـیـعـەت) هـەرگـیـزاوهـەرگـیـز
بـیٚ ڕوونـاکـیـیـە بـیٚ (بـزە)ی ئـازیـز(١)

ئەمە نیگای گۆرانە بەرامبەر تەبیعەت و جوانییەکانی. ئەو زیاد لە شاعیرەکانی تر مەفتوونی تەبیعەتە و بە نیگایەکی قووڵتر تێی ئەفکریٚ، بەڵام لەلایەکی تریشەوە هەست بەوە ئەکا کە جوانیی ئافرەت کانگەی هەموو جوانییەکانی تەبیعەتە و بە ئیلهامی جوانی ئافرەت هەست بەوە ئەکریٚ کە لە تەبیعەتا جوانی هەیە، لە ئافرەتیشا گۆران، بۆ ئەو جوانییانە ئەگەڕیٚ کە بەدەس ناگیریٚ و بوونیان لە کانی دڵ و گیانا هەست ئەکریٚ.. و لەبەر ئەمەیە کە ئەڵیٚ:

بەڵام تەبیعەت هەرگیزاو هەرگیز
بیٚ ڕوونـــاکییە بیٚ (بزە)ی ئازیز.

دوای ئەمە کە هەرچی جوانیی تەبیعەت هەیە ئەیژمێریٚ، و ئەیهێنێتە بەر چاومان، و تێمان ئەگەیێنیٚ کە ئەمانە هەموویان جوان و شیرین و ڕۆشنکەرەوەی ژینن، ئینجا با ئەداتەوە و ئەڵیٚ:

بەڵام لەگەڵ ئەمەشا بیٚ (بزە)ی + ئازیز هیچیان ڕووناکی بەدڵ نادەن.

***

نووسراوەکانی گۆران

لە سەرەوە وتبوومان کە شیعری گۆران و بەتایبەتی شیعرە باشەکانی لە چاپ دراون، بەڵام ئەمانە هەمووی لە دیوانێکا کۆ نەکراونەتەوە. ئەو کۆمەڵە شیعرانەی کە لە

(١) (بزە) واتا زەردەخەنە.

جوانی و دڵداری ئەدویٚ زنجیرەی یەکەمی دیوانەکەیەتی کە لەژێر ناوی (بەهەشت و یادگار) لە ساڵی ١٩٥٠ی میلادیا لە بەغدا و لە چاپخانەی معاریفا لە چاپ دراوە. لەم بەشە دیوانەی (گۆراندا هیی وای تیایە کە نزیکەی ٣٠ ساڵ لەمەو پێش دانراوە، هەروەکو هیی ساڵێك لەمەوبەریشی تیایە وەکو خۆی لە سەرەتای (بەهەشت و یادگار)دا ئەڵێ، بەشی زۆری شیعرە کۆنەکانی لەسەر وەزنی عەرووز و بە کوردییەکی کۆنی تێکەڵاو بەزمانی بێگانە نووسراون. ئوسلووبیشیان کۆنە، واتە وەك هیی (سالم) و (نالی) لەسەر ڕێوشوێنی غەزەل هەڵبەستراون، یان لەسەر ئەو جۆرە ئوسلووب و شێوەیە وتراون کە نووری (شێخ ساڵح) و هاوڕێکانی لە بوێژە تازەکانی تورکی عوسمانییان وەرگرت و لە سەردەمێکی سنووردارا (١٩٢٠– ١٩٣٠) شیعری کوردیی ناوچەی (سلێمانی)یان پێ تازە کردەوە.

شیعرەکانی (بەهەشت و یادگار) زۆریان لەژێر ئەم ناوە تازانەی وەکو (ئافرەت و جوانی)، (رەوتێکی جوان)، (ئاواتی دووری)، (گوڵی خوێناوی)، (حوزنی پەچە)، (خۆزگەم بەیار)، (سکاڵا)، (بۆ جوانی سەرە ڕێ)، (پۆستەی دڵدار)، (جوانی لە لادێ)، (لە درزی پەچەوە)، .... (شەوێك لە عبداللّە(١))، (بووکێکی ناکام)، (لادێ یی)دا دانراون بەوەزن و ئوسلووب و ماناش لەشیعری کۆنی کلاسیکی زۆر دوور و جیاوازن، مۆسیقایەك کە لەم شیعرانەدا هەیە لەگەڵ ئاهەنگی مۆسیقای شیعری کۆن وەکو ئەو فەرق و جیاوازیەیە کە لەبەینی مۆسیقای کۆنی خۆرهەڵات و مۆسیقای تازەی خۆرئاواییەکانە، ئینجا لەبەر ئەمەیە کە بێتو یەکێك لە مۆسیقای خۆرهەڵاتییەکانی کۆن بەولاوە مۆسیقای نەبیستبێت و گوێچکەی هەر بەم جۆرە مۆسیقایە ڕاهاتبێت و گۆش کرابێ ڕەنگە لەم مۆسیقا تازەیە کە لەشیعرە تازەکانی (گۆران)دا هەیە تامێکی ئەوتۆ وەرنەگرێ، بەڵام ئەوانەی کە کەموزۆر لە ئەدەبی خۆرئاوا، و بە وشەیەکی ڕوونتر لە ئەدەبی تازە ئاگادارن تام و چەشکەی ئەم شیعرانە سەرمەستیان ئەکا، و بەموزیقەیەك کە لەم شیعرە تازانەدا هەیە ڕەگەکانی لەشیان دێتە لەرزین و لە کانگای دڵیانا هەست بەو مووچرکانە ئەکەن کە لەژێر تەئسیرێکی کارەبایی و یا میقناتیسیا پەیا ئەبێ.

---

(١) عەبدوڵڵا ناوی جێگەیێکی ڕابواردنە لە بەغدا کە شەوان ژنان سەمای تیا ئەکەن و سەیرکەران، لەوێدا بەخواردنەوە و خواردن و بەزمەوە ڕائەبوێرن.

لەم شیعرانەی خوارەوە ورد بنەوە کە باسی «ڕەوتێکی جوان» ئەکا. رەوتی جوانیی مراوییەك، قازێك، رەوتی جوانی کۆترێك (کەو)ێك، (پۆڕ)ێك و (کەروێشك)ێك.

لــــــە ژێر زەردەی خـــــــۆرەتـــــــاوا
بـــە نـــاو چـــیـــمـــەنـــی گـــویّ ئـــاوا
چـــەن بـــە ئـــاهـــەنگ، چـــەن سیـــحـــراوی؟
ئـــــەگـــــەڕێ قـــــاز، یـــــان مـــــراوی

***

یـــا (کـــــەو) لــــەسەر بـــــەفـــری نـــزار
بـــۆ (لـــووتـــکـــەی)ی هـــەزار بـــە هـــەزار
چـــەن ئـــێسك سووك چـــەن گـــورجـــوگـــۆڵ؟
ئـــەکشێ پشت لـــە تـــۆی تـــەخـــتـــی دۆڵ(١)

***

یـــــا کـــــەروێشکـــــی تـــــێر و قـــــەڵــــەو،
لــــەبـــــەر تـــریـــــفـــــەی مـــــانـــــگـــــە شەو،
چـــــەن جـــوان ئـــەڕوا بـــــە قـــونـــەقـــون،
سرك و گـــــــورج و سپـــــــی و خـــــــرپـــــــن

***

یـــــا پـــــۆڕ لـــــە گـــــویّ ڕێگـــــای دەشتـــــا
لــــــەگــــەڵ سایـــــەقـــــەی پـــــاش وەشتـــــا
چــــەن (ورد) و جـــــوان بـــــەلــــەنجە و لار
ئـــــەشێلـــــێ سەوزە گـــــیـــــای بـــــەهـــــار
یـــــا کـــــۆتـــــری حـــــەوشی مـــــزگـــــەوت،
چـــــەن خـــنـــجـــیـــلانـــەی لـــێ دێ ڕەوت،

---

(١) مەبەستی گۆران ئەوەیە کە لە کاتێکا، تۆ بە دوڵا ئەڕۆی (کەو) پشتی لە تۆیە و بەرەو لووتکەی شاخ ئەکشێ و سەر ئەکەوێ.

ئــەوەنــدە جــوان، لــەوە جــوانــتــر
لـــە شنـــەی بـــای شەو ڕەوانـــتـــر

***

لــــە لــــەرەی پـــــرشنگ ئـــــاوازە،
لــە خــوڕەی ئــاو شیــعــری تــازە،
بـــە ئــاهــەنــگــتــر بــە خــرۆشتــر
بـە گـوێچکـەی دڵ دەنگـی خۆشتر
پــێـی نــاز ئــەنــێ بــەسەر ئــەرزا
جــوانـــی لـــە بــەژنــێکــی بــەرزا

***

ئەوانەی کە لە ئاهەنگی موزیقە تێ ئەگەن و لە موزیقەی شیعرا، شارەزاییان هەیە، ئـەڵـێن: ئـینسان وەکو ئـاو وەکو هـەوا ئـاتـاجـە بـە موزیقـە. لـەکـانـی دڵا بـەرامـبـەر بـە دەنگەکان مەیلێك هەیە کە نازانی لەبەر چییە؟ گرمەی هەورە تریشقە و خوڕەی ئاو و لـەریـنـەوەی گـەڵای دارەکـان، هـەر یـەکـە بـە جۆرێ کـاری تـێ ئـەکـا، یـەکێکیـان ڕای ئەچڵەکێنێ و دڵی ئەخورپێنێ، ئەویتریان مووچڕکێك ئەدا بە لەش و یا تەزوویەك ئەهێنێ بە دڵیا. واتە لە هەندێ دەنگ، دڵ ڕائەچەنێ و ئەگوشرێ، لە هەندێکیشیان خۆشییەکی پێ ئەگا و ئەگەشێتەوە. ئینجا ئەدەب ئەم دوو چەشنە دەنگانە لە یەك جیا ئەکاتەوە ئەو دەنگانەی کە لە تەقە و رەقەیەکی و یا لەو جۆرە شتانە پەیا ئەبێ کە پێی ئەڵێن: قیرە، کیرە، گیرە، زیرە، شیرە، زەرە، بورە...) بە (دەنگە پێك نەهاتووەکان)(١) و ئەوانەی کە لەو شتانەی وەکو: (سروە، شنە، لەرە، جریوە،...) پەیا ئەبێ بە (دەنگە پێکهاتووەکان)(٢) دا ئەنێ دەنگە پێکهاتووەکان، نەشئە بە دڵ ئەدەن و گوشایشی پێ پەیا ئەکەن، بە پێچەوانەی ئەمە دەنگە پێکنەهاتووەکان ناخۆش دێنە بەرگوێ و دڵی ئینسانی پێ تەنگ ئەبێ و ئەگوشرێ... ئینجا دوای ئەم پێشخراوە تکام وایە کە شیعرەکانی سەرەوە جارێکی تر بخوێننەوە.

---

(١) الاصوات المتنافرة.

(٢) الاصوات المتآلفة.

لـــە لـــەرەی پـــرشنگ ئـــاوازە
لـە خـورەی ئـاو شیـعری تـازە
بـە ئـاهــەنـگـتـر بـە خـرۆشتـر
بە گوێچکەی دڵ دەنگی خۆشتر
پـێی نـاز ئـەنـێ بـەسەر ئـەرزا
جـوانـی لـە بـەژنـێکـی بـەرزا

شکی تیا نییە کە لەم شیعرە ساکارانەدا هەست بە ئاهەنگێکی مۆسیقی ئەکەن، کە تەزوویکی فێنك و خۆش ئەدا بەدڵ و ئەیگەشێنێتەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە دەنگی وشەکـان لـەسەر (تـەپڵ)ی گـوێچکـەمـان، وەکـو تـەئسیری (ژێ)یێکە کـە بـە ئـەموستی مۆسیقـارێکی شارەزا ئەخشێنرێ، بەسەر تەلەکانی کەمانا، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا ئەگەر شاعیرێکی وەکو گۆران نەیوتایە ئێمە بەسەر، ئەم شیعرەوە نە ئەرۆیشتین کە ئەڵێ:

لە لەرەی پرشنگ ئاوازە

چونکە (ئاوازە)، لە لەرەی پرشنگ پەیا نابێ و ئەمانە هەریەکە ئەچێتەوە سەر کـانـیی هـەستێکی تـایبـەتی، ئـاوازە ئـەچێتـەوە سەر بیستن (گوێ)، (لـەرەی پرشنگ) ئەچێتەوە سەر بینین (چاو)، بەڵام گۆران کە شاعیرێکە بە هەموو مانای وشەوە توانیویەتی ئەوانەی کە لە دڵ و مێشکیا هەستی پێ ئەکا، بێ کەم و زیاد بیگوێزێتەوە دڵ و مێشکی ئێمەشەوە، بەم تەعبیرە شیرینە تینێکی تری داوە بە لەرەی پرشنگ و بە وێنەیەکی بەهێزتر قوژبنە تاریکەکانی مێشکی پێ ڕوون کردووینەوە.

تا پێش دەوری گۆران وا زان ئەکرا کە لە وشەی پەتی و ساکاری کوردی شیعری بەرز ناوترێ، بەڵام بە هۆی ئوسلووبێکی دای هێنا لە (فەن)ی شیعرا، گۆران، ئەم باوەڕەی گۆڕی. لام وایە هەرچی وشەی جوان و بەرز و بە مانای عەرەبی و فارسی هەیە بۆ نەخشاندنی ڕەوتی کەروێشکێك بە کاری بهێنایە بە چەشنی ئەوەی کە لەم شیـعرانـەی خـوارەوەدا هـەستـی پـێ ئـەکـرێ، جـوانـی و شیـریـنـیی ڕەوتـی کـەروێشك نەئەچووە دڵەوە و جێی نەئەبووەوە.

یـــا کـــەروێشکـــی تـــێر و قـــەڵـــەو
لـــەبـــەر تـــریـــفـــەی مـــانـــگـــە شەو

چـەن جـوان ئـەڕوا بـە قـونـە قـون
سرك و گــورج و سپــی و خــرپــن

***

گۆران، زۆرتر لە واقیع دواوە و گەلێ لەوحەی کۆمەڵایەتیی لە ژیانی کوردەواری بۆ کێشاوین، بەڵام ئەم لەوحانە کە واقیعی قەومەکەمان پێشان ئەدا و راستە، لە خەیاڵیش بەشی وەرگرتووە ئەوەندە هەیە ئەم بەشە لەڕادەیەك نەچووەتە دەرەوە کە پێویستی (فەن)بێ، ئەتەوێ لە مەبەستمان تێ بگەی؟ بڕوانە:

گوڵی خوێنین

کـوڕ: بـڕوانـە شایـیـیـە چـۆپـیـیـە لـەو مـاڵـە
گـوێ بـگـرە زوڕنـایـە دەهـۆڵـە شمشاڵـە
زەرد و سوور تێکەڵ بوون ژن و پیاو هەرایە
لـەو نـاوە هـەر هـاڕەی هـەیاسەی تۆ نـایە
سا توخوا خێرا کە با بڕۆین دەس بگرین
بـەکـامـی دڵـداری پـێکـەوە هـەڵـپـەڕیـن

***

کچ: گوڵ نەبێ بۆ سەرم ئاڵ چەپکێ زەرد چەپکێ
نـایـێم بـۆ زەمـاوەنـد، نـایـێم بـۆ هـەڵـپـەڕکێ

***

(تەرانە)یەك کە لەم شیعرانەدا هەیە وە جۆش و خرۆشێ کە ئەم (گوڵی خوێنین)ە بە گۆرانییەوە، ئەیدا بە دڵی لاوانی کورد، هەر ئەوانە ئەیزانن کە لەو کۆڕی بەزمانەدا بوون و بیستوویانە بەمەدا دەرئەکەوێ کە ئەو نەغمە تەلیسماوییە کە لە زمانە شیرینە ساکارەکەی کوردیا هەیە –مەبەستمان خۆمانین– لەزمانێکی ترا نییە، بەڵام بەو مەرجە کە بوێژەکان و ئەدیبەکانمان بزانن چۆنی بەکارئەهێنن و بتوانن هەستی دڵی خۆیانی پێ دەربخەن، چونکە شیعر و ئەدەب ئەوە نییە کە بە وشەی قەڵەوی نەبیسراو و یا بە (تەعبیر)ی پەردەداری بێگانە تەقەلای شاردنەوەی بیرێکی سادە و وێنەیەکی بێ نموود بدەی، و سەرنجی بێ سوودی ڕاکێشیتە سەر، بەڵکو ئەدەب ئەوەیە کە بتوانی

بە چەند وشەیەکی ساکار، بەڵام موزیقاوی و بە ئاهەنگ و نەغمە، پەردە لە ڕووی وێنەیەکی شیرین هەڵدەیتەوە و یا دیمەنێکی جوانی بە بیرا نەهاتوو بخەیتە بەر سەرنجی ئەوانە کە هێندە ڕاهاتووی وردبینی نەبوون بە سووکی سەرنجی بدەنێ...

بـڕوانـــە شایـیـیـە چـۆپـیـیـە لـەو مـاڵــە
گــوێ بـگــرە! زوڕنـــایـــە دەهــۆڵــە شمشاڵــە
زەرد و سوور تێکەڵ بوون ژن و پیاو هەرایە
لـەو نـاوە هــەر هـــارەی هـەیـاسەی تـۆ نـایـە

گۆران بەم وشە کوردی و ساکارانە کە تاقە وشەیەکی بێگانە تێکەڵی نەبووە، تەعبیرێکی نەبیسراو نزیکی نەکەوتووەتەوە لاپەڕەیەك لە ژیانی کۆمەڵایەتیی کورد ئەگێڕێتەوە کە هەموومان دیومانە و یا بیستوومانە. هەندێکمان خۆی تیا بووە. ئەزانێ کە ئەوەی بۆمان ئەگێڕێتەوە ڕاستە و تەواوە. واتە لەوحەیەکە لەژیانی واقیعی کورد. لە کانی خەیاڵ و موبالەغە هەڵ نەقوڵاوە. دیمەنێکی شیرینی هەڵپەڕکێ و زەماوەندی کوردییە، کاری لە دڵ و لەمێشکی گۆران کردووە، بە چەشنێ کە لە وێنەی وشەدا ئەیڕژێتە سەر زمانی و بۆمان ئەگێڕێتەوە. گێڕانەوەیەکی شاعیرانە و بە ئاهەنگ و زەمزەمە واتە، پڕ لە موزیقە و نەغمە و ئاراستە بە (فەنی) شیعر.

***

گۆران، شاعیرێکی فەنان و (واقعییە– Realiste): بێ ئەوەی باکمان ببێ لە ڕەخنەیێ یاخۆ لە واتەکەی خۆمان بە گومان بین، ئەڵێین گۆران، بەڕاستی بوێژێکی واقیعی و فەنانە. بوێژێکە کە مادەی شیعرەکانی لە کانگای ژیان واتە لە ژیانی کۆمەڵایەتیی کورد هەڵێنجاوە و کردوویە بە بوودەقەی ئەدەبا، ئینجا لەم وێنە سیحراوی و دڵ فڕێنەدا کە پێی ئەڵێن (شیعر) بۆی هێناوینەتە دەرێ...

بەڵێ گۆران، بوێژێکی فەنان و واقیعییە، چونکە لاساییکردنەوەی بوێژەکانی نەکردووە بە پیشە هەرچەند لە سەرەتای مناڵییەوە دەسی کردووە بە شیعر وتن وە چەند شیعرێکی لەسەر پێوشوێنی ئەوان، داناوە، بەڵام ئەمە ماوەیەکی زۆر کورتی لە ژیانی گۆران تەرخان کردووە. دوای ئەمە وازی لە شیعر وتن هێناوە، تاوەکو لە لایەکەوە نا هەمواریی چەرخی چەپگەرد، لەلایەکی ترەوە شارەزاییی پەیاکردن لە زمانەکانی تورکی و ئینگلیزی کارێکی تازەی لەسەر هەستی و ژیانی کردووە. ئەوسا

بە چاوپیاخشاندنی بە شیعری ئەدیبە تازەکانی تورکا، بووە بە هۆی زیندوو بوونەوەی هەستیی شیعری و تیشکی ئەدەبی تازەی تورك بە وێنەی بڵێسەیەکی بەتین و بەشەوق، کون و قوژبنە تاریکەکانی دڵ و مێشکی ڕووناك کردووەتەوە. هەر تیشکی ئەم بڵێسە بە شەوقەش مێشکی هانیوەتە پژمین. ئینجا شیعرە بەرزەکانی گۆران، ئەو ڕستە مروارییە بەنرخانەیە کە بەهۆی ئەم پژمینەوە لە کانگای شاراوەی دڵ و مێشکی دەرپەڕیونەتە دەرەوە. گۆران یەکێکە لە بوێژە بەرزەکانی کورد کە تەوقی لاساییکردنەوەیان شکاندووە و سەریان لەبەر چەمەری چاولێکەری و تەقلیدا نە چەماندووەتەوە و گیرۆدەی کۆت و زنجیری عیلمی عەرووز و یا پێبەندی قافیە نەبوون. گۆران، خۆی ڕێگەیەکی تازەی وای داناوە لە شیعرا، کە ئەشێ بوێژ و ئەدیبە تازەکانمان لاساییی بکەنەوە و لەسەری بڕۆن. نەك ئەوەی سەر لە عاستی تەقلیدا بنووشتێنێتەوە بەڵکو تەقلیدی سەروژێر کردووە. لە کاتێکا کە زۆر کەس ملکەچی قافیە ئەبن، گۆران قافیەی ملکەچی خۆی کردووە. بۆ قافیەیەکی تایبەتی ڕەوانی و سەلاسەتی بیری خۆی نەئاڵۆزاندووە، تێك نەدواوە و ڕشتەی خەیاڵی قافیە وەکو (مێو و ڕۆن)ە بە دەسیەوە. بە مەیلی خۆی یاریی پێ ئەکا، لە چەشنی گوارە، کە ویستی ئەیکاتە گوێ بووکی فیکرەوە و شیعرەکانی پێ ئەڕازێنێتەوە. زۆر جاریش ڕەنگە هەر بیری لە قافیە نەکردبێتەوە. لەگەڵ ئەمەشا شیعرەکانی سەراپا قافیەدارە، چونکە چەشکەیەکی بەرزی تەبیعی وشەکانی لە وێنەی (سەجع و قافیە)دا هانیوە بەسەر زمانیا. ئەگینا وشەکانی «تێر و قەڵەو، مانگەشەو، وەیا قونەقون و سپی و خڕپن» لەوانە نییە کە گۆران بە تایبەتی بیری لێ کردبێتەوە و مەوزووعی شیعرەکەی لە ژێر حوکمی ئەم قافیانەدا دانابێ. بەکورتی من لەو باوەڕەدام کە گۆران تەنیا بیری لەو دیمەنانە کردووەتەوە کە چاوی پێ کەوتووە، ئینجا کە ئەیەوێ بیگێڕێتەوە ئەو قافیە و وشانە کە کەڵکی گێڕانەوەیەکی وا ئەگرێ، خۆیان بەسەر گۆرانا بڕیوە. واتە ئەوەی گۆرانی بزواندووە و شیعری بەرزی واقعیی بەسەر زمانا هێناوە سەلیقەیە، چەشکەی ئەدەبی، سەلاسەتی بەیان، و لە هەموو ئەمانە زیاتر، چەشنی ژیانی خۆیەتی لەگەڵ واقیعی وڵاتەکەی و کاریگەریی ئەم واقیعە لەسەر بیر و هۆشی گۆران. جگە لەمانە لەبارابوونی گۆران بۆ تێگەیشتن و گرتنی وێنەکانی ئەم واقیعانە کە دیمەنەکان و چاو ئەندازەکان و (تابلۆ)کانی تری ژیانی کۆمەڵایەتی کوردە لە پەردەگای بیر و خەیاڵیا بێ زیاد و کەم. ئینجا، دەسەڵاتی گۆران، بۆ دەرخستنی ئەم وێنە چەشن

چەشنانە لەو پەردەگای بیر و خەیاڵەوە بۆ دونیای دەنگ و نەغمە و وەزن و قافیە، وای لە ئێمە ئەوێ کە دووبارەی بکەینەوە و بڵێین: گۆران، بویژێکە فەنان و واقیعی، گۆران، یەکێکە لەو شاعیرانە کە لە قوتابخانەی تەبیعەتی نیشتمانەکەیا پێگەیشتووە. دەرسخانەکانی ئەو، دیمەنە شیرینەکانی وڵات و وێنەکانی ڕابردوون و ژیانی کۆمەڵایەتیی قەومی کوردە. لەمانە هەوێنی شیعری وەرگرتووە و ئەمانە گوشایشی داوە بە بیر و هۆشی. بە نووری ئەم چاوئەندازە ڕەنگاوڕەنگانە مێشکی ڕوون بووەتەوە و لە کانگای دڵیا قەڵبەزی شیعر هاتووەتە هاژە و بە نووکی قەڵەمیا ڕژاوەتە سەر کاغەز.

گۆران، جگە لەمانە لەگەڵ کاتا چووە بەڕێوە. لە نوختەیەکا نەوەستاوە و گیری نەخواردووە، بەڵکو لەگەڵ کاروانی شاعیرە بەرزەکانی ئەم چەرخەدا ڕێگەی گرتووەتەبەر و لەوان جیا نەبووەتەوە. هەروەکو نەوەستاوە وە بێ وچان پێش کەوتووە قەڵبەزی بیری تیژ و بە پیتیشی، لەبەر نووری مێشکیا بەوێنەی پەلکە زێڕینەی دوای بارانی بەهار ڕەنگاوڕەنگە و لە گۆڕانایە. دیوانەکەی کۆمەڵە شیعرێکی غەرامی یان ستایشی گەورەکان و یا لێدوان نییە لەم و لەو. مەتحی ئاشنایەك و یا توانجگرتن لە دوژمنێك نییە. باسی شەڕێکی (مێژوویین) وە یا کارەسات و بەسەرهاتێکی کوردیش ناکا و ناگێڕێتەوە، بەڵام ئەمانە هەمووی لە وێنەیەکا کۆ کردووەتەوە کە تاسەی ئەدەبیی ئەم چەرخە دابمرکێنێت. غەرامی ئەو غەرامێکی واقیعی و تەبیعی و ڕاستە، غەرامێکە دوور لە گریان و قوڕپێوان. خاڵی لە موبالەغەی خورافاتاویی غەرام، هەموو هەستیی (گۆران)ی داگیر کردووە، بەڵام نەك غەرامێك کە لە حیکایەتە هەڵبەستراوەکانی پرۆپیرێژنان دایە وە یا لە پەڕە زەردەکانی سیپارەی (شیرین و فەرهاد) و (مەجنوون و لەیلا)دا ئەیخوێنێتەوە، بەڵکو غەرامێك کە لە کانی دڵی شاعیرێکی جوان ناس و مەفتوونی جوانیا بەرامبەر گیاندارێك ئەژی کە هەر بەشێ لە لەشی بدەیتە بەر سەرنجی چاو، تەزوویەکی گەرم و سیحراوی بە لەشتا دێ و، جازیبەییەکی دەسەڵات شکێن ڕات ئەکێشێ بەلایەوە کە تا خۆتی بۆ شل کەی هێزی جازیبەکە زیاد ئەکا و پتر ئەتنووسێنێ بە کانگاکەیەوە. ئەم غەرامە هەندێ جار ئەگاتە پلەیەکی وا کە ئیتر (لەیلا)کەت لێ ئەبێ بە ئاوێنەیەك و هەستی خۆت لەوا ئەبینی.

گۆران، ستایش و مەتحی ئەم و ئەوی نەکردووە، بەڵام لە دیمەنەکانی کوردستانا، لە کێوە بەرزە سەختەکان و قەڵبەزە کەف پەخشانەکان، لە چەم و دۆڵە سەوز و

ئاودارەکانا، لە دەشتە پانەکانی پڕ لە گوڵ و نەسرینا، لە باڵندە نەخشینەکان، لە زیندەوەرە چەشن چەشنانەکانا کە لە داوێنی شاخەکانەوە بۆ قەدپاڵ و بەرەو لووتکەکان هەڵئەگەڕێن، لەو مەل و مراوییە ڕەنگاوڕەنگانەدا کە لە چەم و ڕووبارەکانا خنجیلانە لە هاتوچۆدان و ئاو ئەخۆنەوە، لەهەموو شتێکا، لە کۆڕی شایی، لە بەژن و باڵای شۆڕە ژنێ، لە ڕەشبەڵەکی لادێکان، لە هاتوچۆی دەستە کچەکانی ڕێی کانی، لە ڕەوتی کەروێشکێکی سپی وخرپن، لە تریفەی مانگەشەوا، لە جریوەی بەری بەیانی چۆلەکەکان لە قاسپەی کەو و ناڵەی شمشاڵا، لە هاڕەی هەیاسە و خڕەی خڵخاڵی کچە کوردێکان بۆ جوانی و مۆسیقە گەڕاوە و شیعری لێ هۆنیوەتەوە.

ڕۆژێك لە کۆڵانێکا تووشی ژنێکی لە(عەباو)ە ئاڵاو ئەبێ. هەر لەژێر باڵایا، بە (سکارپین)ە بچکۆلەکانی و هەنگاو هەڵێنانەوەی سووك و خنجیلانەیا، تێ ئەگا کە جوانکیلەیە. لەم حەلەدا و لە پڕێکا درزێکیش ئەکەوێتە پەچەکەیەوە و چاوە جوان و بەخومارەکانی و تۆزێك لە سنگ و بەرۆکی سپی و توندوتۆڵی دەرئەکەوێ. کە دەس ئەبا بە پەچەکەی دا بداتەوە، چاوی بە مەچەکی وەك بلوور و پەنجە شیرینەکانیشی ئەکەوێ. ئەمە ئەبێتە هۆی خرۆشاندنی زەریای شیعری گۆران و بەم غەزەلەی خوارەوە، هەستی خۆیمان بەرامبەر ئافرەتەکە بۆ ئەگێڕێتەوە:

لە درزی پەچەوە

جادە چۆڵ و سێبەر بوو، کات بەیانی
ئەڕۆیشتم خەیاڵاوی ئەمڕوانی
بۆ سەوزایی دەوروپشتم بۆ ئاسمان
بۆ شاخی بەرز، خانووی تازە، دونیای جوان
ئەڕۆیشتم بە ئەسپایی، کشو مات
لاشە سست و دڵ کەیلی تاسەو ئاوات
لەپڕ، نازانم چۆن سەرم هەڵبڕی
بەرامبەرم بەژنێك دەرکەوت وەك پەری
لەگەڵ ئەوەی لە عاباوە ئاڵا بوو
لە دیمەنی، شیرینی ئاشکرا بوو

بـــالاّ بـــەرز و بـــچـــكـــۆلـــە پـــێ و ئـــیسكـــارپین
گۆرەوی و پووز، سفت و سپی و ئاوریشمین
ئـــەڕۆیـــیـــم و دزەی نـــیـــگـــام جـــارجـــارێك
لـــەژێر عـــابـــای ڕەشا ئـــەیـــدی نـــازدارێك
بـــەڕەوتـــی كـــەو، لـــەنجەی تـــاوس و قـــومـــری
گورج گورج جوان جوان ئەهـاتو جادەی ئەبڕی
مـــابـــووی بـگـــاتـــە عـــاستـــم چـــەن هـــەنگـــاوێ
درزێ كـــەوتـــە پـــەچـــە و دیـــم نـــیگـــای چـــاوێ
دەستـــوپـــەنجە، مـــەچـــەكـــێك و نـــیـــگـــایـــەك
چـــی بـنـــووسم؟ خـــوایـــە هـــێزی، ئـــینشایـــەك
قـــۆڵ و مـــەچـــەك ساف و سپـــی وەك شووشە
سەر پـــەنجەكـــان وەك یـــاقـــووتـــی بـــە ورشە
بـــێیـــنـــە سەرچـــاو، چـــاوێك، بـڵـــێم چ چـــاوێك؟.
كـــانـــی سیـــحـــر و دەریـــای عـــیشوە، گـێژ داوێك
كـــەوا كـــەوتـــە بـــەر شەپـــۆلـــی هـــەستـــی مـــن
لـــەو ڕۆژەوە هـــەر نـــوقـــم ئـــەبـــێ بـــەرەو بـــن!

***

ئینكار ناكرێ كە گەلێكی تر لە بوێژەكانی كۆن و تازەی كورد شیعری بەرزیان داناوە. وەكو حاجی قادری كۆیی، دڵدار، پیرەمێرد، بێكەس و ئەحمەدی خانی و سەلام و زیوەر و هەژار، بەڵام بەمن بێ، ئەمانە هیچیان لەم لایەنەوە بە وێنەی گۆران كە لە گەشتی هەورامانـدا ئەبینرێ، دەسەڵاتیان بەسەر شیعری (تەسویری)یا نەشكاوە. گۆران، لە گەشتی هەورامانا، تابلۆیەكی تەواوی بەشێ لە وڵاتی كورد و چۆنیەتیی ڕابواردن و ژیانی ئەو كوردانەی كردووە بە مەوزووعی شیعر، كە لەو بەشەی وڵاتەكەمانا ئەژین. ئینجا هەر لەو حەلەوە كە دەس ئەكا بە باسی ئەم گەشتە هەتاكو لێ ئەبێتەوە بە بست لە مەوزووع دوور ناكەوێتەوە، دیمەنی ڕێگاو بان، ڕێگای ناو باخ، دێ، ژینی دیواخان، بەیانیانی دێ، كانیی ژنان، ژنی ئەو ناوە، گۆرانیی لاوەكانیان... بەڕێز ئەهۆنێتەوە و بە چەشنێكی ئەوتۆ، ئەدیبانە و شاعیرانە بۆمان

ئەگێڕێتەوە، کە قەت باوەڕ ناکەم یەکێ خۆی چووبێتە ئەو ناوە و گەشتی تیا کردبێ بەم چەشنەی گۆران ئەیگێڕێتەوە تابلۆیەکی ڕاست و تەواو و شیرینی هەورامان چەسپابێتەوە خەیاڵیەوە. تابلۆکەی گۆران، واتە، گەشتی هەورامان، تابلۆیەکی فەنیی ڕەنگین و شیرینی گیاندارە. ناتەواویی تیا نییە. بەیتەکانی کە پەلەکانی لەشی مەوزووعەکەیە هەمووی لە جێی خۆیەتی، هەمووی زیندوو ڕێکوپێك، یەکتری تەواوکەر و بەکەڵکن، بەوێنەی گیاندارێك، پەلێك و یا عوزوێکی زیاد و بێ کەڵکی پێوە، نییە، هەمووی بەیەکەوە وەحدەیەکی تەواو، وەحدەیەکی گیانداری فەنییە. هەرچی وەکو وەزن و قافیە و وشەیە، ئەویش لە شیعری گۆران و بەتایبەتی لەم گەشتی هەورامانەدا گەیشتووەتە ڕادەی (ئیعجاز). ئەمە «گەشتی هەورامانە».

دیمەنی ڕێگا و بان

کۆمەڵە شاخێك سەخت و گەردن کەش
ئاسمانی شینی گرتۆتە باوەش
سەرپۆشی لووتکەی بەفری زۆر سپی
بە دارستان ڕەش ناو دڵی کپی
جۆگەی ئاوەکان تیایە قەتیس ماو
هەر ئەڕۆن ناکەن پێچی شاخ تەواو
هاوار و هاژەی کەف چەڕینی چەم
بۆ تەنیایی شەو (لای لایە)یی خەم
توولە ڕێی باریك، تووناوتوون پشکن
ڕێبوار ئەخاتە ئەندێشەی بێ بن
ناو ڕێگا تەق تەق، لاڕێ بەردی زل
کە هێشتا گەردوون پێی نەداوە تل
گا سەرە و ژوورە، گا سەرە و خوارە
تاڵی و شیرینیی دونیای ڕێبوارە

ڕێگای ناو باخ

پـێش ئـەوەی بـگـەی بـە ئـاوانـیـی دێ
ئـەکشێتـە نـاو بـاخ تـوولـە مـاری ڕێ
شنـــەی سێبـــەری داری گـــوێز و تـــوو
ئـــەسڕێ ئـــارەقـــی ڕێبـــواری مـــانـــوو
تـەسکـیـنـی ڕێگـای بـاخـە و بـاخـی وێڵ
«مانوو نەبی»یە لەم کێڵ بۆ ئەو کێڵ(١)
(سەلامـوون عـەلـەیك) مـامـەی بن دارگوێز
سەلامـی مـانـوو لـە پـیـری بـێ هـێز؟..
(مەرحەبا) سەرچاو، بەچکەی کاکۆڵ قیت
سمـــۆرەی سەردار، ڕۆڵـــەی زرنگ و زیت
ئـەڕۆی هـــەر ئـەڕۆی تـەلانـە و تـەلان(٢)
ئـەمـجـا ئـەگـەیـتـە پـێچـی بـەر مـاڵان

دێ

کـام بـەربـەرۆچـکـەی زۆر بـاسەفـایـە
چـەشنـــی دڵـــی شاد دێیـــە ئـــاوایـــە!
خـانـووی بـەگـزادە لـە سای درەخـتـا
ئـارامـیـی بـووکـە لـە کـۆشی بـەخـتـا
خـانـووی ئـەهـالـیش زۆریـان دوو نـهـۆم
هـەنـدێ قـنـج و قـیت هـەنـدێ لارو کـۆم
یـەك لـەسەر یـەکـتـر، بـەرەو لووتکـەی کێو
بـۆ ئـاسمـان ئـەچـن وەك پـێپـیـلـکـەی دێو!

---

(١) کێڵ= قوخ= خانووی هاوینیی ناوباخ.

(٢) تەلان ڕێگەی بەینی دوو ڕیزە درەخت.

لە (دێ)دا کام جێت گەورە بەرچاو کەوت
مـاڵـی ئـاغـایـە و خـانـەقـا و مـزگـەوت

ژینی دیواخان

کـە گـەیشتـیـتـە بـەر دەرگـای گـەورە
هـەر خـزمـەکـارە لـێت ئـەدا دەورە
ڕێت پـیشان ئـەدەن تـاکـو دیـواخـان
ئـیـتـر دیـوانـە و مـەرحـەبـای مـیـوان
دەستـەی خـزمـەکـار فـیشەکدان لـە مـل
بـە چـەفـتـە و مشکـی سەروتـەپـڵـە زل
دەس لـەسەر خـەنجەر چـاوەڕێی فـەرمـان
چ بـۆ سەر بـڕیـن، چ بـۆ سەر دانـان
هـەچ کـەسێ تـازە بـێتـە دیـواخـان
کـڕنـووشی ئـەکـا بـە سەردانـەوان
گـەرمـە دیـوانـی شەوی بـەگـزادە
تـێکـەڵ و پـێکـەڵ بـابـەت و مـادە

مەلای دیواخان

لـەژێر مـێزەرا مـەلای نـووشتـاوە
ریشی بـۆ سەرسنگ پـەرشو بـڵاوە
قـیـافـەت پـەڕپـووت وەك کـتـێبـی کـۆن
زمـانـی شیـریـن، سیمـای نـەختـێ مـۆن
بـازی ڕۆحـی چـەش، بـەشیـعـر و ئـەدەب
بـەڵام شێوەی زووی عـەجـەم و عـەرەب
بـۆ مـیـوان بـبـێ مـایـەی تـەسەلا
لـە کـۆڕی شەوا، (مـەلا)یـە و مـەلا!

تـۆ و مـەلا و شیـعـر و فـەلسەفـەی ئـیسلام
گــوێ ڕاگــرتـــنـــی تـــاوتـــاوی عـــەوام
بـەبـێ زیـاد و کـەم بـێنـیـتـە پـێش چـاو
سەرنجی کــوێران لــە نــامــەی نــووسراو
کـە دیـوان چـۆڵ بـوو چـوویـتـە نـاو جێگا
دەس ئــەکــەیـتـە مـل خـەوی پـاش ڕێگـا

بـەیـان

«الـــلّـــه أكـــبـــر» مـــەلا بـــانـــگـــانـــە
تـــاریك و لـــێڵـــی بـــەری بـــەیـــانـــە،
مـــانـــگـــی بـــەجـێمـــاو لـــە سەفــەری شەو
زەردە لــە تـرسی قـــاسپــە قـــاسپـی کـەو!
ئـەستـێرەی مـەغـریب وەك قـەترەی ئـەمـەل
کـزکـز ئـەتـکـێتـە نــاو بـەفـری سەرکـەل!
لـەڕێی ئـەو بـەری شاخ دەنـگـی زەنگ دێ
لــە شوێنــی ڕاوکــەر تـەقـەی تـفـەنگ دێ
رابـــە تـــەواوی دونـــیـــا ڕوونـــاکـــە
هـەر سیـحـری ڕووتـە سروشت ئـێستـاکـە!
لـــە درەخت ئـــەدا شنـــەی بـــای سەحـــەر،
جـمـو جـووڵـیـەتـی چەشنی سەودای سەر!
لــەسەر (جــۆگــە)ی ئـــاش قـــاز و مـــراوی
چـــاوەڕێی ڕۆژن هـــەڵـــیـــنـــێ چـــاوی
بـەڵام تـاخـوڵـقـی نـەکـا چـێشتـەنگـاو،
نـــایـــەتـــە نـــاو دێ پـــرشنــگـــی هـــەتـــاو!

مزگەوت

بـنـچینـەی مزگـەوت نیشتووەتـە نـاو چـەم
ڕوو بـەرەو قـیـبـلـە، پشت لـە جـەهـەنـنـەم؟

مـزگـەوتـی کـاتـی چـێشتـەنـگـاوی چـۆڵ
وەك مـردوو کـفـنـی بـێ دەنـگـی بـەکـۆڵ!
سووره چـــنـــــاری لـــقـــوپـــۆپ درێژ
سێبـــەر ئـــەکـــا بـــۆ خـــەوی بـــەردە نـــوێژ!
جـارجـار ئیـمـامـی تـەنـیـای لـە گـوێ حـەوز
سنـگـی مـاچ ئـەکـا ڕیشی بـە وەنـەوز
کـەسێك بـانگ ئـەدا ئـەشڵـەقـێنـێ گـۆم
ئـیـمـام هـەڵـەستێ دار بـەدەست، پشت کۆم
تـــا تـــەواو ئـــەبـــێ «الـــلـــە أکـــبـــر»
پـــەنگ ئـــەخـــواتـــەوە لافـــاوی نـــوێژکـــەر
نـوێژ بـەتـاڵ ئـەبـێ جـەمـاعـەت بـڵاو
چـەن پـیـرێك ئـەبـن بـەخـڵـتـەی لافـاو
سووچێك گـەرم ئـەکـەن بـە رازی جـوانـی
ئـاخ بـە بـا ئـەدەن بـۆ دونـیـای فـانـی!.

کانیی ژنان

سەرچـاوەی ئـاوێك، کـەڵـەکـێك لـەسەر
ژنـێك تـێی ئـەچـێ ژنـێك یـێتـەدەر!.
ئـەمـەش لـە دێدا کـانـیـی ژنـانـە،
قـیـبـلـەی دڵـداریـی هـەرزەکـارانـە!
ئـێواران پـۆل پـۆل، لاوی کـاکـۆڵ لـوول!
سەرە ڕێ ئـەگـرن، سەر گـەرم و عـەجـوول
هـەرچـەن هـاڕەی دێ هـەیـاسەی جـوانێك
لـە هـێلانـەی دەم ئـەفـڕێ هـاوارێك!

ژن

ژنـــی هـــەورامـــان، سەرتـــاپـــای خشڵ،
سەرچـاوەی بـۆنـی مـێخـەك و سمـڵ

تــا بـــڵـــێی تـــەڕپـــۆش، ئـــاڵـــوواڵا جـــل
بـــەژن و بـــاڵا جـــوان، بـــەدەن نـــەرمـــو شل!
نـێونـیـگـای، خـەنـدەی ئـەستێرەی ئـەمـەل!
نـەغـمـەی گـفـتـوگـۆی، وەك جریوەی مـەل!
ژیــــنــــی، بـــەهـــاری عـــەشق و جـــوانـــی،
جـیـلـوەگـای حـوسنـی، ڕێی بـاخ و کـانـی!

گۆرانی

عـــەشقـــی ئـــێوارەی سەرە ڕێی کـــانـــی
بـــەر ئـــەداتـــە چـــەم کـــڵـــپـــەی گـــۆرانـــی
ڕۆژ ئـــاوا ئـــەبـــێ، چـــەم تـــاریك دایـــێ
دەنـگـی (کـنـا لـەیـل) هـەر دوایـی نـایـێ!
مـانـگ بـە تـریـفـەی نـاو دێ ئـەکـا کـەیـل،
هـێشتـا هـەر گـەرمـە نـاڵـەی (کـنـا لـەیـل)
«سیـــا چـــەمـــانـــە .... سیـــا چـــەمـــانـــە ...»
بـــەهـــەشتـــی عـــەشقـــە ئـــەم هـــەورامـــانـــە!
ئـــەوەنـــدەی دار و بـــەردی هـــەورامـــان
رەحـــمـــەت لـــە ژنـــی بـــەژن و بـــاڵا جـــوان
«سیـــا چـــەمـــانـــە ... سیـــا چـــەمـــانـــە...»
هـــەورامـــان جـــێگـــای سیـــاچـــەمـــانـــە!

***

گۆران هـەر لـە گـەشتی هـەورامـانـا ئـەم وێنەگـەریی فـەن و موزیقـەیـەی بـەکـار نـەهێناوە، بـەڵکو ئـەو لـە هـەموو شیعرێکیا، بـەتـایبـەتی لـە شیعری تـەسویریا هێندە ورد و حـەساسە، هێندە زاڵە بـەسەر وشە و ئـاهـەنگ و قـافیەدا، و لـە تێکەڵاو کردنی ڕەنگەکانا(١) لـە هـەڵبژاردنی وشەی بـە ئـاهـەنگ و موزیقـاویا هێندە بـەزەوق و بـەدەسەڵاتـە کـە هـەتـا لـە

(١) تێکەڵاوکردنی ڕەنگەکان= مەزجی ئەلوان.

شیعرەکانی ورد بیتەوە زیاتر شیرینیت پیا ئەچیٚ، وەتا بیخوێنیتەوە پتر گوشایش ئەدا بەدڵ و دەماختا. «گەشتی قەرەداغ»ی گۆران، کە ٢١بەند و ١٧١بەیتە، وێنەیەکی فەنیی شیرینە بۆ «دۆڵی قەرەداغ» کە ئەمیش لەگەڵ «گەشتی هەورامانا» چەپی نییە.

گۆران، هەروەکو ئەو شیعرانەی کە لەسەر شێوە و ئوسلووبی تازە وە بە کوردیی پەتی دای ناون هەمووی بەرزە و پوختەیە، شیعرەکانی تریشی کە خۆی زۆر ڕای لێیان نییە و بە کۆنیان دادەنیٚ، بەلای منەوە ئەشیٚ کە بەوێنەیەکی بەرزی شیعری کوردی بژمێررێن، چونکە ئەو وشانەی کە ئەو بە بێگانەیان دادەنیٚ هەموویان ئاشنان بە گوێی کوردێکی خوێنەوار، و بە تایبەتی بەلای ئەوانەوە کە لە ئەدەب بەهرەیەکیان وەرگرتووە لەو وشانەن کە بۆ بەخشینی نرخ و جوانی بە دەگمەن بخرێنە شیعرەوە. بنوارِنە، «جیلوەی شانۆ» کە خۆی بە شیعری کۆنی دادەنیٚ و لە هەموو شیعرەکانی تری زیاتر وشەی بێگانەی تیایە:

جیلوەی شانۆ

لە جەرگی پەردەوە تك تك دڵۆپی (عوود) ئـــەڕژا
بەنووکی تەئسیری
تـــەرەب ئەهاتە خرۆش، تالیعی ســـروور ئەپژا
بە ئاهی دڵگیری
کەمان– شەهیق و زەفیری فریشتەیی ئەلحـــان–
ئەکەوتە ناو دڵی مردووش هەناسەیی هەیەجان!
نەوایی مۆسیقی
کە مەخرەجی سیحری
تەلێکە پیٚ ئەکەنیٚ، یـــا کونێکە حوزن ئـــەگریی
بەسۆزی تەشویقی
مەتاعبی گوزەران
هـێـــواش هێـــواش ئەتکێتە دەروونی نســـیانێك
کە ڕەمزی لەززەتە، میفتاحـــە بۆ تەلیسمی ژیان
ژیانی ئینسانێك

لـــەپڕ کـــە بـــــاڵی ڕەشی هەڵبڕی قەلی پەردە
پەریی جـــوانی، فـــریشتەی ســـەمای نادیدە
لە عەرشی شانۆدا
بەعیشوە پەیدا بوو
نیگاهی مەست، وەکو شوعلـــەی هیدایەتی سەودا
تەبەسسومـــی مـــوتەوالی شیفای هیوای مردوو...
ئیشـــــارەتی هەموو نوتقی فەسیح و ئەلحـــانی
وەکـــو کتێبی مـــوقەدەس بڵند و روحـــــانـــی
بە سەنعەتێك ئەلەقێ پووزی وەك ستوونی ســـپی
وە پێی بچووکی مەهارەت لە ئـــەردی زەربە ئەدا
بەدڵ بووایە زەعیف بۆ مــــەتـــــانــــەتی دونیـا
لەژێرییا ئەتەپی!
چ جـــوان دووبـــاڵی بلوورین وەکو لقی مەڕمەڕ
نەرم، نەرم ئەلەری
شەپۆلی لێ ئەوەری
شەپۆلی سەنعەت و ئیلهام، شەپۆلی جیلوەو فەڕ!
لەبەحری بێ بن و دووری خـــەیاڵی، بەرز ئەبڕی
کە کەوتە لەرزی لەتــــافەت (لەرانەوە)ی جوانی
لەشی، لە کوڵمەوە تا سنگی نەرم و مەمکی خڕی
کوڵم کە میوەیێکە ئاڵ و(مزر)ی ســــەر لقی لەش
و (نەرمی)ی سینە کە لانەی خــــەوێکە یەزدانی،
خەوی عەشق، گڕی عەشقی هەمیشە گڕیە و گەش!
وە (گۆی) مەمك کە تەماس و گوشینی وەك دوگمەی
ئەلەکتریك (ئان)ی
ئەخاتە سەر ڕەگی لـــەش کارەبایەکی ئۆخەی!..
دەمێك ئەبوو بـــەشنەی با، بەرەوتی نەرم و نیان

دەمێك ئەبوو بـــە پەڕێكی خەفیفی ئاوریشمین،
بە گەردو لوولی حەزین
بێ قەرار و سەرگەردان
ئەكەوتە سەما،
سەمای سەنعەت
حـــەیاتی جــوانی، جەمـــــالی بزووتن و، گیانی،
وجوودی عیشوەوناز
لــــە خواوە بەهرەیـــەكە، پڕ بە پێستە بۆ ئافرەت!
ضیــــای ســــــروور ئەڕژێنێتە ژینی ئینســـــانی!..

***

فیدات ئەبم ژنی جــوان، ئەی جەمالی سەنعەتكار
بـــەڵێ! دەلیلی ســـــەعادەت ئەخەیتە پێش ئەنزار
بەڵام هەموو تاوێ
دەوام ئـــــەكا. لـــەپڕێكا وەكــو مــــەلی ئـــــاوات،
كە تۆ فڕیت هەیهات!
لـــــەوێش لـــــە پەردە ئەپێچرێ نیشانەیی، ناوی،
لـــــەتۆ بمێنێ پـــەیــــایی بــەخاترەی مەئیووس
وەلێ، لە ئەو؟ لە سەعادەت؟ سفر، سفر ئەفسووس!

***

ئەم شیعرانەی گۆران كە بە ئوسلووبێكی زۆر تازە دانراوە، دووریشە لە ئوسلووبی شاعیرە كۆنەكانەوە. لە ئوسلووبی تۆفیق فیكرەتی نیشتمانپەروەری تورك ئەچێ، كە یەكێك بوو لەو بوێژانەی بوونە هۆی وریابوونەوەی میللەتی تورك و بەرپاكردنی ئاژاوە و ئینقلابی (عوسمانی) لەدەوری عەبدولحەمید، بەڵكو ئەتوانم بڵێم ئەم موستەزادەی گۆران، بێتو لەگەڵ «بهاردە لەبەهارا» كە موستەزادێكی توفیق فیكرەتە، بەرئاورد بكرێ، هینەكەی گۆران لە هەندێ لایەنەوە جوانتر دێتە بەرچاو. ئەوەش

لەوێ بێ، کە هیچ شاعیرێك نەماوە لە بەهار نەدوێ و شیعری پیا هەڵنەدا. بەڵام کێ– بەتایبەتی لە خۆرهەڵاتا و نەخوازەلا لەناو بوێژەکانی کوردا– لە شانۆ دواوە و توانیویە شیعری پیا هەڵدا؟ (جیلوەی شانۆ)، کاری هەموو شاعیرێك نییە لێی بدوێ.

لەبەر ئەمە، هەرچەن، وشەی زۆری فارسی و عەرەبیی تێکەڵە، دیسانەوە بەلای ئێمەوە لە وێنەی شیعری مومتاز و بەهاداری شیعری کوردی ئەژمێررێ. ئەو وشانەی کە لەزمانی بێگانەوە وەرگیراون، زمان و گوێچکەی خوێنەواران و ئەدیبانی کوردی پێ ڕاهاتووە و نەبوونەتە هۆی شکستی بەهای شیعرەکان، بەڵکو ئەم وشانە بە پێی مەوزووعی غەزەلەکە، پێویستێکە لە ئەدەبی بەرز(١)، چونکە ئەم شیعرانە خوێنەرانی تایبەتی خۆی هەیە، واتە لەژوور سنووری ئەدەبی خەڵق (Folclor)ەوەیە.

قەسیدە بەرزەکەی بەیادی (سالم)ەوە دایناوە، ئەویش لە بابەتی غەزەلەکەی سەرەوە بەواتە لەگەڵ ئەمەدا کە پڕە لە وشەی فارسی و عەرەبی دیسانەوە، لە ڕیزی شیعری کوردی مومتازا ئەژمێررێت، بەندی یەکەمی ئەو قەسیدەیە ئەمەیە:

بەیادی تۆ ئەگرێ دەستی عاجزم خامە
دەهایی ڕۆشن و بەرزت ئەگاتە ئیمدادم
هونەر نییە کە ئەناڵێ (ڕوباب)ی ئینشادم
(تەزەکور)ت سەبەبی سانیحات ئیلهامە!

***

گۆران، داخەکەم، هەرچەن لەشیعری کوردی یا، ئینقلابی گێڕاوە، و بەو شیعرە بەرزانەدا کە دایناوە گەیشتووەتە پلەیەکی بەرزی شاعیری، وادیارە کە لە دەروونەوە هەستی بە تەنگیی ئاسۆی ئازادی کردووە و لە جەوری کاربەدەستان و چەپۆکی زەمانە ئەندێشەی بووە، دەردی ژیان و ئاتاجی و ناهەمواریی بەختیش بووەتە سەرباری ئەمانە. لەبەر ئەوە با هێندەش نەبێ کە خۆی باسی ئەکا– تا ئەندازەیەك لەمانە سڵەمیوەتەوە و جڵەوی فیکری بۆ شیعر شل نەکردووە. لەم چەن شیعرەی خوارەوەی ورد بنەوە لە نامەیەکی گۆران بۆ (گەورەیێکی شیعر دۆست)(٢).

(١) ئەدەبی بەرز= ئەدەبی خەواص و یا (گزیدە= Elite).
(٢) ئەمە عینوانی نامەکەیە و گۆران، خۆی بۆی داناوە.

شیعری جوانت ئەویٚ قوربان شیعری جوان
شیعریٚك گەشەو زەردەخەنە با بەژیان
شیعریٚ گیانی تیابیٚ و بژی و ببزویٚ
زمانی دڵ بزانیٚ و باش پیٚی بدویٚ
قوربان! ڕاستت ئەویٚ من و شیعری وا
چەشنی عەجەم ئەڵیٚ: «کجامرحبا؟»
لە پیٚش هەموو شتیٚکا چونکە کوردم
چۆلەکەی ناو هەزاران داوی وردم
باڵی فڕین، دەنووکی هاوار کردن
زیاتر چەقۆم نزیك ئەخا لە گەردن

ئەو دوای ئەم نامەیە، سکاڵایەکی زۆر لە جەوری زەمانە و لەو بەرهەڵستە چەشن چەشنانە کە لە ڕیٚی شاعیریٚکی ڕاستبیٚژ و بیٚ ڕیا و یا مەئموریٚکی بچووك و بەسەزمانا وەستاوە و دەمی ئەبەستیٚتەوە وە زمانی لاڵ ئەکا.

بەڵام لەگەڵ هەموو ئەم تاسە و سکاڵایە و هەڵزڕاندنی هەموو ئەو شتانە کە دەس و زمانی گۆرانی بەستووە و ڕیٚی رووناکیی لە میٚشکی گرتووە و یا وشەی لە گەروویا خنکاندووە، لە ئەنجاما خۆی هەر پیٚ نەگیراوە و مەغزی بیر و ئەندیٚشەی خۆی ڕژاندووەتە پەیامی کوردەوە.

نووری

شێخ نووری شێخساڵح

(نووری) یا (شێخ نووری)، کوڕی شێخ ساڵحی، شێخ غەنی، شێخ عەولقادری کوڕی سەی حوسەینی، سەی محەمەدی، سەی عەلییە، و لە سەیدەکانی بەرزنجەیە. لە ساڵی ١٣١٥ی هیجری لە سولەیمانی لەدایك بووە.

لە قوتابخانەکانی تایبەتی ئەهالی خوێندوویەتی. زۆر فامیدە و زرنگە هەر لە مناڵییەوە خووی داوەتە سەر شیعر و ئەدەب. زمانەکانی تورکی و فارسی و عەرەبی فێر بووە. گەلێ پەڕاوی(١) شیعر و ئەدەبی فارسی و تورکی خوێندووەتەوە. بەتایبەتی لە ئەدیبەکانی دەوری وریابوونەوەی تورك زۆر سوودمەند بووە و لە دانانی شیعری کوردیا پەیڕەویی تۆفیق فیکرەتی کردووە کە یەکێکە لە شاعیرە بەرزە نیشتمانپەروەرەکانی ئەو دەورە. لە وەزن و قافیە و شێوە و ئاهەنگا، ڕێگەیەکی تازەی داناوە بۆ شیعری کوردی. لەبەر ئەمە سەردەمێك (شێخ نووری) سەرکردەی شاعیرە لاوەکانی کوردی (سولەیمانی) بووە، و لە زۆربەیان تەنانەت گۆرانیش هەوڵی لاساییکردنەوەی (شێخ نووری)یان ئەدا، نووری زەکایێ، کە لە (نووری)یا هەیە، لەوانە بوو، هیوای خزمەتی ئەدەبی کوردی لێ بکرێ، بەڵام داخەکەم دەردی نان و کوێرەوەری (وەزیفە)ی میری، لەگەڵ هەندێ هۆی تری لەمانە گرنگتر، ماوەی ئەم خزمەتەی نەداوە و بە ئاواتی خۆی نەگەیشتووە.

جگە لە کوردی، بە زمانەکانی تورکی و فارسییش شیعری داناوە. وابزانم (نووری) شیعرەکانی خۆی لە (دیوان)ێکا کۆ نەکردووەتەوە لەبەر ئەوە تەنیا چەن شیعرێکی

(١) پەڕاوی، لە پەڕەوە، بەمانای(کتێب)ە.

کوردیی دەس ئێمە کەوت، بەڵام هەربەم چەن شیعرەدا، دەسەڵاتی شاعیری (شێخ نووری) و بەرزیی ئوسلووبی لە ئەدەبا دەرئەکەوێ.

(ژیانی ئادەمیزاد)، یەکێکە لەو شیعرانەی (نووری)، کە لەسەر ئوسلووبی تۆفیق فیکرەت داینراوە.

ژیانی ئادەمیزاد

لەناو شەپۆلی خەما سەرنگوون و بێ ئارام
بەکێوی سەختی ژیانا، بە پێ، بە چنگەڕنێ(١)
خەریکی هەڵمەتی سەرکەوتنە، بگاتە سەرێ
لەپڕ نشێوی کڵۆڵی بواری لێ ئەتەنێ
بەدوای یەئس و ئەلەم، تاروپۆی لە ئاخ و لە زام!..

***

زەبوون و ڕێی هەڵە بووی دەشتی چۆڵوهۆڵی بەڵا
شکستە باڵ و شپرزەی پلاری دەستی قەدەر
کەسێ نییە کە لە لاوە دەسی بداتە پەلی
یەکێ نییە کە لەلای ئەو خەفەت بدا بەهەوا
بەلایەکا بییەوێ تێ پەڕێ، نییە ڕەهبەر!

***

لە پێشی چاوی تەمومژ، بەسوورەتێکی وەها
هەتاکو خوا حەزەکا توندوتار و بیم ئاوەر
ئەوا بەلایەوە، ئەخنێتەوە بە ئیستهزا
هەوڵ ئەدا کە لەوێ تێ پەڕێ، بەڵام سێبەر
چلۆن ئەگیرێ، بەهێزی شەلێکی بێ سەروپا؟!

***

(١) لەم جێگەیەدا بەلای ئێمەوە (چنگەکڕێ) لە (چنگەڕنێ) جوانتر بوو.

ئـەمـانـە! ئـەم كـەژە، ئـەم سێبـەر و شەپۆلـە، یـەكیـی
نـمـوونـەیـی لـە هـەوایـە و لـە ڕێگـەدایـە بـەبـار!
كەچاوی پێ ئەكەوێ بۆی ئەچێ بە ئیستیعجال،
بـەڵام هـیـلاكـیـیـە، یـەعـنـی ژیـانـی ئـادەمـیـزاد
بـە تـەنـگـەوە نـیـیـە. ڕاهـاتـووە لـەگـەڵ ئـیـهـمـال
هـەتـاكـو ئـەودەمـە ئـەیـنـێـنـە گـۆڕی تـیـرەوتـار!

***

لەم شیعرانەدا كە لەسەرەوە نووسراوە شێخ نووری وەكو وتبوومان پەیڕەوی تۆفیق فیكرەتی كردووە و ئوسلووبی شیعرەكانی بەتەواوی لەهی ئەو ئەچێ، وەكو تۆفیق فیكرەت، ئەمیش زۆری وشەی فارسی و عەرەبی بەكار هێناوە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا وشەی كوردیی پەتی، تەعبیری جوان و تازەشی خستووەتە پاڵ وشە بێگانەكان و بەم جۆرە شێوەیەكی دڵگیر و ئاهەنگێكی مۆسیقیی شیرینی لێ پەیا كردوون. بە كورتییەكەی چە لە ئوسلووبا و چە لە وەزن و قافیە و ئاهەنگا تەرزێكی تازەی بۆ شیعر داناوە، و تا ماوەیێك لەشیعری كوردیا ئینقلابی گێڕاوە:

وشە و تەعبیرەكانی وەكو:

سەرنگوون و بێ ئارام، یەئس و ئەلەم، شكستە باڵ، ڕەهبەر، سوورەت، تار و بیم ئاوەر، زەبوون، ئیستیهزا، ئیستعجال، تیرە و تار

كـە هـەندێكیـان فـارسی و هـەندێكیشیـان عـەرەبییـە، هـەموویـان بـەلای كوردێكی خوێنەوارەوە– بە تایبەتی كە دەم لە ئەدەبیشەوە بدا– بە بێگانە ناژمێررێن، جگە لەمە ئەم وشانە جوانی و شیرینییان داوە بە شیعرەكان و ئەوەندەی كە لە ئوسلووبی ئەدەبی كۆن دووریان خستووەتەوە ئەوەندەش لە ئەدەبی تازە چەشكەداریان كردووە. چونكە ئێمە پێش دەوری (نووری)، لەشیعری كوردیی كلاسیكیا، لەجیاتی:

لـەنـاو شەپـۆلـی خـەمـا، بـە كێوی سەختـی ژیـانـا بـە پـێ، بـەچـنـگـەڕنـێ، هـەڵـمـەتـی سەركەوتن، نشێوی كلۆڵی، بواری لێ ئەتەنێ، تار و پێی لە ئاخ و لەزام، ڕێ هەڵە بووی دەشتی چۆڵ و هۆڵ و ئەم چەشنە تەعبیرە جوانانە، وەكو ئەدیبێكی كورد ئەڵێ:

زۆرتر تووشی وشەكانی « شاهی سكەندەر، ئاوی بەقا، تەختی كەی، جامی جەم،

تەیری عەنقا و شاری جابلقا...» ئەبووین لەگەڵ ئەمەشا بەلای ئەدیبە تازەکانی کوردەوە، ئەم وشانەی شێخ نووری و تەعبیرە جوانەکانی سەرەوەشی زۆر جێی پەسەند نییە. و، ئەوان بە تەواوی شیر لە پێشینیان و شیعریان ئەسوون، واتە، بەو ئینقلابەی کە (نووری) و پەیرەوەکانی گێڕاویانە کوڵی دەروونیان دانەمرکاوە. وەکو ئەوان ئەیانەوێ ئەبێ شاعیرەکانی ئیمڕۆ «دەس لە کلکی (سیمورغ) و گوێسوانەی شاری (جابلقا) بکەنەوە» وە لە دەوروپشتی خۆیان بڕوانن. سەرنج بدەنە فڕۆکە، بێ تەل، ڕادیۆ، سینەما سکۆب و تەلەفیزیۆن، بیرێ بکەنەوە لە چەکی (زەڕی)، لەوشتە تازە داهاتووانە کە ئینسان لە عاستیانا ئەبڵەق ئەبێ و سەری تیا سووڕ ئەمینێ ئینجا بیر لەدانانی بابەتە شیعرێك بکەنەوە کە لەگەڵ ئەم ئینقلابە گەورەیەدا شانبەشان بوەستێ و تەفسیری ئەو هەستەمان بکا کە بەرامبەر بەژیانی تازە لە کانگای مێشکمانا ئەژی و هەستی پێ ئەکەین. واتە ئەوان (ئەدیبە لاوەکانمان) ئەیانەوێ لە شیعرا (برووسکە)یك هەبێ کە لە خەو خەبەرمان بکاتەوە (بریسکە)ێك هەبێ ڕێی ژیانمان بۆ ڕووناك بکاتەوە، سیحرێکی تیا بێ، خوێنمان بخاتە گەڕ. واتە ئەیانەوێ شیعر، هۆی وریا کردنەوە و ڕاپەڕاندن بێ. بەکورتی، ئەیانەوێ شیعر، پاڵ پێوەنەرێکی بەهێز بێ بۆ پێشەوە و بۆ سەرکەوتن لەژیانا! لەسەری نەڕۆین، بەواتەی ئەوان بێ، پێویستە سەنعەتی ئەدەب، جێگەی ئایەت و حەدیسی ئەم چەرخەمان بۆ بگرێتەوە و ئەدیب ئەبێ واجیباتی رەسوول بگرێتە ئەستۆی.

لەگەڵ ئەمانەشا کە وتمان جێی ئینکار نییە کە (نووری) شاعیرێکە تەجەدو پەروەر. ئەلقەیێکە، ئەمسەر و ئەوسەری چەمەری شاعیرەکانی چەرخی پێشووی لەگەڵ شاعیرەکانی ئەم چەرخەدا هانیوەتەوە یەك. لەشیعری (کلاسیکی)، بەشێکی زوبدەی وەرگرتووە و لە سەلیقەی ئەدەبی تۆزێك فیتری و تۆزێکیش ئیرسی خۆی خستووەتە سەر. ئینجا چاوی بە دەوری خۆیا گێڕاوە و شیعری شاعیرە گەورەکانی تورکی دەوری ژیانەوە و ئینقلابی عوسمانیی بە وردی خوێندووەتەوە و باش سەرنجی داوەتە مەغز و ئوسلووبی ئەدەبی تازە و بێ ئەوەی ئەبڵەق و حەپەساو دامێنێ دوایان کەوتووە، بەڵام لەم شوێنکەوتن و پەیرەویکردنەدا لەوانە ناچێ کە لاسایی ئەکەنەوە، بەڵکو شان بەشانی ئەوان ڕۆیشتووە و بۆ دەورێکی کورت بووە و (زەعیمی ئینقلابی)ی شیعری کوردی لە ناوچەی سولەیمانی. ئەوانەی کە ئیمڕۆ خۆیان بە دامەزرێنەری قوتابخانەی شیعری تازە ئەژمێرن ئەبێ بزانن کە یەکەم بەردی بناغەی

قوتابخانەکەیان لەلایەن نووری شێخساڵحەوە دامەزرا.

(پەپوولە)ی نووری لەو شیعرە تازانەیە کە چە بە مەوزووع و ئوسلووب وە چ بە وەزن و ئاهەنگ و موزیقەیا لە شیعری کلاسیکی دەوری کۆن ناچێ. بە وشەی کوردیی پەتی و بەسەلیسی تەعبیری و ماناشیا، بەتەواوی شیعرێکە بە پێی چەشکەی ئەدەبیی ئەم چەرخە:

پەپوولە

خۆزگە ئەمزانی تۆ بۆ؟
وا خۆت ئەکەی ڕەنجەڕۆ
پەپوولەی باڵ هەڵوەریو!
بە تیشکی گڕ داڕزیو
باڵداری جوان و ڕەنگین!
ئێسك سووك و باڵ نەخشین
بەڕۆژ لەم گوڵ بۆ ئەو گوڵ،
لەم چڵەوە بۆ ئەو چڵ
ئەفڕێ و ئەنیشێتەوە
بۆنی خۆش ئەچنێتەوە
هەر تاریکیت لێ دەرکەوت
چاوت بە شوعلە و گڕ کەوت
باڵت هەڵئەپرووزێنی،
جەرگت هەڵئەقرچێنی
باڵداری باڵ ڕەنگاوڕەنگ،
دەم پڕ هاواری بێ دەنگ،
خۆزگە ئەمزانی تۆ بۆ؟
وا خۆت ئەکەی ڕەنجە ڕۆ؟

***

شەبـــەق ئـــەدا، بـــەیـــانـــی،
لـە گـویٚ جـۆگـە و سەرکـانـی،
ئـــەگـــەڕێی تـــا ئـــەتـــوانـــی
هـیــچ مــانـدووەتـی نـازانـی!
کــام جـێگــا خـۆش و بــەرزە،
کـــام لـــق نـــاسکـــە، سەوزە،
لـــە دوورەوە بـــۆی ئـــەفـــڕی،
جـێگـای خـۆتـی لـێ ئـەگری!
بـــەڕۆژ جــێت نـــاو گـــوڵانـــە
بـــەشەو ئـــەبـــیـــە پـــەروانـــە
لـە کـویٚ بـەشوعـلـەت زانـی،
خـۆت ئـەکـەی بـە قـوربـانـی
پـەپـوولـەی نـاسك و نـازدار!
عـــاشقـــی دڵ بـــریـــنـــدار!
خـۆزگــە ئـەمـزانـی تـۆ بـۆ؟
وا خـــۆت ئـــەکـــەی ڕەنجەڕۆ!

شێخ نـووری بـەهـۆی (وەزیـفـەی)ی مـیریـیـەوە بـەشێکـی زۆری ژیـانـی لـە دەرەوەی سولەیمانی، لەناوچەی ناحیەکانا ڕابواردووە کە زۆربەیان دێهاتێکی دواکەوتوو و لە شارستانییەتی بە دوورە، لەبەر ئەمە جاربەجار بە شیعر نووسینەوە وەختی بەسەر بردووە.

جارێکیان قەسیدەیێکی بەسۆزی پڕ لە شکات ئەنووسێ بۆ پیرەمێردی ئەدیب و شاعیری ناودار. وادیارە کە ئەو شیعرانە بەلای پیرەمێردەوە زۆر جوان و بەهادار ئەبێ، کە بەم دوو بەیتەی خوارەوە وەڵامی ئەداتەوە:

شوکری خوا ئەکەم کە لە (نووری)ی کوژاوەوە،
پرشنگی جوانی شیعر و ئەدەب کەوتە ناوەوە

نووری! بە نووری ئێوەوە زوڵمەت لەناو ئەچێ

(یا رەب)ی! ئەم (ضیا)یە نەبێ قەت بە چاوەوە

***

ئەم دوو بەیتەی پیرەمێرد، ئەگەر بە وردی سەرنجی بدرێتێ، هەمووی لەو سەنعەتە وردانەی ئەدەبە، کە بەتایبەتی لە شیعری ئەوا ئەبینرێ. لەلایەکی تریشەوە گەواهێکی بەهێزە بۆ شاعیریی شێخ نووری و پلەی ئەدەبیی لەچاو پیرەمێردا کە بەڕاستی یەکێك بوو لە مامۆستا بەرزەکانی شیعر و ئەدەب.

سوپاس بۆ یەزدان، بەرگی دووەمیش تەواو بوو.

رەفیق حیلمی

بەغدا ٩٥٦/٥/٢٣

پێرست

بەرگی یەکەم

– پێشەکی ٥
– دوو وشە ٧
– ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ ١٣
– ئەحمەد بەگی وەسمان پاشا ٢٠
– ئەمین فەیزی بەگ ٣١
– ئەمین زەکی بەگ ٣٩
– ئەسیری ٤٥
– ئاهی ٤٩
– بێخود ٥٥
– بێکەس ٦٣
– پیرەمێرد ٧٧
– حاجی قادری کۆیی ٨٧
– حەریق ٩٩
– حەمدی ١٠٥
– خاکی ١١٠
– خەستە ١١٤

بەرگی دووەم

– پێشکەش ١١٩
– سەرەتا ١٢٠
– دڵدار ١٢٢
– رەمزی ١٣٢
– زیوەر ١٤١
– سالم ١٤٩
– سەلام ١٦٨
– عەلی باپیر ئاغا ١٨٣
– گۆران ١٩٨
– شێخ نووری شێخ ساڵح ٢٧